

HA 17 29

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam

1985

2

AKADÉMIAI K

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Tel.: 188—633).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkehez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

DÁN RÓBERT

Disputatio nummorum

Héber betűs Jézus-érmék a XVI. századból

A Salvator kegyérmék csoportjába tartozó, héber feliratot és Jézus-ábrázolást mutató fémmedálokra a századforduló éveiben figyelt fel a szakirodalom és a napi sajtó. A nagyközönség és a tudományos körök feltűnő érdeklődésére Boyer d'Agén 1897. évi lelete adott okot. A francia történész a római Campo di Fiori-n 35 mm átmérőjű, kerek alakú füllel ellátott bronz medált vásárolt egy zsidó ócskástól. A tetszetős kis tárgy rektóján művészien megformált balra néző férfi mellkép látható, jobbán héber „**ש**” betű, balján „**ישו**” (Jesu), azaz Jézus tulajdonnév. A verzón öt soros héber felirat, aminek első két és fél sora minden nehézség nélkül olvasható: „**משיח/מלך בא בש/לום**” (Messiás király békével jött . . .) (l. 1/a–b ábra). Sokkal több problémát okozott a legenda további részének feloldása és értelmezése. Ezen belül is a középső sor második szava (l. 2. ábra) és az ötödik sor két betűje (l. 3. ábra). A kutatók többsége a medálón látható Jézus-ábrázolásra és a verzónak az eljött Messiásra vonatkozó kijelentése alapján joggal zárta ki azt a feltevést, hogy a héber betűs medál zsidó kezekből került volna ki. Így a rektón látható „**ש**” betűt a katolikus dogmatikának megfelelően az „**אלהים**” (Isten), mások az „**אדון**” (Úr) szavakra egészítették ki. Mindebből egyenesen következett, hogy verző kérdéses helyeinek megoldását is a hagyományos keresztény krisztológia keretein belül keresték. Maga a felfedező teológiai, ideológiai és ortográfiai problémákkal alig törődve azt állította, hogy a medál az i. u. I. században készült és a nazareti Jézus eredeti képmását őrizte meg. d'Agén megalapozatlan föltételezéseit A. Battandier már 1899-ben egyház- és művészettörténeti bizonyítékokat felsorakoztatva hathatós érvekkel utasította vissza. Számos hivatkozást bemutatva igazolta a medál XVI. századi reneszánsz eredetét. A verző héber szövegével azonban nem

a

b

1. ábra

2. ábra

3. ábra

boldogult, bár több korabeli hebraista megoldási kísérletét ismertette.¹A Campo di Fiori-i lelet körüli irodalmi mozgás nyomán a medál-típussal foglalkozó korábbi közlemények, sőt további darabok is előkerültek. Tudománytörténeti szempontból a legfontosabbnak tűnik a Franciaországból származó, majd

¹ Az éremmel irodalmi forrás alapján már 1884-ben foglalkozott Franz DELTSCHE: *Reformationsgeschichtliche Curiosa*. Kirchenzeitung, 1884. pp. 175–177. Képét közölte a *Vasárnapi Újság*. 1887. 36. no. 15, egy oxfordi példány alapján. L. m. *Új Idők* 1889. jan. 22.; *Ország-Világ*, 1889. május 21.; *Emporium*, 1898. 262. p.; *London News*, 1899. április 15.; *Leipziger Illustr. Zeitung*, 1899. január 5. stb. Az érmén látható Jézus-ábrázolás és Leonardo da Vinci „Utolsó vacsora” c. képének feltételezett kapcsolatáról és a korábbi szakirodalomról l. A. BATTANDIER: *Une médaille juive de Notre-Seigneur*. Revue de l'art chrétien. X., 1899. pp. 418–423. A szövegolvasási kísérletek közül mintaként Boyer d'Agen feloldása: „Le Messie, le roi est venu en paix, il est la tuemiére du monde, il vit”. Uo. p. 420.

Genfbe került, onnét 1889-ben a magyar Maszák Hugó birtokába jutott példány. Goldziher Ignác és Kaufmann Dávid ennek alapján adtak szakvéleményt a verzó szövegéről Maszák Hugónak. Goldziher lényegében megismételte A. Battandiernél idézett hebraisták véleményét: „Messiás király békével érkezett . . . emberből lett élő.” Kaufmann felhívta a figyelmet a „campo di fiori” típusnak a XVIII. századi szerzőknél megjelenő párdarabjaira és a kérdéses olvasatot egy fontos aprósággal egészítette ki: „משיח מלך בא בשלום ואך מאדם, „עשוי חי” (Messiás király eljött békében *ámde* (Kiem. D. R.) emberből lett — származott élő).² Más kérdés az, hogy dogmatikai szempontból az így kapott szöveg is meglehetősen bizonytalan. De ennél is feltűnőbb, az ötödik sort kitévő két betű rajza egyáltalán nem felel meg a sokak által javasolt „ח” (élő) szócskának. Krausz Sámuel — más megokolásból — nem is tartotta azokat a szöveg értelmezhető részének, csupán datálásnak. Feltételezése szerint a „campo di fiori” érme a „ח” évben, azaz az 1255. esztendőben készült volna. A zsidó hagyomány szerinti dátumjelölésből arra következtetett, hogy a medált zsidók készítették. De ugyanakkor a rektó „N” betűjét ő is „און” (Ūr) vagy „אוננו” (Urunk) értelemben fogta fel. Végeredményben nem tudott mit kezdeni saját megállapításával, de a további kutatás számára hasznosítható néhány megjegyzése.³ Érdeemes megjegyezni, hogy M. Ferarès a rektón olvasható feliratot vélte dátumjelölésnek. Szerinte az „N”, „יש” = 317, azaz az európai időszámítás szerint 1557. G. F. Hill a medallikus Jézus ábrázolásokat tárgyaló munkájában összefoglalta a korábbi eredményeket, számos új variációt vonultatva fel. Végeredményben azonban nyitvahagyta a medálokkal kapcsolatos kérdések zömét.⁴ Újabbán az antitrinitárius eszmetörténeti szakirodalomban bukkant fel a „campo di fiori” éremtípus. Lech Szczucki és Janusz Tazbir a XVI. századi lengyel antitrinitárius irodalmat bemutató, 1959-ben kiadott antológiájuk képmellékletei között — és a korábbi tudományos előzmények mellőzésével — közölték a jedrzeni Przyppkowski Múzeumban található példány fotóját. Judah M. Rosenthal 1966-ban ugyancsak minden tudományos bizonyíték nélkül XVI. századi „ariánus” emlékeknek mondta és a verzó héber szövegére újabb és a korábinál sokkal bizonytalanabb olvasatot javasolt. Értékes megfigyelése viszont a rektó „N” betűjének az „דס” (ember) szóra való kiegészítése. Legutóbb az *Alexander Scheiber Jubiles Volume*ban érintőlegesen foglalkoztunk a „campo di fiori” éremtípus eszmetörténeti értékelésével. Rámutatva ott, hogy az a XVI. század második felében működő különféle antitrinitárius ideológiai mozgalmak közös christológiai minimumát, a kizárólagos ember Jézus-Messiás tanítást sugározza.⁵

² MASZÁK közleménye: *A Jézus-érméről*. Vasárnapi Újság, 1901. 48. no. 14. pp. 218—219. — Goldziher valószínűleg levélben, Kaufmann élszóban tájékoztatta Maszákot, aki ismerte az oxfordi példányt és számos további adatot is közöl, de sajnos bibliográfiai hivatkozás nélkül.

³ KRAUSZ Sámuel és GOHL Ödön tanulmányaira HUSZÁR Lajos hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok. L. KRAUSZ Sámuel: *Krisztus-érmék*. Archeológiai Értesítő XXI., 1901. pp. 97—101. és GOHL Ödön uo. pp. 101—104., 235—236. — M. FERARÉS: *Les Médailles du Christ a legendes hebraïques de la Bibliothèque Nationale*. Revue Numismatique. 1916. p. 247.

⁴ G. F. HILL: *The Medallist Portraits of Christ. The False Shekels. The Thirteenth Pieces of Silver*. Oxford, 1920. pp. 43—57.

⁵ *Literatura ariánska w Polsce XVI. wieku*. Antologia wyd. L. SZCZUCZKI J.—TAZBIR. Warszawa, 1959. p. 178. — Judah M. ROSENTHAL: *Marczin Czechowicz and Jacob of Belzyce. Arian-Jewish encounters in 16th century Poland*. In: American Academy for Jewish

A felsorakoztatott előzmények ismeretében és az újabban felfedezett, illetve újra átvizsgált források felhasználásával a „campo di fiori” típus mellett további XVI. századi héber betűs Jézus-érmék, illetve azok egykori létét bizonyító korabeli és XVII. századi irodalmi anyag került elő. E medálok szövegkapcsolatai és ábrázolásaik összefüggései sajátos és eddig ismeretlen XVI. századi eszmetörténeti jelenségre, a héber betűs Jézus-érmék polémiájára irányítják a figyelmet. A katolicizmus és a protestantizmus, majd ennek az utóbbinak radikális krisztológiát hirdető szárnya, az antitrinitarizmus a szellemi élet minden területén megvívta ideológiai csatáikat. Ebben a küzdelemben fontos szerepet kapott az Ószövetség eredeti nyelve, szövegállományának aprólékos elemzése, az akkoriban felfedezett vagy újra megismert filológiai és történeti anyag.⁶ A legnagyobb érdeklődést természetesen az Ó- és Újszövetséghez kapcsolódó nyelvészeti, értelmezési lehetőségek keltették. A XV–XVI. század fordulóján és azt követően más keleti nyelvek és írásfajták is Jézus korának közvetlen üzenetét jelentették a humanista teológusok, történészek, nyelvészek számára. Rómában és a pápai udvar körül napihírek szintjén forogtak közkezen az új felismerések.⁷ A XVI. századi héber betűs Jézus-érmék polémiájának kiindulópontja is ezzel a jelenséggel kapcsolódik össze. Kutatásaink szerint az első XVI. századi, az Ószövetség nyelvén megszólaló Salvator-érme és a későbbiek ősforrása, az ókort utánzó reneszánsz eruditio nyomán szamaritánus betűformákkal jelent meg. Erről tudósít Theseus Ambrosius Alboniensis 1539-ben kiadott könyvében. Az egykori főpap a szamaritánus nyelvvel és írással kapcsolatos fejtegetései között elbeszéli, hogy az „in anno praeterito” Ferrarából Pádovába utaztában egy kegyes éltű matróna „... in aere conflatam Seravatoris nostri imaginem cum literis Samaritanis (Kiem. D. R.) ostendit mihi ... in cuius altera numismatis parte literae conflatae seu percussae videbantur, quarum sensus talis erat: „Messias rex venit in pace Deus homo factus est, vel incarnatus est.”⁸ Ambrosius állításának hitelességéhez nem férhet kétség. Az összehasonlító sémi filológia egyik előfutáraként számon tartott itáliai nyelvész már 1539-et megelőzően még 1512-ben római tartózkodása idején megismerkedett a szamaritánus betűformákkal. Később 1537–1538-ban többek között ezekről is konzultált Guillaume Postellal, aki viszont szamaritánus betűkkel kiadott ókori judeai pénzeket publikált 1538-ban.⁹ Ambro-

Research. Proceedings XXXIV. New York. 1966., p. 96. — Robert DÁN: *Isaac Troky and the Radical Antitrinitarians*, in: Orient and Occident Alexander Scheiber Memory Volume, Ed. R. Dán. Budapest—Leiden. 1986. (Sajtó alatt.)

⁶ A héber nyelv és a rabbinikus források átértékelt szerepére a XVI. századi eszmetörténetben I. R. DÁN: *The Age of Reformation versus „Linguae sanctae hebraicae”* — A Survey, in: *Annales Universitatis Scient. Budapestiensis de L. Eötvös. Nom. Sectio Linguistica*. VIII. 1977. pp. 131–144.

⁷ Az orientalisztika itáliai kezdeteihez L. Levi della VIDA: *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei mss. or della Bibl. Vaticana*. Roma, 1939. (Studi et Testi 92.)

⁸ *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam et decem alias linguas etc.* Papiae 1539. pp. 21–22. — Ambrosius művéről I. Eberhard NESTLE: *Aus einem sprachwissenschaftlichen Werk von 1539*. Zeitschrift für Deutscher Morgl. Gesellschaft. XVIII., 1904. pp. 601–615.

⁹ Levi della VIDA i. m. 37–38., 160. — A szamaritánus betűket AMBROSIUS használja i. m. 22.: Beth igit Sammaritarium hoo modo ... Thau. ...” etc. — Postel levele a szamaritánus betűk említésével Francois SECRET: *Theseus Ambrosius et Postellus „Amboleteus Doctor medicinae”*, *Bibl. d’Humanism et Renaissance*. 23., 1961. pp. 130–132. — Postel 1536-ban Jeruzsálemben tett első utazásakor jutott hozzá néhány szamaritánus betűkkel készített ókori ún. „sekel”-hoz. Ezeket közölte a szamaritánus írás bemutatása mellett

síus szűkszavú híradásának másik fontos eleme az érmén látható szöveg betű szerinti latin fordítása. Az Ambrosius-féle fémdomborítású szamaritánus betűket és Jézus-ábrázolást mutató medál kibocsátási idejének meghatározásához Caspar Waser 1605-ben megjelent numizmatikai szakmunkája nyújt segítséget. Waser megállapítása szerint az Ambrosius-féle érem és hasonlók II. Gyula, esetleg X. Leó pápák idején, tehát a XVI. század első két évtizedében készültek.¹⁰ E. Nestle 1904-ben már utalt a „campo di fiori” éremtípus és az Ambrosius-féle közlésben megismert medál kapcsolatára, de a szövegeket hiányosan és hibásan értelmezte.¹¹ Nézeteinek felülbírálását követően állapíthatjuk meg, hogy az Ambrosius-féle és a „campo di fiori” típusok két külön éremfajta, de egymástól nem függetlenek. Kapcsolatukat nem a rajtuk olvasható szövegek egésze, csupán a mindkét érmén megtalálható „Messiás rex venit in pace . . .”, illetve „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם” bevezető formula azonossága bizonyítja. Találtunk azonban és éppen a már idézett Caspar Wasernél olyan héber betűs Jézus-medált, amelynek szövege tökéletesen és minden részletében azonos az Ambrosius-féle érmével. Feltűnő eltérésük viszont, hogy az utóbbi, a Waser-féle, quadrat héber betűalakokkal készült. Waser a rektón Jézus ábrázolást jelez „ישו” (Jesu), azaz Jézus felirattal. Az „N” betű hiányzik. A verző legendája: „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם אֱלֹהִים אֱדָם עִשׂוֹ” = „Messiás rex venit in pace, Deus homo factus est”. Ezt az utóbbit is említi 1612-ben Johannes Alstedius, majd az újabb szakirodalomban 1862-ben M. A. Levy írta le. Egy példánya 1899-ben a hamburgi Zsidó Múzeumban megvolt.¹² L. Germain de Maily 1919-ben ennek egy érdekes változatáról értekezett. A kezében levő medál rektóján a szokásos Jézus ábrázolás a fej fölött a kereszttel. A mellkép két oldalán „N” és „י” betűk, aminek feloldása Germain de Maily szerint „Adonai Jeschou (Seigneur Jézus)”. A medál eredeti funkcióját illetően, bár több nézet is elhangzott, Johannes Alstedius véleményét fogadjuk el, miszerint ez és társai ún. tessarák, melyekkel a vallásukat elhagyó zsidókat ajándékozták meg keresztelésük alkalmával. Az Ambrosius-féle és a Waser-nál bemutatott második érme verzőinak szövegazonosságából arra következtetünk, hogy a rektón látható, de sajnos sem Ambrosiusnál, sem Waser-nél nem közölt Jézus-ábrázolások is párhuzamosak lehettek. Ezek rekonstrukciójához Guilielmo Roville 1553-ban kiadott éremtani művének egyik illusztrációja nyújt segítséget.¹³ Roville olyan Jézus-

1538-ban. Guillaume POSTEL: *De linguarum duodecim. . . introductio*. Paris. 1538. Ciiii. Fontos megjegyzései vannak a Szíriában élő karaitákról, akik az ősi szamaritánus betűket használják. Vö. i. m. Cii L. m. KUNTZ, Marian: *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought*. The Hague-Boston—London, 1981. p. 95.

¹⁰ Caspar WASER: *De Antiquis numis Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum etc.* Tiguri, 1605. p. 62.

¹¹ E. NESTLE: i. m. pp. 615—616. „Die römische Jesusmünze mit hebräischer Umschrift.” Az általa adott Ambrosius-féle szövegközlésből elhagyta a szamaritánus betűkre vonatkozó utalást és az érme szövegét. F. Delitsch fordításában adta: „עִשׂוֹ . . . יְקָרַם אֱדָם”-et homo (?) ex homine factus vivit”.

¹² A felirat eredetéről l. L. Germain de MAILY: *Notes sur la formule Christus Rex etc.* Revue de l'Art. Chretien 1900. pp. 418—421. — WASER i. m. — Johannes ALSTEDT: *Philosophia digne restituta*. Liber IV. praecognitarum philosophicarum. Herborn. 1612. L. m. Johannes LEUSDEN: *Philologus Hebraeo-Mixtus etc.* 3. ed. Leiden., 1966. pp. 206—207. — M. A. LEVY: *Geschichte der jüdischen Münzen*. Leipzig, 1862. p. 162. — *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdischen-Volkskunde*. 1899. I. heft. pp. 66—61. — L. Germain de MAILY: *Sur la Médaille du Christ a inscriptions hébraïques*. Revue Numismatique. 1919. pp. 89—94.

¹³ Guilielmo ROVILLE: *Prontuario delle medaglie*, etc. p. II. Lyon. 1553. p. 9. Közli GOHL Ödön. Numizmatikai Közölny III., 904. pp. 97—98. — G. H. HILL i. m. p. 46.

érmét közöl, amin az Ambrosius-féle eredetileg szamaritánus betűkkel készült, majd annak a Wasernél látott héber quadrát megfelelője után, itt a peremen körbe futva ugyanaz a textus latinul jelentkezik. Az érme közepén az ezzel járó Jézus mellkép foglal helyet. A jobbra forduló profilt két oldalról a „ישוע” (Jésua), azaz Jézus felirat fogja közre, felette az istenséget jelképező sugárnyalábok (l. 4. ábra). Mivel szövegeik azonosak, valószínűnek tartjuk, hogy az

4. ábra

Ambrosius, illetve Waser-féle érméken is hasonló mellkép volt látható. A további elemzések szempontjából fontos fogódzó a rektók Jézus ábrázolása mell lett szereplő héber névalak helyesírása. Az Ambrosius-féle érme rektójáró, csak annyit tudunk, hogy Jézus képmást mutatott. Waser már azt is elmondja, hogy quadrát héber betűs változat azonos oldalán a „ישוע” (Jesu) névalak is szerepelt. A Roville-féle érmén pedig „ישוע” (Jesua)-t olvasunk, és itt még enél is feltűnőbb a betűk alatt megjelenő teljes vokalizáció. Jézus nevének kétféle helyesírása és további indokok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Waser-féle „ישוע” változatot tartalmazó quadrát héber betűs érme idősebb mint a Roville-féle. Erre elsősorban az enged következtetni, hogy a katolikus Egyházban gyanúsnak számított a „ישוע” (Jesu) helyesírás. Mert az egyes középkori héber nyelvű és Jézus életét zsidó szempontból tárgyaló polemikus munkák különféle pejoratív megjegyzéseket fűztek ahhoz. A XVI. század közepén már a protestáns hebraisták is a „ישוע” (Jesua) formát használták.¹⁴ Másrészt ez utóbbin a vokalizáció, a kibocsátók vagy a használók limitált héber nyelvtudására utal. A század közepére, a tridentí zsinat idején a katolikus Egyház újra védelmébe vette a Vulgatát és ezzel párhuzamosan kikezdte a humanisták és

¹⁴ Jézus nevének héber változataihoz a középkori zsidó irodalomban I Pinchas E. LAPIDE: *Hebräisch in den Kirche*. Neukirchen, 1976. pp. 42. 48., 51. stb. Összegezve az egyház álláspontját az abreviatúrának vélt „ישוע” (Jésu) betűcsoport használata ellen élesen, vitakozik J. Bartoloccius 1693-ban egy középkori héber Jézus életrajzra hivatkozva. J. BARTOLOCCIVS: *Bibliotheca Magna Rabbinica*. IV. Romae, 1693. p. 161. Protestáns szövegekben S. MÜNSTER: *Evangelium secundum Matthaum in linguae Hebraica etc.* Basileae 1537. hatására „ישוע” (Jesua) alak vált hivatalossá. Érdekes, hogy az 1555. évi Jean du Tillet és Jean Marcier által kiadott héber–latin Máté evangéliumban ismét „ישוע” szerepelt. E kiadás körül már a XVII. században parázs vita folyt és más indokok alapján is feltételezték, hogy szerkesztője zsidó volt. L. LAPIDE i. m. pp. 76–77.

reformátorok tevékenysége nyomán újra felfedezett héber Őszövetség tekintélyét. A teológia megtisztítása céljából a protestantizmus biblicizmusából következő hebraizálást is igyekezett korlátok közé szorítani.¹⁵ Végül a Roville-féle medál utólagosságára utalhat az a körülmény is, hogy az egyház várakozásaival ellentétben nem került sor a zsidók tömeges áttérésére. Így a Waser-féle tessarát követte, most már inkább Salvator-kegyérem jelleggel és keresztények számára kibocsátva a Roville-féle latin változat.

A fentiekben körvonalazott Ambrosius—Waser—Roville éremcsaládfa polemikus ellenpárjainak bemutatása előtt foglalkoznunk kell az előbbiekkal forrás-oldalági kapcsolatban álló további héber betűs Jézus érmekkel. Johann Christoph Wagenseil a Misna „Sota” traktátusához írt latin kommentárjában egy, a korábbiak szövegállományától különböző, de ábrájában azokhoz hasonló héber betűs Jézus medált mutatott be. Ez már Caspar Waser munkájában is szerepelt. Képét, leírását azért Wagenseil nyomán adjuk, mert a Waser-nél közölt ábra rendkívül kezdetleges. A Ch. N. Schurtz rézmetszetéről készült Wagenseil-féle nyomaton köralakú medál foglal helyet, rektóján jobbra néző Jézus-mellkép látható vállra omló fürtökkel, gondosan redőzött tógában. A háttér két élesen elkülönülő felében Jézus háta mögött sötétség, előtte világosság. A verzón négy soros héber felirat: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember együtt. A medál kibocsátásának idejéről nincs közelebbi forrás mint Caspar Waser 1605-ben megjelent, többször idézett alapvető munkája. A Wagenseil-féle érem tehát biztosan 1605 előtt, és valószínűleg a XVI. század közepe táján készült. Ideológiai irányát illetően sem az itt szereplő „ישוע” (Jésuá) névalak, sem a medálon olvasható az előbbieknél karakterisztikusabban egyértelmű trinitás koncepció nem nyújt támpontot. M. Schwab és M. Ferarés, majd G. F. Hill a British Museumból esetleg ugyanezt a típust közölték. Ez utóbbiak csak annyiban térnek el a Wagenseilnél látottaktól, hogy a rektón a Jézus-mellkép balra fordul. Amennyire ez megállapítható a British Museum példányának rektóján látható Jézus mellkép tökéletesen meg egyezik a „campo di fiori” típus ábrázolásával (l. 5a—5b ábra). Wagenseil rövid információjára szerint Bécsben Ferdinand a Lohndorfnál a pfalzi Palatinatus legátusánál látta. Az sem mond sokat, hogy Julius Bartoloccius majd hogy két évtizeddel Wagenseilt követően kiadott enciklopédikus művébe nem vette fel. Pedig ott az általa dogmatikailag meg kifogásolt „campo di fiori” típusnak — igaz romlott vagy rontott — változata is helyet kapott. Mindezeknél fontosabbnak látszik viszont, hogy a tudós jezsuitánál megjelenik az itt tárgyalt medál társa.¹⁶ A Bartoloccius-féle érem rektóján stilizált máltai keresztet mutat, a középpontban minden korábbi medálon látottól eltérő kis Jézus-mellképpel (6. ábra). A verzón a felirata csupán egyetlen szóban különbözik a Wagenseil-féle típustól, de szövegelhelyezésük teljesen azonos: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” = Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember egy.¹⁷ A Bartoloccius-féle medál katolikusságát a máltai kereszt bizonyítja. A rektók különbözősége és a szövegekben olvasható „יחד” (simul), illetve „אחד” (unus) változtatások pedig e két érme kibocsátói közötti különbségeket feltételezik. Ha ez

¹⁵ A korabeli álláspontot összegezi Wilhelmus LINDANUS: *De optimo scripturas interpretandi genere*. I—III. Coloniae, 1558.

¹⁶ J. Ch. WAGENSEIL: *Sota. Hoc est liber mischnicus de uxore adulterii suspecta etc.* Altdorfi Noricorum, 1674. pp. 579. — M. SCHWAB: *Medailles et Amulettes a legendes hébraïques*. Revue Numismatique. 1892. pp. 253. no. 31.

¹⁷ BARTOLOCCIUS *i. m.* pp. 160.

5. ábra

centerem. Eius exemplar est -

Tertium Hebraeo- Christianum Nu-

6. ábra

így van, akkor a Wagenseil által bemutatott protestáns érmére válaszként jelenhetett meg annak Bartolocius-féle katolikus ellenpárja. Ez a polemikus él magyarázhatná az utóbbin a héber szöveg jelenlétét is. Az Egyháznak propagandisztikus célokból vetélytársának eszközeivel kellett demonstrálnia saját igazát. Sajnos, a máltai kereszties katolikus medál kibocsátásának időhatáraitól még közvetett adatok sem állnak rendelkezésre. Csupán a Wagenseil-féle típusal kimutatott kapcsolat alapján feltételezzük XVI. századi eredetét.

Ezek után térhetünk vissza a XVI. század legmarkánsabb polemikus medáljához a „campo di fiori” típushoz, amely a felsorolt érmék mindegyikével éles ideológiai harcban állt. Elsősorban a British Múzeum ismertetett példányával mutatható ki közvetlen és egyértelmű kontraverzális kapcsolata. A rektók tökéletes azonosságával éles ellentétben állnak a verzókon olvasható feliratok, melyekre később visszatérünk. De az Ambrosius—Waser—Roville típusokkal is vitakozott a „campo di fiori” típus. Ezt bizonyítja az érme mindkét oldala. Szemügyre véve az összefüggéseket értékesíthetjük Gohl Ödön megfigyelését,

7. ábra

hogy a Roville-féle típus rektójának ábráján a fej alakja, az arkifejezés, a haj elrendezése, a ruha ráncolata lényegében megegyezik a Boyer d'Agen által „felfedezett” típusával. A különbség csupán annyi, hogy a „campo di fiori” medálról hiányoznak az istenséget jelző sugárnyalábok.¹⁸ Hozzátehetjük, ez utóbbin nyoma sincs a kereszt kontúrjainak, ami a trinitárius szellemű medálok másik fontos motívuma. A „campo di fiori” típuson a Jézus ábrázolás mellett olvasható a héber „מ” betű — mint látni fogjuk — nem utalhat másra mint a verző legendájában szereplő „אדם” = ember szóra. De még ennél is karakterisztikusabb, hogy az Ambrosius—Waser—Roville típusok verzőjén látható: „משיח מלך בא בשלום”, illetve: „Messias rex venit pace”, a Messiás király eljövételét és az általa hozott lelki békét kinyilatkoztató közös bevezetés után a „campo di fiori” típus további szövege az adott mondat frappáns megváltoztatásával az előzők ideológiai mondanivalójának pontosan az ellenkezőjét hirdeti. A vitázó szövegrészlet átvezető kulcsszava a „ואך” = ámde, decsak, habár stb. kötőszó. A legendában a következő szó a harmadik sor végén, illetve a negyedik sor elején látható, elválasztott „מאדם” = embertől, kifejezés. A textusban természetesen sem itt, sem a már feljebb olvasott „בש/לום” szó esetében nincs jelezve a szóelválasztás. Az adódó analógiát felhasználva jogosultak vagyunk a negyedik sor utolsó szavának vélt „עשי” betűcsoportot összekapcsolni az ötödik sor korábban „חי” (élő)-nek olvasott és a továbbiakban javított két betűjével. Vizsgálatainkat a „campo di fiori” típus egyik, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti példányának felhasználásával végeztük. Az ötödik sor utolsó betűjének megfelelő jel több szóban is előfordul. A rektón a „ישו” jobbról balra számított utolsó betűje. A verző harmadik sorának két helyén is szerepel. A „בשלום” penultimájaként és a „ואך” szó kezdőbetűjeként. Mindez egyértelművé teszi, hogy itt „ו” betűt kell olvasni és nem „י” betűt, ahogyan mások állították. De ezen túl további összehasonlítási lehetőség is rendelkezésre áll. A „י” betű megtalálható a „משיח” (Messias) szóban, a rektó „ישו” névalakjában is, ahol a „ו” betűt is láttuk. A már említett „עשי” betűcsoportban pedig a „י” és a „ו” jelek egymás mellett állnak (l. 7. ábra). Ezekkel összevetve az ötödik sor kér-

¹⁸ GOHL, Num. Ért. i. m. pp. 97—98.

8. ábra

déses betűjét (l. 8. ábra) egyértelmű, hogy az nem „י”, hanem „ו” betű. Ezt bizonyítva már nem sok kétség marad az ötödik sor másik betűjét illetően sem. Ez hasonlít ugyan a „משיח” szó korábban gyanúba vett utolsó betűjéhez, de ha „ח” lenne a „ו”-val összeolvasva nem ad önálló értelmes szót, sem szóvégződést. Ha viszont a jel függőlegesen futó lábai és talpai, valamint a betűtest szélességét figyelembe véve elkülönítjük a „ח”-tól (l. 9–10. ábra) csak „ת” betűt kaphatunk. Ezt összeolvasva egyrészt az előtte álló „עשוי” betűcsoporttal, másrészt az utána következő „ו”-val: „עשוי־ו” = származtatott ő, teremtett ő, lett ő stb.) értelmű, és a szövegbe nemcsak grammatikailag, de ideológiailag is jól illeszkedő, az „עשה” igéből (csinálni, teremteni, létrehozni stb.) egyes szám harmadik személyraggal ellátott participium passivumot kapunk. A „campo di fiori” típus verzőja ezek szerint tehát a következő: „משיח מלך בא, בשלום ואך מאדם עשוי־ו” = Messiás király békével jött, ámde embertől származtatott ő. Olvasatunkat megerősíti a rektón látható „א” betű, ami ezek után bizonyítottan nem lehet más mint az „אדם” ember szó rövidítése. Lényegében tehát a „campo di fiori” típus a rektón az Ambrosius—Waser-érmeken rekonstruált, a Roville- és Wagenseil-típusokon látható, jobbra néző Jézus mellképnek az ellenkező irányba fordításával, az istenséget jelző sugárnyalábok elhagyásával különböztette meg magát azoktól. A verzón pedig az Ambrosius—Waser—Roville-típus szövegéből meghagyva az antitrinitárius szempontból is elfogadható krisztológiai minimumot, csattanós fordulattal a megeáfolandó katolikus érem szóállományának minimális átalakításával fejezte ki antitrinitárius mondanivalóját. A Germain de Maily által bemutatott medállal folytatott polémia, ha lehet még karakterisztikusabb. Itt a verző szövegén túl az antitrinitárius kibocsátó a rektó rövidítéseit is az ellenkező értelemre vitte át. Valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi éppen a „campo di fiori” típus eretneksége ellen lépett fel. Követte az antitrinitárius medál rektóját, mintegy jelezve, hogy ugyan arról a dolgról beszél mint ellenfele. De a verzón most már minden kétséget kizáróan és egyértelműen közli: „ישוע נצרי יהוה ואדם יהוה”, azaz Jesua(!) Nazarenus Isten és ember egy személyben. Ha ez utóbbi feltételezésünk igaz, akkor a British Múzeum ismertetett példánya az antitrinitárius érme megjelenését követően került forgalomba. Hasonló időrendet feltételezünk a G. F. Hill által az egykor Thomas Henderson birtokában levő példány esetében is. Itt a rektón

9. ábra

10. ábra

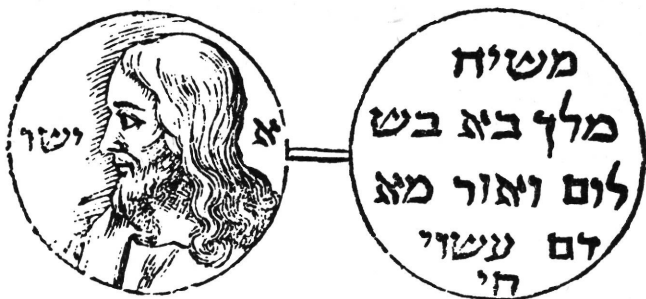
a szokásos Jézus ábrázolás bal oldalán az „אִישׁ” férfi, illetve ez alatt egy „ל” betű olvasható. Hill helyes megállapítása szerint a „אִישׁ” szó „א” betűje olvasható az „ל” előtt is, azaz „אֵל” isten. Ami másként nem értelmezhető mint az ábrán látható Jézus kép magyarázata: ez a Jézus ember és isten. Ezt egészíti ki a verző grammatikailag hibás legendája: „מֶשִׁיחַ מֶלֶךְ בָּא בְּשָׁלוֹם מֵאֵדָם אֱלֹהֵי רָם, עֲשָׂה חַי” = Messiás király békével jött és az embert a magasságos istenem elővé tette. Hogy ki ez az ember—isten, erre a rektó egyenes választ ad. Mindkét utóbb ismertetett medál az antitrinitárius „campo di fiori” típusal vitatkozik, mégpedig ugyanolyan eszközökkel, ahogyan azt az ette, a megelőző trinitárius medálok szövegének kiforgatásával. Erre pedig leghamarabb a XVI. század utolsó évtizedeiben kerülhetett sor. Mert a korábbi trinitárius érmékkel vitatkozó „campo di fiori” típus kizárólagos ember—Jézus koncepciója kibocsátásának idejére is következtetni enged. Az ante quem meghatározásához Casper

Wasernak az érmét ismerő és leíró 1605-ben megjelent műve szolgál időhatárként. A post quem nyilvánvalóan az antitrinitárius eszmeifejlődésnek az érmén reprezentált szakaszának megjelenésétől számítható. A Jézus-Messiás kizárólagosan emberi lényegét hirdető egyes csoportok már az 1570-es évek táján tevékenykedtek az észak-itáliai városokban, a Dávid Ferenc vezette erdélyi antitrinitárius egyházban és Európa különféle területein másutt is. A legelterjedtebb áramlata Faustus Socinus nevéhez fűződik. Az itáliai teoretikus Nyugat-Európából Erdély érintésével 1579-ben érkezett Lengyelországba, ahol gazdaságilag és ideológiailag jól szervezett gyülekezet vezetőjeként működött 1604-ben bekövetkezett haláláig. Az érme kibocsátásának feltételezett ideje tehát Socinus működése alatt valószínű. Közvetlen forrás hiányában a kibocsátás helyéről aligha tájékozhatunk a jelenlegi lelőhelyek. Egyetlen kivétel a lengyelországi jedrzwowi Przypkowski Múzeum lehetne. A gyűjteményt alapító Przypkowski-család már igen korán a szociniánus ideológia elkötelezett híve és propagátora lett. A család kiemelkedő egyénisége Samuel Przypkowski Faustus Socinus biográfusa volt.¹⁹ A kibocsátó hely meghatározásában a XVII–XVIII. századi irodalmi források sem tekinthetők hitelesnek. Többségük nem az eredeti „campo di fiori” típus példányait, csupán annak későbbi másolatait ismerték. Sajátos művelődéstörténeti tény, hogy a XVI. századi héber betűs Jézus-érmék közül a későbbi korokban éppen az ideológiailag legproblematisabb változat érte el a legnagyobb sikereket. Ebben jelentős szerepet játszott az eredeti nehéz ortográfiája, ami már Casper Wasert is megzavarta. A svájci numizmatikusnak 1605-ben nem voltak kétségei a medál ideológiai álláspontját illetően, és ebből következően a hagyományos keresztény trinitáskonceptióban oldotta fel a számára zavarosnak látszó szöveget. Ezt tükrözi olvasata is: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, vagyis „... et lux de homine facta est vita”. Feltehetően ez az olvasat volt a bázisa a másolatok egyik csoportjának. J. Bartoloccius kezében ilyen változat lehetett, mert amikor a rektó „ישׁוּ” (Jésu) névalakját megkifogásolva és ezért neofitának, esetleg zsidónak, vagy egyszerűen „infidelis”-nek minősíti az alkotót, a verzó textusát a Wasertől kapott olvasat szerint adja meg, mégpedig ábra kíséretében. Ez csak abban az esetben volt lehetséges, ha ezzel a szövegvariációval ellátott példányok is forgalomba kerültek²⁰ (l. 11. ábra). J. Ch. Wagenseil másik másolatfaját látott, mert határozottan kijelenti: „... nullum est in nostra nummo . . .”, ez sem a Bartoloccius-féle, sem pedig a „campo di fiori” típus eredeti példányáról nem mondható el. Az általa közölt illusztráció — ismét Ch. N. Schurtz rézmetszete — valóban olyan szöveget mutat, amiben az összes „י” helyén „ה” áll Wagenseil ezt a hibát a „sculptor Christianus” héber ismereteinek hiányosságával magyarázta (l. 12. ábra). Tudomása volt Waser olvasatáról, de ennek ellenére, és érthetően, mert más variációt látott mint az, a kérdéses szövegrészt így adta meg: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, azaz „homo ex homine factus est vivus seu verus”.²¹ A harmadik másolatvariációt a Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs

¹⁹ F. Socinusra és a szocianizmusra vonatkozó hatalmas irodalomból csak a legfrissebbeket idézzük: *Socinianism and its Role in the Culture of XVIIth to XVIIIth Centuries*. Ed. by L. SZCZUCKI—Z. OGOŃSKI—J. TAZBIR. Warszawa—Lodz, 1983. — L. CHMAJ: *Samuel Przypkowski na tle przedwojennych XVII. wieku*. Krakow, 1927.

²⁰ BARTOLOCCIOUS i. m. pp. 160—161. — Az egyházi állásfoglalások mindig a konkrét eseteket vizsgálták meg. Így történt 1621-ben is. L. A. G. ANGUISCIOLA: *Della Hebraica Medaglia, detta Maghen David et Abraham etc.* Romae. 1621.

²¹ WAGENSEIL i. m. pp. 579.

11. ábra

12. ábra

13. ábra

Salvator érmei között találtuk meg (l. 13. ábra). A 38 mm átmérőjű bronz medál rektója egyezik az eredetivel, és a fentiekben bemutatott másolatokéval. A verzón a következő betűcsoportok láthatók a kérdéses mondatrész helyén: „ומאלא/דם נעשוי/חי”, ami még őriz valamit az eredeti szövegből, de szemmel láthatóan romlott anyag. Itt kell megemlíteni, hogy néhány további XVII–XVIII. századi latin szövegű barokk medálon is felbukkannak a

„campo di fiori” típus héber textusának töredékei.²² Ez utóbbik között a leg-érdekesebbnek a G. F. Hill által a Murdoch Collection-ből közölt kisméretű arany medál látszik. Az előbb említettnek rektóján a szokásos balra néző Jézus profil jobbán az „N” betűvel, balján „שׁ” felirattal találkozzunk. De a Jézus fej fölött ott a kereszt jelzése. A verzón a szokásos felirat.

Természetes dolog, hogy az említett másolatok megjelenésével az eredetileg polemikus érme funkciója is megváltozott. A szelid arcú ember Jézus mellkép és a misztikusnak tűnő héber betűs felirat miatt betegségelhárító, illetve vészűző hatást tulajdonítottak annak. A XVII. század közepén már a medál számos példánya forgott közkezen, fonálra függesztve, általában gyermekek nyakában lehetett látni. Hasonló információkat olvasott Maszák Hugó 1901-ben, a „nagy tekintélyű” Köhlernél, de sajnos a pontos bibliográfiai adatokat mellőzte. A pádovai egyetem egykori tanára Zanolini 1747-ben úgy tudta, hogy a népszerű érmét a zsidók készítették Jézus gyalázatára.²³ Állításából csak anynyi értékelhető, hogy Itáliában a XVIII. században még ismerték a „campo di fiori” típust vagy másolatait.

Az érem további lelőhelyeire és a XVII–XVIII–XIX. századi irodalmi említéseire való tekintettel tartunk attól, hogy az egykori egymással disputáló XVI. századi héber betűs Jézus-medálok körének csak töredékét sikerült feltárnunk. Az újabb tudományos kutatás feladata lesz a többség felfedezése, a kibocsátó helyek, személyek, szövegeredet és ideológiai bázis és a terjesztés céljának meghatározása. Mert a reneszánsz és a reformáció itt megismert szűkszavú, de igen beszédes emlékei számos további meglepetéseket is tartogathatnak számunkra.

DÁN, RÓBERT

Disputatio nummorum

Des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIe siècle

Les médailles de métal avec des caractères hébraïques représentant Jésus préoccupent la recherche scientifique depuis le tournant du siècle. Les médailles trouvées par Boyer d'Agen en 1897, appartenant au type „campo di fiori”, ont eu un grand retentissement jusqu'à la littérature d'histoire d'idées antitrinitaire des dernières années. Outre ce type, on a trouvé d'autres médailles aussi avec des caractères hébraïques, les rapports de texte et de figuration desquelles attirent l'attention à un phénomène d'histoire d'idées, à la polémique des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques, entre le catholicisme, le protestantisme et l'antitrinitarisme. L'étude passe en revue les médailles Jésus jusqu'ici connues qui se disputent entre elles, et analyse les disputes engagées. Mais, selon la constatation de l'auteur, la majeure partie des médailles de Jésus doivent encore être découvertes par la recherche scientifique ultérieure.

²² Jegyzéküket I. GOHL, Arch. Közl. i. m. p. 102. — A Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs Jézus-érmei: Éremtár 26. szekrény, 71. fiók. — Az idézett Gohl-katalógusban nem szerepelhetett az 1944-ben bekerült 37 mm átmérőjű, beütött Medici-címerrel ellátott példány. (Naplószáma: 35/-58/944.) — G. F. HILL i. m. pp. 51.

²³ WAGENSEIL i. m. p. 579. — P. JOBERT 1655-ben úgy tudta, hogy a medálokat Németalföldön készítették és kibocsátójuk hitehagyott zsidó volt. L. P. JOBERT: *Einführung zur Mediallen oder Münzwissenschaft*. Nürnberg, 1738. pp. 211. — MASZÁK feltehető forrása: J. D. KÖHLER: *Münz-Belustigung*. VI. 1734. pp. 353. G. F. HILL adata, i. m. p. 57. — A. ZANOLINI: *Lexikon chaldaico-rabbinicum* etc. Padua, 1747. pp. 201.

Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények

„Már a könyvtárban is mint kellemetlen idegen jelenik meg a hírlap, ormótlan, egész asztallapot elfoglaló köteteivel, amelyek a végtelenségig szaporodnak, s a poleok utolsó folyóméterét is kérérlhetetlen gyorsasággal veszik birtokukba. Állandó viaskodás a kötetbe fűzött hírlap könyvtári élete a könyvtárnak még a tekercesek és kódexek nyugalmasabb korából hozott hagyományaival. Ott, ahol a könyveket nem választják szét szigorúan a hírlapoktól, az utóbbiak, mint garázda kakukkfiókák előbb-utóbb kiszorítják fészükéből a vékonyka könyveseméteket. Ritka könyvtár gyűjt rendszeresen hírlapokat, a folyóiratok között is válogat, ha lehet. Ott, ahol a nemzeti könyvtár az egész ország hírlapjait is gyűjti, lehetőleg szabadulni igyekszik ettől a rakoncátlan társaságtól és legalább központi épületét iparkodik megvédeni előlük.”

(Dezsényi Béla, Magyar Könyvszemle 1942. 129.)

A hírlapmúzeum gondolatát elsőként a fenti sorok írója vetette fel Magyarországon. Igaz, csak szóban és távoli tervezetként a hatvanas évek elején, elképzelése azonban nem talált megértésre.

Újabban Ruffy Péter írt cikket a „sajtómúzeumról”, mondván, hogy abban az országban, ahol már létezik színháztörténeti-, patika-, tűzoltó-, kocsi-múzeum is, miért ne lehetne megteremteni a sajtó történetét bemutató gyűjteményt?¹

A szakmai közvélemény jórészt már felismerte a hírlapirodalom forrásértékét és el nem hanyagolható szerepét a társadalmi tudat tükrözésében, alakításában. E felismerést testes bibliográfiák, örvendetesen gyarapodó történeti tanulmányok s a készülő sajtótörténeti szintézis is szemléletesen bizonyítja.

Az elgondolt múzeum azonban nemcsak elvontan kíván emléket állítani nemzeti tudatunk e szeletének; megfogható, közvetlenül szemlélhető tárgyakban kísérelné meg felidézni az egykor volt lapok működését, hétköznapjait. Össze kívánva gyűjteni — hogy ismét Ruffyt idézzük — a „kéziratokat, fényképeket, volt redukciókról készült festményeket, régi újságírók aermásait, híres nyomdászokról szóló emlékezéseket, elfeledett hírlapírók egy-egy cikkét, híres szerkesztők életét bemutató dokumentumokat”, hogy azok együtteséből tegyen láthatóvá egy-egy történelmi folyamatot.²

¹ RUFFY Péter: *Sajtómúzeum*. Magyar Nemzet 1982. dec. 31., 7.

² RUFFY cikkére VEZÉR Erzsébet, majd RITTER Aladár reagált, mindketten a sajtótörténet komplex, muzeális megvalósítását sürgetve. L. VEZÉR Erzsébet: *Sajtómúzeum*. — Magyar Nemzet 1983. jan. 14., 7., és RITTER Aladár: *A sajtómúzeum nem megvalósíthatatlan álom*. — Magyar Nemzet 1983. jan. 18., 8.

A közelmúltban alkalmunk volt néhány hasonló, már évtizedekkel korábban létrehozott külföldi gyűjteményt megismerni; a hazai tervek, elképzelések kialakítása céljából talán nem érdektelen bemutatni, hogyan valósították meg máshol a hírlapműzeum gondolatát, és hogy miként funkcionálhat egy ilyen intézmény.

Belgiumban a hírlapműzeum, egészen pontosan: egy nemzetközi hírlapműzeum felállításának a gondolata kétségtelenül a Nemzetközi Bibliográfiai Intézet alapítóinak, Paul Otlet-nek és Henri La Fontaine-nek a nevéhez kapcsolódik. A két ügyvéd elképzelése, mondhatni „vesszőparipája” a világ társadalomtudományi vonatkozású közleményeinek, kiadványainak egyetemes dokumentációjáról — közismert. 1894-ben alapított intézményükről (Office International de Bibliographie), amelyet egy évvel később a belga állam hivatalossá tett, s amely a világ valamennyi nagy könyvtárának az összefogását igényelte s rendszerezési elvként döntő módon járult hozzá a tizedes osztályozási rend általánossá tételéhez, annak idején szaklapunk is szinte az eseményekkel egyidejűleg referált.³

Ismertek Otlet és La Fontaine kezdeményezésének „kudarcai” is. A kezdetben félmilliónyi, majd később több millióra gyarapodó cédulaanyag közzétételével nem tudtak megbirkózni, ám ugyanakkor akarataukon kívül meggyorsították az egyes nemzeti bibliográfiák és gyűjtemények leírásainak közzétételét. Tevékenységük szellemi hozadéka mellett a század elején létrejött Belgiumban két olyan intézmény is, amely muzeális formában igyekezett láthatóvá tenni az írásbeliség nemzetközi emlékét. 1906-ban megnyílt Bruxellesben a könyvműzeum (Musée du Livre), egy évre rá pedig a nemzetközi sajtóműzeum (Musée International de la Presse). Mindkettő Otlet és La Fontaine nemzetközi törekvéseit egybefogó ügynevezett „Mundaneum” égisze alatt folytatta későbbi tevékenységét.⁴

A brüsszeli nemzetközi hírlapműzeum előzményei között azonban nemcsak a szellemiekről illik szólni. El kell mondanunk, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben élénk gyűjtőtevékenység bontakozott ki a kis ország több városában. A sajtóritkaságok kedvelői különböző köröket alkottak, amelyek még saját értesítőket, körleveleket is kiadtak, hogy a gyűjtést és a cserét elősegítsék. E, nagyrészt francia nyelvű sajtótermékeket gyűjtő egyesületek munkája végül közvetlenül is hozzájárult ahhoz, hogy az 1907-ben alapított bruxellesi nemzet-

³ A Nemzetközi Bibliográfiai Intézet céljairól ESZTEGÁR László számolt be a *Magyar Könyvszemle* 1896. évfolyamában: *Az egyetemes repertórium*. 341–350. — Ugyanitt található az intézet által kiadott Bulletin rövid ismertetése is: Institut International de Bibliographie. Bulletin. — 1896. 392–394. Érdemes feljegyezni, hogy a nemzetközi bibliográfia gondolatát népszerűsítő Henri La Fontaine bejárta az európai fővárosokat; így látogatást tett Budapesten, a Magyar Nemzeti Könyvtárban is. Könyvtárügyünk vezetői megértéssel fogadták a világbibliográfia gondolatát, s a második brüsszeli konferenciára kiküldték ESZTEGÁR Lászlót. Beszámolót l. *A brüsszeli második nemzetközi bibliográfiai konferencia*. 1897. aug. 2–4. — *Magyar Könyvszemle* 1897. 266–275., továbbá uő.: *A brüsszeli határozatok*. — Uo. 1897. 334–336.

⁴ Mundaneum, más néven Palais Mondial; nemzetközi szervezet Bruxelles-ben, 1920-ban alapította az Union des Associations Internationales, hogy segítse a Centre Universel d'Information et de Documentation munkáját. A következő intézmények alkotják: 1. Office Central de l'Union des Associations Internationales, 2. Institut International de Bibliographie, 3. Musée International de la Presse, 4. Bibliotheque Internationale, 5. Université Internationale.

közi sajtómúzeum impozáns gyűjteménye közel százötvenezer egységben — elsősorban szórványszámokban, s nem egy esetben az első évfolyamok első számaival — sorakoztassa fel a sajtó nemzetközi történetét.

Mindezek tudatában felcsigázott érdeklődéssel kerestük fel Bruxellesben a legfrissebb útikönyvek által is „jegyzett” Léopold parkot, amely a Közös Piac hipermodern székházának a közelében fekszik. A parkot szegélyező Maelbeek utca 3. számú épületében azonban enyhe kénsavszag fogadott, s közölték, a nemzetközi sajtómúzeum már évek óta az Avenue Rogier 67. alatt található. A természettudományi egyetem hatalmas kémiai laboratóriuma kiszorította a központból a neves gyűjteményt.

Nem kárpótolt kellemesebb benyomással a félig-meddig már a külvárosok határán levő új „otthon” sem. A közel nyolc évtizedes múltra visszatekintő gyűjtemény egy lakóház földszintjén van egymásra halmozva, meglehetősen elhanyagolt és gondozatlan állapotban. A veranda kiképzésű előtérben mindössze huszonhárom vitrinből álló kiállítást tekinthet meg a látogató, s a kutatók is legfeljebb az egykori kézikönyvtár töredékeihez férhetnek hozzá. A nagyhírű gyűjtemény pedig különböző nagyságú papírdobozokban és félig-meddig rendezetlenül álmodik a múlt „dicsőségéről”.

A múltat Paul Otlet és Henri La Fontaine mellszobrai idézik — és a kiállítás, amely — legnagyobb meglepetésünkre — nem a nemzetközi és nem a belga sajtó történetét, hanem csupán a sajtóval kapcsolatos belga és franciaországi periodikumok szemláját kínálja. Végül is ez sem érdektelen, de semmiképpen sem kárpótolhat az egykor méltán híres sajtótörténeti szemle elmaradásáért.

Az első vitrinek a hírlap és folyóiratgyűjtők legkorábbi értesítőit sorakoztatják fel. A legrégebbi közülük az *L'Éphéméridophil*, amely 1891-ben indult s két éven át jelent meg. Nemcsak a belga, hanem a külföldi sajtó érdekességeit is figyelemmel kísérte, cikkekben számolva be, többek között a norvég és a mexikói sajtóról.⁵ Az ugyanabban az évben indult *L'Écho Brabançon* (1891) nevét azért érdemes megjegyeznünk, mert szerzői között már jelen van a Belgiumban kibontakozó nemzetközi sajtókutatás teljes vezérkara: André Warzée, az első belga sajtótörténet szerzője, Albert de Fonvent, az 1907-ben alapított nemzetközi sajtómúzeum első konzervátora és Henri La Fontaine, a Mundaneum későbbi alapítója. A harmadik kis közlönyre már címe miatt is: *L'Échange* (1891) fel kell figyelniünk, amely egyértelműen jelzi, hogy lapjait a gyűjtők közötti csere szolgálatába kívánta állítani. E csere, illetve gyűjtőmunka tartalma szemléltetően kitetszik a negyedikként kiállított *Petit Comptoir de la Presse* (1891) egy példányából, amely azt is feltünteti, hogy e kis lapocska egyben a *L'Annonce Timbrologique* melléklapja. Ami viszont arról árulkodik, hogy a lap előfizetői egykor egyforma gyűjtőszennvedéllyel fordultak mind a régi hírlapok, mind pedig a terjesztésük előfeltételét adó bélyegek iránt.

A belga hírlapgyűjtők nagyszámú közlönye közül a következő címűeket kell kiemelni: az 1892—1893-ban megjelent *L'Abraham Verhoeven* az első belga „újság” szerkesztő nevét használta címül. E lap több szempontból is kulcsfontosságú. Egyrészt, mert közreadói között egykor még együttesen szerepel a korabeli belga újságkiadást reprezentáló sajtóunió (Union de la Presse Périodique Belge) és a múlt felé forduló újságyűjtők központi egyesülete

⁵ A kiállítás részletes leírása: Françoise MICHAX: *Publications périodiques relatives à la presse et au journalisme. Catalogue de l'exposition organisée par „Les Amis du Palais Mondial — Mundaneum”*. Bruxelles 1984. 71 p.

(Cercle des Collectionneurs de Journaux). A *L'Abraham Verhoeven* egyébként e két testület közös vállalkozásként készítette elő, illetve népszerűsítette: az 1893-ban megrendezett első sajtótörténeti világi kiállítást, amelynek a bruxellesi szépművészeti múzeum adott helyet.

Ez és a négy évvel később megismertelt hasonló szemle némi nemzeti elfogultsággal kiáltotta ki Abraham Verhoeven-t (1575—1652) az első európai „újságkészítőnek”, hivatkozva az általa 1605-ben elindított *Nieuwe Tijdingen*-re. A legújabb kutatások azonban ezt a hírlevelet, amely egyébként a d'Eeckeren-i csatáról tudósít s Verhoeven egyéb, változó időközökben megjelenő hírleveleit sem tekintik a mai értelemben vett sajtótermékeknek; ugyanis hiányzik belőlük a sajtó fogalmának egyik leglényegesebb eleme, a megjelenés szabályozott időszakossága.

A másik hírlapgyűjtő lap, a *La Presse Universelle*, már minden korábbi kezdeménynél szilárdabb háttérrel rendelkezett, és hét évfolyamot ért meg (1897—1903). Úttörő érdeme, hogy elsőként veti fel 1897-ben a tíz évvel később megvalósuló nemzetközi sajtómúzeum gondolatát. A lapon belül egyébként egyre erősödő mértékben figyelhető meg az „újságügy” differenciálódása. Az idő előrehaladtával bizonyos mértékig háttérbe szorulnak a gyűjtők szempontjai, és egyre erősödő formában kapnak helyet az „élő”, a megjelenő sajtó gondjai, problémái. E folyamat természetes következményeként a belga sajtóunió 1901-ben új „bulletint” indít, amely különböző címeken egészen a hatvanas évekig élt, és 1947-től már két nyelven: belgául és hollandul közölte cikkeit.⁶

A kiállítás következő vitrinjei ezt a századforduló táján meginduló s a sajtó jelene, az újságírás, az irodalom és újságírás kapcsolata felé forduló folyamatot illusztrálják. A gyűjtők helyett a sajtóról szóló kiadványok sorában a vezető szerepet átveszik az újságírók. A belga sajtóunió bulletinje mellé 1903-ban egy másik bulletin csatlakozik: az újságírók egyesületéé, amely ugyancsak számos címváltozattal egészen a hetvenes évekig van a kiállításon dokumentálva.⁷

A sajtóügy kérdéseinek további differenciálódását jelzi e lapnak az az 1935. szeptember—októberi száma, amely a belga újságírók 1935. augusztus 18—19-én tartott kongresszusához, illetve az azon kibontakozó vitához kapcsolódik. A tanácskozással ugyanis már erőteljesen elválasztani igyekezett a napi használatra szánt újságírást a folyóirat-szerkesztéstől. Úgy mond, az újságírás túlságosan az aktualitáshoz tapad, s ennek következtében a világról alkotott képe túlzottan elaprózódott és manipulált. Ezzel szemben a folyóiratok közege — megtartva az élettel való kontaktust — szélesebb rálátást tud biztosítani a korra, a történelemre.

E kérdéskör tulajdonképpen már a sajtóról szóló elméleti általánosítások területére vezet, amelynek első hírnöke az 1908-ban megjelent *La Presse* című

⁶ A lap *Bulletin de l'Union de la Presse Périodique Belge* címmel indult 1901 januárjában, havonkénti megjelenéssel. 1905. november—decemberi számával címét *Union de la Presse Périodique Belge*-re változtatja. Majd 1939 áprilisában ismét visszatér eredeti címéhez.

⁷ A lap 1903 szeptemberében indult *Bulletin de l'Association des Journaux Périodiques Belges* címmel. Ezt követő címváltozatai a szövetség nemzetköziségét húzzák alá: 1908 februárjától *Bulletin de l'Association des Journalistes Belges et Étrangers*, 1910 augusztusától *Bulletin de l'Association des Journalistes Périodiques Belges et Étrangers*. 1935 szeptemberétől címe tartalmának általánosabb jellegét jelzi: *Revue de la Presse Périodique*. 1946 januárjától ismét a szervezeti jelleg dominál: *Association des Journalistes Périodiques Belges et Étrangers*. Végző címváltozata (1951 decembertől): *Revue de la Presse Périodique*.

szemle volt. (Mindössze egy száma jelent meg.) Konceptiója azonban csupán 1954-től vált valósággá. Ekkor indult ugyanis — ugyanezzel a címmel — az az évnegyedes szemle, amely napjainkban is él, s már nem is versenytárs nélkül. A kiállítás látható *Revue des Relations Publiques* (1960), *Euromédia* (1962), *Unimédia* (1980) puszta címeikkel is jelzik az újságírás s általában az információelmélet iránt feltámadt erős érdeklődést.

Nem tekinthetjük célunknak a kiállítás teljességre törő ismertetését. Ellenkező esetben hosszan sorolhatnánk a belga újságírás újabb kori szaklapjait, amelyek egy része — a Belgiumban összpontosuló egyéb nemzetközi szervezetekhez hasonlóan — többségében nemzetközi jellegű. S ugyanezt tehetnék a kiállítás utolsó harmadában látható francia szaklapokkal is, amelyek fejlődése — a gyűjtő közlönyöktől az elméleti szemlékig — hasonló a belga szak-sajtóéhoz.⁸

A mindennapi sajtó élő, lüktető valósága azonban, sajnos, elvész a sajtóról szóló kiadványok, az úgynevezett *secunder irodalom* e tengerében. Egyetlen üde színfolt az egyre növekvő szakirodalom e tömegében a nagy világlapokat propagáló levelezőlapok egy-egy gyűjteménye. 1902-ben a vezető belga napilapok — *Le Peuple*, *Le XXe Siècle*, *Le Petit Bleq*, *L'Étoile Belge* stb. — ugyanis levelezőlapokat készítettek, hogy ily módon is népszerűsítsék önmagukat. E levelezőlapok közlik az adott újság fejlécét, első oldalát, illetve az első oldal közepén a szerkesztők arcképeit.

Hasonló módon népszerűsítették magukat, ugyanabban az évben, a párizsi napilapok is — a *Le Figaro*, *Le Petit Parisien*, *Le Libre Parole*, *Le Petit Journal* stb. —, jelezve a belga és a francia sajtó közötti szoros kapcsolatokat, amelyek nemcsak a hírek átvételében, hanem a mindennapi propaganda e módszereiben is kifejezésre jutottak.

*

Az aacheni nemzetközi sajtómúzeum (*Internationales Zeitungsmuseum*) szintén magánkezdeményezés nyomán alakult. Alapítója, Oskar von Forckenbeck (1822—1898) — botcsinálta ügyvéd, aki a jogi studiumokat csak atyja unszolására végezte, s hivatalát is csak immel-ámmal látta el. Élete meghatározó élménye volt az a pillanat (1854), amikor a hollandiai Groningenben kezébe akadt egy régi újság. Ettől kezdve minden szabadidejét e hányatott sorsú és a közvélemény által alábecsült nyomtatványtípus gyűjtésére és tanulmányozására fordítja. Egy szerencsés házasság megteremti e gyűjtőszennvedély anyagi alapjait is, s gyűjteménye rövidesen tízezrekre gyarapodik.

⁸ E francia szaksajtó egyetlen új színfoltjára szeretnénk e helyütt felhívni a figyelmet: a *L'Argus de la Presse* elnevezésű vállalkozásra, amely tudomásunk szerint az első szervezett sajtófigyelő-szolgálat.

A kiállítás bemutatja az intézmény *Répertoire alphabétique de l'Argus de la Presse* címmel megjelent kiadványának első számát (1908. január—február), amely négy szakba rendezetten összegezi a világ vezető hírlapirodalmának eseménynaptárát; s amely a maga módján a bruxellesi Nemzetközi Bibliográfiai Intézet egyfajta szellemi előményeként is felfogható. A *L'Argus de la Presse* ténykedése egyébként nem volt ismeretlen a magyar szakirodalomban. Feltehetően ennek tulajdonítható, hogy Kossuth Lajos halála alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára megbízta az intézményt azzal, hogy gyűjtse össze a Kossuth Lajosról megjelent külföldi nekrológokat. A megbízásnak a vállalat példamutató pontossággal tett eleget: kétszázket lap háromszáztizent hét cikkét adva át a megbízónak. L. *Magyar Könyvszemle* 1894. 207—208.

Nem teljes évfolyamokat, hanem csak szórványszámokat keres, lehetőleg a lapok első számait; majd az azokhoz csatlakozó jubileumi számokat, amelyek összefoglalják a lap történetét. Kezdetben csak a német nyelvű nyomtatványok érdeklik, függetlenül attól, hogy hol jelentek meg. A germanikumok után kutatva azonban figyelme rövidesen a világ egész sajtójára kiterjed. Hatvanhárom éves korában megrendezi ritkaságainak első nyilvános kiállítását, majd ezt követően 1886-ban gyűjteményét Aachen városára hagyja, amely azt Forckenbeck halála után továbbgondozza. A második világháború igen érzékeny veszteségekkel sújtja e múzeumot; gondozóit azonban ez a körülmény további gyarapításra serkenti. Ennek eredményeképpen Forckenbeck kezdeményezése rövidesen az ország egyik legtekintélyesebb hírlapgyűjteményévé vált. Állománya napjainkban hozzávetőlegesen százhuszonöt ezer egységből áll. Különlegesen érdekes és a teljességet megközelítő „fondjai” vannak a 17–18. századi német sajtó anyagából, az 1848–1849-es szabadságharcok és az első szocialista lapokból, valamint a világ zsidó sajtójából, végül az első és második világháború és hadifogság kéziratok lapjaiból.

E hallatlanul gazdag gyűjtemény a város központjában, a főtértől néhány száz méternyire fekvő Pontstrasse 13. szám alatt levő palotában van elhelyezve.⁹

A lapok tárolása példamutató. A raktárban 175 cm magas és 170 cm széles faszekrények állnak, amelyekben két-két sor fiók helyezkedik el egymás mellett. E 80 cm széles, tepszi-szerű fiókok mindössze 10 cm magasak. Így kényelmesen lehet bennük a lapokat fektetve elhelyezni (50-50 darabot kb. fiókonként), hogy azok ne gyűrődjenek.

A gyűjteményt jól szerkesztett katalógusrendszer tárja fel. A beérkezett újságokat a feldolgozás kontinensenként csoportosítja. Majd az európai címeket országokként rendezi. Valamennyi országnál a továbbiak során az anyag két részre bomlik: német nyelvűre és idegen nyelvűre. (Ez utóbbi meghatározás magába foglal minden más nyelvet a németen kívül.) Ezekbe a nagy egységekbe osztott valamennyi szerzeményről három példányos címleírás készül: az elsón a címet, a másodikon a megjelenés helyét, a harmadikon pedig a megjelenés évét emelik ki.

Ha valaki hazánk sajtójáról óhajt e gyűjtemény alapján képet alkotni, akkor kiemeli a Magyarország című katalóguskötetet. A kötetek egyik csoportjában a német nyelvű, a másik csoportjában az „idegen nyelvű” lapokat találja. Külön kötetben a címeket betűrendben, más kötetben a megjelenés helye szerint, és ismét másban a megjelenés kronológiája szerint rendezetten.

Csupán érdekességként hadd jegyezzük meg, hogy az aacheni gyűjteményben a legkülönbözőbb magyar nyelvű lapok és folyóiratok is megtalálhatók. Pl. *Mindenes Gyűjtemény* (1790), *Bécsi Magyar Mercurius* (1796), *Hétlapok* (1838), *Világ* (1841), *Életrajzok* (1846), *Pesti Napló* (1851), *Aranykor* (1860), *Nővilág* (1860), *Magyar Könyvészet* (1869), *Albina* (1870), *Eger* (1871), *Bács-Bodrogh* (1872), *Külső-Szolnok* (1873), *Sopron* (1873), *Vác* (1873) stb. stb. S hogy az újkor se maradjon ki: *Délmagyarország* (1944. november 19.), *Népszava* (1965). A sor még hosszan folytatható lenne, de ennyi is érzékeltetheti e gyűjtemény gazdagságát. S ekkor még mindig nem szólunk Ausztria, Anglia,

⁹ A múzeum történetének rövid összefoglalását l. az intézmény jelenlegi igazgatójának írásában: Herbert LEPPER: *Internationales Zeitungsmuseum der Stadt Aachen*. Stuttgart 1981. 4 p.

Oroszország, Románia s a többi európai állam, továbbá Közép- és Dél-Amerika, USA és Kanada, Afrika, Ázsia és Ausztrália szinte megszámlálhatatlannak tűnő címeiről. Mindez természetesen nem teljes — sem a címeiben, sem az egyes évfolyamok tekintetében —, de a maga módján mégis sajátos keresztmetszetet ad a világsajtó egészéről.

E keresztmetszet érdekes kísérlete az a kiállítás, amely a palota három termében látható, s amely a német nyelvű sajtó történetét tekinti át. A történet 1609-ben kezdődik. Ebből az évből két német újságról is tudunk. Az egyik Strasbourgan, a másik Wolfenbüttelben jelent meg. A kiállítás az utóbbit mutatja be, amely *Avisa (Relation oder Zeitung)* címmel jelent meg. Hasonlító elődjére, a hírlevélre. Újsággá a hetenkénti rendszeres megjelenés avatja. Közéleben ott látjuk a Leipzigben megjelent *Einkommende Zeitungen* egy példányát 1650-ből, amely a sajtótudomány jelenlegi állása szerint egyben a legelső ismert napilap. Az 1669-ből keltezett *Kölnischer Ordinari Post-Zeitung* címe a sajtó e kezdeti szakaszának terjesztési módjára, ti. a postajáratokra is utal elnevezésében. Mint ahogy az 1730-ból származó *Der Königl. Pohln. Churf. Sächsischen Residenz-Stadt Dresden Wöchentlicher Anzeiger oder Nachricht* címében viszont a heti egyszeri megjelenését jelzi.

Megtalálható a kiállított lapok között a magyar történelemben többször is emlegetett *Wienerisches Diarium*, igaz, nem a legelső, hanem a harmadik évfolyam (1705) egy példánya. A Breslauban megjelent *Schlesische Privilegierte Staats-Kriegs- und Friedens Zeitung* (1742) címében arra utal, hogy a sajtót az állam már ekkor is közvetlenül kívánta irányítani. S ezt mutatja 1785-ből a *Frankfurter Kayserl. Reiche-Ober-Post-Amts Zeitung* is.

A következő tárlókban számos jelből érzékeltethető, hogy a sajtó már a 18. században megkezdte szakosodását. Az *Amsterdamsche Courant* (1785) például az első kereskedelmi lapként van nyilvántartva. A *Deutsche Chronik* (1775—1776); már nemcsak hírekből áll, félig-meddig folyóiratnak tekinthető; s fejlettebb változata 1814-ből, a Joseph Görres által szerkesztett *Rheinischer Merkur* már publicisztikát is közölt — Napóleon ellen. A *The Penny Magazine* (1833) ismét újabb műfajt jelöl. Az olcsó és képekkel díszített ismeretterjesztő lapét, amelynek német változata a *Das Pfennig Magazin* is ott van a kiállításon, s óhatatlanul a magyar *Fillértár* párhuzamát juttatja eszünkbe. A párizsi *La Presse* 1836-ból ismét a fejlődés egy új lépcsőfokát jelzi: az első utcai árusítással terjesztett lapét, amelynek létezése félig-meddig már függetlenedett a postajáratok adta szakaszosságtól. A negyvenes évekből származó, nagyformátumú *Königlich Privilegierte Berlinische Zeitung*, majd az 1848—1849-es forradalmak fórumai: az alkotmányos *Constitutionelle Zeitung* és a Marx által szerkesztett baloldali *Neue Rheinische Zeitung* (Köln) már a modern napilapok előképeinek tekinthetők.

A múlt század közepén azonban tematikailag is tovább differenciálódik a német sajtó képe. Itt látható az első vicclap 1842-ből, a *Kladderadatsch* (egészen 1942-ig jelent meg). Közéleben találjuk az egyik első, úgynevezett családi lapot, a *Die Gartenlaube*-t 1853-ból, amely — mint laptípus — vegyes, szórakoztató olvasmányaival hamarosan Magyarországon is elterjedt.

A századvég sajtótermékei viszont már a rotációs gépek általánossá válását, illetve hatását tükrözik. Az Aachenben megjelent *Billigste Zeitung für Arm und Reich* (1885) már „mindenkihez” kívánt szólni — s a lehető legnagyobb példányszámban. A berlini *Germania* (1888) viszont a tömegtermelés adta centralizációs törekvéseket példázza. A vele majdnem egyidős *Berliner Illust-*

rierte Zeitung (1891) — a maga kétfélmillió példányával — már a kép és foto által színössé és érdekesé tett sajtótermék eluralkodását jelzi. Miként a *Simpli- cissmus* (1896) az egykori vicclapok korszerűsödését. A *Berliner Morgenspost*-tal pedig már megjelenik a minden eddigieknél mozgékonyabb, a napszakokhoz igazodó napilap friss hírnöke.

A múlt század végétől azonban a kiállítás „hangot vált”. Miután bemutatta a sajtó egyfajta belső, műfaji fejlődését, a századfordulótól kezdve a lapok által hordozott információkat helyezi előtérbe. A kiállított újságok a sajtó történelmi forrásértékét hangsúlyozzák, felidézve az utóbbi évszázad nemzeti és világ-

1. ábra

történelmi eseményeit. Így például a *Bonner Zeitung* (1870) a porosz—francia háború híreit hozza, a Londonban megjelent *Freiheit* (1881) a szocialista emigrációról ad képet. A *L'Aurore* egyik 1898-beli száma Zola *J'accuse* című cikkét közli. A *Hamburger Fremdenblatt* 1917-ből már az első világháború eseményeiről számol be, a *Die Rote Fahne* egy évvel később pedig a német munkásmozgalom kettéválásáról. A *Leipziger Neueste Nachrichten* 1919. jún. 29-i, gyászkeretes száma a versailles-i békeszerződés szövegét közli. A *Westfälische Volks-Zeitung* 1923. febr. 24-i száma pedig a francia megszállásról tudósít. A szociáldemokrata *Vorwärts* (1925. febr. 28) Friedrich Ebert köztársasági elnökké való választását jelenti be.

Az 1931 februárjában megjelent *Der Arbeiterlose* a gazdasági világválság következményeivel foglalkozik, a fasiszta *Der Angriff*, 1933 januárjából viszont e válságból „kivezető” jobboldali utat ajánlja. A *Rheinische—Westfälische Zeitung* 1933. január 3-i száma már a náci hatalomátvételt jelenti be. Néhány lap tiltakozni próbál a kurzus ellen. A válasz azonban meglehetősen brutális: a *Grüne Post* esetében háromhavi kényszerszünetelés, vagy ami még ennél is „keményebb” — a betiltás. L. a *Königsberger Hartungische Zeitung* 1933. dec. 31-i és a *Vossische Zeitung* 1934. márc. 31-i „búcsú”-számait. S itt sorakoznak a náci újságok is: az *Illustrierte Beobachter*, a *Völkischer Beobachter*

(Hitler 1934. július 14-i beszédét hozza az ún. Röhm-puccs után), a *Berliner Illustrierter Zeitung* — az 1936-os olimpia eseményeivel, a *Wiener Neueste Nachrichten* — az 1938. márc. 12-i Anschluss bejelentésével, a *Lübbener Zeitung* 1939. márc. 16-i száma, Csehszlovákia megszállásának híreivel és a *Berliner Lokal-Anzeiger* (1939. március) a spanyol polgárháború képeivel.

Ezután már a második világháború eseményei következnek: a *Deutsche Rundschau* 1939. szeptember 8-i száma Lengyelország lerohanását jelenti be, a *Berliner Lokal-Anzeiger* 1943. február 2-ával a sztálingrádi csatáról tudósít. Az 1945. április 25-én megjelent *Der Panzerbär*-t már a körülzárt Berlinben adták ki. Lesen und weitergeben! felirata beszédesen jelzi, mennyire leszűkült már „olvasóközönsége”. Bár ugyanakkor még megjelenik Göbbels híres propagandalapja, a *Das Reich*, amely még mindig a győzelmet harsonnázza.

A lapok következő csoportja a háború utánról keltezett. A legelső közülük az 1945. január 25-én kinyomott *Aachener Nachrichten*, amely cenzúrázottan ugyan, de már önállóan jelent meg. Az újságok egy másik csoportja, mint például a *Frankfurter Presse* vagy a *Bayerische Landeszeitung* amerikai segítséggel készült. Legjelentősebb közülük a *Die Neue Zeitung*, amelyet az Amerikába emigrált antifasiszta írók szerkesztettek. S itt találjuk a német sajtó ma is élő vezető orgánumainak első számait: a berlini *Der Tagesspiegel*-t (1945. okt. 6.), a müncheni *Süddeutsche Zeitung*-ot (1945. okt. 6.), a hamburgi *Die Welt*-et (1948. jún. 19.); végül az *Aachener Volkszeitung* 1949. május 25-i számát, amely a Német Szövetségi Köztársaság megszületését jelenti be.

A sort folytathatnánk egészen napjainkig: a hírfajok szabályosan sorjazzák a világtörténelem „legfrissebb” eseményeit: a kubai krízisről (1962), Kenedy haláláról (1963), a berlini fal építéséről (1961), Sztálin és Churchill haláláról (1953, 1965), a koreai háborúról (1950) — mindez azonban már „élő történelem”.

Pihentetőül és „kikapcsolódásul” az utolsó tárlók kuriozitásaira érdemes figyelni: a „legnagyobb” újságra, amelyet *The Constellation* címmel 1859-ben, a függetlenségi nyilatkozat évfordulójára adtak ki New Yorkban — s mérete 90 × 120 cm — és a „legkisebbre”, az 1809. febr. 28-án megjelent *Diario di Roma* címűre, amely minikönyveink méreteivel vetekszik. Nem érdektelen az amsterdami *Krakatau* sem 1883-ból, amely húsz nyelven jelent meg az azonos nyelvű vulkán kitörésének híradásával.

Nem maradhat ki az ördög és az angyal sem: két, 1828-ban kiadott szórakoztató lap használta fel őket címében: *Der Reisende Teufel*, *Der pilgrende Angel*; és a mosoly a vicclapok elnevezésében: *Miau* (1866), *Berliner Don Quixote* (1833). A hátborzongató dolgokat a spiritiszta *L'Autre Monde* (1880) képviseli. És a szenzáció: a Holdra helyezett *Today* című lap, melynek egy példányát a Nasa küldte el a múzeumnak. További kuriózumok: — legalábbis egy közép-európai látogatónak — a különböző japán, kínai, egyiptomi, maori nyelven megjelent Új Zéland-i, kaffer nyelvű dél-afrikai vagy Grönlandról származó eszkimó lapok és társaik.

A három terem távolról sem teljes bemutatása talán érzékelteti a kiállítás áradó bőségét, de egyben: bizonyos egyhangúságát is. A sok egyforma, pontosabban egynemű dokumentum elsősorban az újságok, képeslapok kedvelőihez szól, azokhoz, akik már valamelyest jártasak a sajtó történetében. Am nekik is csak a végterméket mutatják be; nem érzékeltetik a sajtó hétköznapijainak életét. A sok papír mellett mindössze két képzőművészeti alkotás díszíti a termek falait, a gyűjtemény alapítójának és Reuternek az arcképei. Továbbá egy

színes nyomatú szerződés, amelyet Reuter kötött egy postagalamb tulajdonossal — 40 postagalamb Brüsszel és Aachen közötti tőzsdei „hírszolgálatának” a biztosítására.

Az aacheni nemzetközi sajtómúzeum közönségkapcsolatait nemcsak ez az állandó kiállítás szolgálja, amelyet — jegyezzük ide a teljesség kedvéért — jó néhány időszaki kiállítás is kiegészít.¹⁰ A gyűjtemény olvasótermében állandóan találunk kutatókat, nemegyszer távoli földrészekről, akik hazájuk sajtójára vonatkozóan itt tudnak tájékozódni. De felkeresik a múzeumot az újságírók, a színházak rendezői, egyetemi hallgatók, művészettörténészek, a tv munkatársai, akik a napi hír- és képszolgálatához keresnek itt forrásokat. A gyűjtemény úgynevezett „történelmi” lapszámai, amelyekből néhányat a kiállításon is láthattunk, kitűnő illusztrációs anyagul kínálkoznak a múlt

2. ábra

¹⁰ E kiállítások sora 1964-ben indult az 1848/49-es német forradalom a német első kiadások tükrében című szemlével. Néhány későbbi vállalkozás: Az európai sajtó kezdetei (1965), Korai újságok a világ minden tájáról (1966), Zsidó sajtó a 19. században, Történelmi újságok Hollandiában (1967) stb.

idézéséhez. Az egyes lapok jubileumi számai pedig, amelyek 50 vagy 100 évre tekintenek vissza, a sajtótörténet eseményeit elevenítik meg. Utolsóként idézzük a látogatottság számadatát: évente közel hétezeren tekintik meg a kiállítást, illetve használják olvasóként vagy másolat-megrendelőként a gyűjteményt, meglehetősen magas jogdíj pauszálékkal gyarapítva a múzeum gyűjteményezésének anyagi kereteit.

*

Aachen mellett a Német Szövetségi Köztársaság másik ismert sajtógyűjteménye Dortmundban található. Jellege azonban alapvetően más, mint az előbb leírtak. Az aacheni sajtómúzeumtól nemcsak az különbözteti meg, hogy jóval fiatalabb, s hogy nem magánalapítvány alakította ki magát. Az Institut für Zeitungsforschung létrehozását Dortmund város határozta el 1926-ban, s eredeti célkitűzésében is gyökeresen különbözik idősebb társától. E megtévesztően intézetnek nevezett gyűjteményt ugyanis nem a világsajtó sokszínűségét és sokféleségét bemutatni szándékozó igény, hanem a német sajtó nemzeti gyűjteményének a hiánya hívta életre. (A német nemzeti könyvtár ugyanis csupán a könyvek teljességének az egybegyűjtését vállalta; a német sajtó voltaképpen ma sincs sehol egybegyűjtve, kutatói a különféle területi illetékességű könyvtárakban ismerhetik meg a maga teljességében.) Dortmundban tehát Aachennel szemben szinte kizárólag német nyelvű sajtótermékeket gyűjtenek, — s nem szórványszámonként, hanem — a lehetőségek szerint — teljes évfolyamokat, illetve sorozatokat.

A német hírlapok és folyóiratok utólagos begyűjtésének e sziszifuszi feladata kezdetben természetszerűen csak részeredményeket hozott. A gyűjteményezési munka az ötvenes években kezdett meredeken felfelé ívelni; amikor is számos alapítvány és központi dotáció emelte e feladatot szinte nemzeti ügygé.

1957-ben Dortmund városa és a Rajna—Westfalia-i tartomány impozáns anyagi áldozatok árán megépítette Dortmund központjában az ún. Könyvtárak Házát (Haus der Bibliotheken), amelynek földszinti és negyedik emeleti helyiségeit az Institut für Zeitungsforschung kapta meg.¹¹

A ház átadásakor összevonták az intézet addigi részegységeit, s a gyűjteményt a legmodernebb tömörraktárban helyezték el. Az intézmény hamarosan restaurátor műhelyt és fotolabort is kapott, létszáma a korábbi három főnek az ötszörösére növekedett. A feszített tempójú gyűjteményezés eredményeképpen Dortmundban ma már 24 ezer kötet hírlap, 26 ezer folyóirat, 40 ezer kötetes szakkönyvtár van együtt, amelyet a sajtó előtörténetét képező hírlevelek, illetve 19—20. századi plakátok s egy mikrofilm-gyűjtemény is kiegészít. (Közel 25 ezer tekercs másolattal.)

Talán mondanunk sem kell, hogy a dortmundi sajtógyűjtemény — a fent jelzett imponáló számok ellenére még távol áll a teljességtől. A korábbi évtizedek során — bizonyos súlypontozással — szerzeményezett gyűjteményrészek, például az 1848—1849-es évek vagy az 1933 utáni emigrációs sajtó, sok tekintetben hasonlítanak az aacheni sajtómúzeum azonos tematikájú fondjaihoz. Ugyanakkor bizonyos sajátosságokkal is rendelkeznek. A csak Dortmundban dokumentált nemzeti szocialista lapok, a 16. századi hírlevelek,

¹¹ Az intézet történetének rövid összefoglalását l. *50 Jahre Institut für Zeitungsforschung der Stadt Dortmund 1926—1976*. Dortmund 1976. 29 p., Kurt Koszyk bevezetőjével.

a politikai plakátok és a szatirikus hetilapok erőteljesen hangsúlyozzák a gyűjteményt létrehozók politikátörténeti érdeklődését.

Az eredeti gyűjteményrészek teljességének a hiányait az intézet az 1965-ben megindult mikrofilm programmal kísérelte meg áthidalni. E program végső célja a teljes német nyelvű sajtó reprodukciója. Megvalósítását — az eredeti dokumentumokhoz hasonlóan — nemzeti ügynek tartják, s a vállalkozás anyagi alapjait egy külön erre a célra alakult részvénytársaság teremti elő. Az erre épülő közel húsz éves munka eredményeképpen ma már szinte minden jelentős német sajtótermék mikrofilm-másolata az olvasók rendelkezésére áll. Állományukról nyomtatott jegyzékek tájékoztatnak. A filmek leolvasását, illetve „használhatóságát” pedig a legkorszerűbb készülékek segítik elő; olyan konstrukciók, amelyekkel a használó a mikrofilmek bármely kockájáról azonnal gyorsmásolatot készíthet.¹²

Az Institut für Zeitungsforschung gyűjteményeit jól szerkesztett katalógusok tárják fel.¹³ Minthogy az intézetben nem csupán gyűjtő, hanem kutatómunka is folyik (sajtótörténet, tömegkommunikáció elmélet) e katalógusok az eredetiben vagy mikrofilmen meglévő lapokon túlmenően — a belőlük analitikusan feltárt s a sajtóra vonatkozó ún. másodlagos irodalom bemutatását is elvégzik. Méghozzá három vetületben: egy betűrendes, egy tárgyszavas és egy szerzői rendszerezésben. E katalógusokon belül különféle címfölvételi lapok segítenek hozzá a könnyebb eligazításhoz. A jelzet nélküli sárga lapok például az újság- vagy folyóiratcikkeket; a jelzetelt sárga lapok a különlenyomatokat; a fehér lapok monográfiákat; a kék napilapok leírásait; a zöldek folyóiratok és hetilapok címfölvételeit; a pirosak régi nyomtatványokat; a szürkék bibliográfiákat s a narancsszínűek a jubileumi kiadványokat jelölik.

Az intézetben folyó sajtótörténeti kutatások részeredményeit kisebb füzetek teszik közzé, amelyek e tudományos összefoglalókon kívül időnként visszaemlékezéseknek is helyt adnak.¹⁴ A tömegkommunikációra vonatkozó történeti és elméleti közlemények figyelését viszont egy évnegyedes bibliográfiai sorozat (*Medienforschung*) hozza nyilvánosságra.¹⁵

Mielőtt az elmondottak alapján az olvasóban az a benyomás alakulna ki, hogy az Institut für Zeitungsforschung csupán egy könyvtári gyűjteményre alapozott tudományos intézmény, jegyezzük meg rögtön, hogy tevékenységében számos muzeális vonás is van. Már gyűjteményezése sem mereven egy-

¹² Az intézet mikrofilm-állományának legutóbbi összefoglalója: *Mikrofilm-Archiv der deutschsprachigen Presse*. Dortmund 1982. 195 p.

¹³ E katalógusok egy része, azok tí. amelyek az állományt írják le, kisebb, sokszorosított füzetekben is az olvasók rendelkezésére állnak. E füzetek időrendben haladva tárják fel egy-egy korszaknak a dortmundi gyűjteményben meglévő címanyagát. Az általunk megismert füzetek az alábbi korszakolással láttak napvilágot: 1648—1700, 1700—1815, 1815—1847, 1847—1850, 1850—1871, 1871—1914, 1914—1918, 1918—1933, 1933—1945, 1949—1982.

¹⁴ Ilyen füzetek pl. Rolf TAUBERT: *Autonomie und Integration. Das Arbeiterblatt Lennep. Eine Fallstudie zur Theorie und Geschichte von Arbeiterpresse und Arbeiterbewegung 1848—1850*. — 1977. Moritz GOLDSTEIN: *Berliner Jahre. Erinnerungen 1880—1933*. — 1977. Margot LINDEMANN: *Pressefrühdrucke aus der Zeit der Glaubenskämpfe (1517—1648)* — 1980. Siegfried WEISCHENBERG: *Die Elektronische Redaktion. Publizistische Folgen der Neuen Technik*. — 1978.

¹⁵ A bibliográfia a következő tíz téma köré csoportosítja adatait: 1. kommunikáció-tudomány, 2. jogi kérdések, 3. tömegkommunikáció, 4. sajtó, 5. rádió, tv, 6. film, 7. a hír tudománya, 8. public relations, 9. plakát — röplap — comics — karikatúra, 10. az újságírói munka és szervezete.

**PUBLICATIONS PERIODIQUES
RELATIVES A LA PRESSE
ET AU JOURNALISME**

CATALOGUE DE L'EXPOSITION ORGANISÉE PAR
"LES AMIS DU PALAIS MONDIAL - MUNDANEUM"

AVENUE ROSTER, 67

1070 BRUXELLES

1984

FRANÇOISE MICHAUX

nemű. Magukon a sajtótermékeken kívül képzőművészeti alkotásokat is gyűjt, s nemcsak a már említett plakátokat és röplapokat, hanem a sajtóban megjelent rajzok, karikatúrák eredetijét is. Az intézetbe került például a világhírű karikaturista és riportrajzoló, B. F. Dolbin hagyatéka, aki a húszas és harmincas években előbb a bécsi, majd a berlini, utóbb pedig a New York-i lapokban ontotta — szinte megszámlálhatatlanul — kitűnő portréit. Az elmúlt évtized során pedig néhány jeles újságíró, így Stefan Quimbach, Karl d'Esther és Bernhard Guttmann (utóbbi a *Frankfurter Zeitung* munkatársa) is az intézetre hagyományozta gazdag kéziratos hagyatékát. S a muzeális jellegre utal az intézmény nagyvonalú kiállítási tevékenysége is; amely az aacheni sajtómuzeumtól eltérően nem csupán a lapok pusztá felsorakoztatásából áll.

A különbségek mellett azonban sok azonos vonás is kimutatható a két intézmény kiállítási gyakorlatában. Ez mindenekelőtt a sajtótörténet egy-egy korszakát felelevenítő kiállításokra vonatkozik. Bár ezek jó része, azt mutatja, hogy Dortmundban „célzottabban”, bizonyos korokhoz és országokhoz kötöttebben rendezik meg a sajtótörténet e népszerű, közművelődési műfaját.

*

Brüsszelt, Aachent és Dortmundot követően a példákat még hosszán folytathatnánk. Tudunk a brémai egyetemi könyvtár neves hírlap-gyűjteményéről,¹⁶ nemzetközi híre van a stockholmi királyi könyvtár hírlaptárának;¹⁷ ismeretes, hogy Amszterdamban a holland nemzeti könyvtár mellett kisebb sajtómuzeum működik, s hogy bizonyos szerény sajtótörténeti példatára van a berni egyetem sajtó- és könyvtártani tanszékének.

Témánkra: a hírlapmuzeumok, illetve gyűjtemények ügyére vonatkozó alapkövetkeztetéseket azonban a megismert három intézmény gyakorlata alapján is levonhatjuk. Milyennek is kellene lenni tehát az „ideális” hírlapmuzeumnak? Annak a modellnek, amely ugyan sehol sem valósult meg maradéktalanul, de eszményének körülrása — tapasztalataink sajátos összegezeként — mégis ide kívánczok. Ennek az ideális sajtómuzeumnak a gyűjtőköre két, egymástól jól elkülönülő övezetből összegződik: az egyikben maguk a „művek”, a sajtótermékek, a másikban e termékek létrejöttére és történetére vonatkozó, úgynevezett másodlagos dokumentáció található.

Tovább bontva a sajtó anyagát felölelő gyűjteményrész állományát, a következő rétegek különíthetők el benne egymástól:

a) Az első a sajtótermékek történeti sorának — évfolyamokba és sorozatokba osztott — teljességét foglalja magába.

b) A második ugyanennek az állományrésznek a mikrofilm-másolataiból áll. (Csak jelzésszerűen utalunk itt e mikrofilmgyűjtemény kettős feladatára: az állagvédelemre, és a hiányokat pótló állománykiegészítő szerepére.)

¹⁶ A brémai gyűjteményről l. Erica ROHWELDER: *Die Arbeit mit Zeitungen an der Universitätsbibliothek Bremen*. Hamburg 1980. 120 p.

¹⁷ E tárbán őrzik egyébként a 17. század német sajtójának leggazdagabb gyűjteményét. A harmincéves háború alatt Gusztáv Adolf ugyanis — felismerve sajtó szerepét — maga is számos német nyelvű lapot nyomtatott Frankfurt am Mainban és Leipzigben, módszeres alaposággal összegyűjtette a vele ellenséges sajtótermékeket is. A háború befejezése után e gyűjtemény (hozzávetőlegesen ötven cím közel kétezer száma) a svéd királyi levéltárba került, ahonnan 1885-ben emelték át a svéd királyi könyvtárba. Mely utóbbi 1965-ben mutatta be fenti ritkaságait az aacheni Nemzetközi Sajtómuzeumban. Az európai sajtó kezdetei c. kiállításon.

Internationales
Zeitungsmuseum
der Stadt Aachen
7. Nov. - 5. Dez. 1966

Die Anfänge
der europäischen
Presse

Freie Ausstellung der Kgl. Bibliothek Stockholm

Aachener Geschichtsverein

Avifa

Relation oder Zeitung.

Was sich begeben vnd
zugetragen hat / in Deutsch. vnd Belsch-
land / Spannen / Niederlande / Engelland / Franck-
reich / Ungarn / Osterreich / Schweden / Polen /
vnd in allen Provinzen / in Ost. vnd
West Indien etc.

So alle den 15. Januarij angefangen.

Gedruckt im Jahr 1609

c) A gyűjtemény harmadik rétegében található a közszemlére kiállítható, kötetlen állapotban levő szórványszámok, amelyek a maguk eredeti formájában őrzik meg a sajtótermékek történelmi arculatát. (Fontos, hogy e szórványszámok ne véletlenszerűen kerüljenek egymás mellé; hogy lehetőleg a lapok programjait tartalmazó induló számokból, illetve a lapok történetét summázó jubileumi számokból álljanak; valamint olyanokból, amelyek híryanagukban fontos történelmi eseményekről tudósítanak.)

d) E gyűjtemény utolsó és legvékonyabb rétege a sajtó előzményeit alkotó ún. újság-leveleket tartalmazza.

A sajtótörténeti gyűjtőkör második övezete a sajtó életterének, létének filológiai, képzőművészeti és technikai dokumentációját foglalja magába, és pedig:

a) Egyes, a sajtóban megjelent írásművek kéziratai — illetve a sajtótermékek megjelenésével kapcsolatos különféle írásos dokumentumokat (iratok, levelezés stb.). Mindezt természetesen igen erős válogatásban, hiszen valamennyi sajtótörténeti jelentőségű kézirat muzeális megőrzése úgyszem valósítható meg. A gyűjtésben a jellegzetes és a jelentős események dokumentálására kívánatos törekedni.

b) A sajtóban megjelent rajzok, fotoreprodukciók, illetve a szerkesztőket és szerkesztőségeket megőrkítő festmények, rajzok, illetve fotók. (A kéziratok anyagához hasonlóan, szelektív szempontok alapján rendezetten.)

c) A sajtó üzleti propagandáját szolgáló különféle dokumentumfajták, pl. levelezőlapok, plakátok.

d) A sajtó megjelenését biztosító technikai feltételek a postajáratoktól — a rotációs-gépekig és műholdakig.

e) Sajtótörténeti visszaemlékezéseket megőrkítő interjúk, illetve magnófelvételek.

A fent körülírt eszményi gyűjteménynek alapvetően két funkciója lehetséges: tudományos és közművelődési. A tudományos program alapját a bibliográfiai leírások és katalógusok alkotják. Ezekre épülnek a történeti kutatások, illetve e történeti kutatásokból leszűrhető elméleti következtetések és összefoglalók. A közművelődési funkciók részben olvasói, részben kiadói és tömeg-tájékoztatási szolgáltatásokból, részben pedig a sajtótörténet egészét vagy egyes korszakait bemutató kiállításokból állnak.

Ez volna tehát a „modell”. Ám a kimunkálásához segítségül vett gyűjtemények nemcsak a részletek megfogalmazásához adtak indítékokat; kialakulásuk, történetük egyben azt is példázza, hogy a modellben körvonalazott minta, az ideális sajtómúzeum voltaképpen sehol sem valósult meg. S talán hozzátehetjük: nem is igen valósulhat meg. Megteremtéséhez oly sok történelmi és anyagi előfeltétel szükséges, hogy azok előteremtése, egybehozása egészen rendkívüli áldozatokat és körülményeket kívánna.

Hazai adottságainkra tekintve mégis össze kell vetnünk az „ideált” és a „valót”, mert ez az egybevetés mutathatja meg a továbblépés lehetőségeit; pontosabban azt, mit és hogyan tudnánk valóra váltani abból, amit a bevezetőben említett kezdemények felvetettek.

Hála könyvtáros társadalmunk néhány egészen kiemelkedő személyiségének — a magyar nemzeti könyvtár keretein belül az elmúlt száz év során már nagyon sok megvalósult abból, amit modellünk körülír, méghozzá a legfontosabb területen a gyűjteményezés első övezetében. Magyarországon — ellentétben a német gyakorlattal — a nemzeti könyvtár vállalta a sajtótermékek módszeres és retrospektív összegyűjtését. Felkarolta Szinnyei József kezdeményezését, aki 1880-ban felhívást tett közzé a különféle könyvtárakban fellelhető sajtótermékek egybegyűjtése érdekében.¹⁸ Sürgetésére hamarosan rendelet

¹⁸ SZINNYEI József: *Alapítsunk hírlap-könyvtárakat.* — Hon. 1880. 271. sz.

írta elő a nemzeti könyvtárban fel nem lelhető évfolyamok, sorozatok központosítását. Az így létrejött s a továbbiakban módszeresen gyarapított Hírlaptár (1884)¹⁹ megközelítő teljességgel reprezentálja a magyar sajtó két évszázadát.²⁰ S tegyük hozzá: az a nagyon csekélyszámú újságlevél, amely a magyar sajtó előzményének tekinthető, szórványosan, de szintén megtalálható a nemzeti könyvtárban.

S időben felvetődtek hazánkban az anyagában elkerülhetetlenül pusztuló hírlapok megóvásának a tervei is. Az Országos Széchényi Könyvtárban az ötvenes években megkezdődött a Hírlaptár állományvédelmi mikrofilmezése és a fennálló hiányok mikrofilmen való pótlása. (Mindennek módszeres végigvitele azonban természetesen még évtizedeket igényel.) S végül, mint már bevezetőnkben is utaltunk rá: a hatvanas évek elején — feltehetően a külföldi példák nyomán — megindult a Hírlaptárban a muzeális érdekű (a kiadványok eredeti állagát: borítólapjait, hirdetéseit, tábláit megőrző) szórványszámok gyűjtése. Egy részük a magyar sajtó történetét dokumentálta, másrészt viszont — a külföldről megkért mintaszámok — a világsajtó egészéből adott izeltöt. Dezsényi Béla távozásával azonban ez a munka, sajnos, megszakadt. A felgyűlt anyag a könyvtár tároló raktárába került.

Az ideális sajtómúzeum második gyűjteményi övezetére térve az összehasonlítás eddigi egyensúlya már rögtön az elején felbillen. Az itt megfogalmazott feladatok olyannyira túlmutatnak a hagyományos könyvtári gyakorlaton, hogy azok megvalósításának a gondolata, érthető módon, még csak fel sem vetődött a Hírlaptár története során. A sajtóra vonatkozó különféle dokumentumok módszeres és teljességre törvő szerzeményezésére, véleményünk szerint, csak egy újonnan létesülő intézmény vállalkozhatna.

Nem kétséges, ez pillanatnyilag elég távolinak látszik. Ha viszont a jelenben kívánunk bármit is tenni a sajtómúzeum megteremtésére irányuló társadalmi igény kielégítése érdekében, úgy abból kell kiindulni, ami van: nemzeti könyvtárunk állományából, gyűjteményeiből — és elhelyezésének új lehetőségeiből.

Megkockáztatjuk a gondolatot: az Országos Széchényi Könyvtár budai várbeli otthonában lehetőség nyílhatna az eddig összegyűlt szórványszámok gyűjteményeszerű rendezésére, tárolására. S ezen túlmenően el lehetne gondolni a közművelődési célokra szánt helységek közül egy olyan is, ahol a könyvtártörténet illusztrálása mellett kisebb kiállítás mutatná be a magyar sajtó történetét.

Mindez nem zárja ki, sőt feltételezi a hírlapmúzeum modelljében leírt úgynevezett szekunder gyűjtőkör kialakítását sem. Az ehhez kapcsolódó gyűjtőmunkában nem elsősorban új szerzemények gyűjtését kellene szorgalmazni. Megfelelő szempontok kialakításával fel lehetne tární a nemzeti könyvtárnak azon gyűjteményrészlegeit, amelyek sajtótörténeti érdekűek. Pl. a kisnyomtatványok közül listát lehetne készíteni a sajtópropagandát szolgáló levelezőlapokról, plakátokról; a kéziratár állományában ki lehetne keresni azokat a dokumentumokat, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a magyar sajtó történetéhez. S ki lehetne terjeszteni az adatgyűjtést más intézmények állományára is.

¹⁹ A gyűjtemény létrejöttéről, módszeres gyarapításáról és arculatának kialakulásáról I. ILLYÉS Katalin: *Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez.* — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. 243—269.

²⁰ A Hírlaptár gyűjteményezésének további, a megváltozott történelmi adottságokhoz igazított programját DEZSÉNYI Béla fogalmazta meg. L. *A hírlapkönyvtár gyűjtőköre.* — Magyar Könyvszemle 1943. 136—149.

A neves szerkesztőket, szerkesztőségeket bemutató ábrázolásokat (fotók, grafikák, festmények) idővel össze lehetne gyűjteni a Történelmi Képcsarnok és más gyűjtemények katalógusaiból. S hasonló együttműködési formában hozzá lehetne jutni a sajtó történetével kapcsolatos tárgyi emlékekhez, visszaemlékezésekhez is. Egy ilyen együttműködés kiegészítené és színessé tenné a magyar sajtótörténet egyes korszakait meglevenítő kiállításokat, amelyek ily módon nemcsak a „végtermékeket”, hanem a lapok létrejöttét, társadalmi közegét is érzékeltethetnék.

E tervek megvalósításának az előfeltételei és lehetőségei adottak. Valóráváltásuk — elhatározás kérdése. A külföldi tapasztalatok birtokában a magyar sajtó bemutatásának olyan szemléjét lehetne általa kialakítani, amely — túlzás nélkül — állná a nemzetközi összehasonlítást.

LAKATOS, ÉVA

Zeitungsmuseen, Zeitungssammlungen

In Ungarn, obwohl Béla Dezsényi und nach ihm auch andere die Notwendigkeit der Gründung eines Zeitungsmuseums aufgeworfen hatten, wurde noch um die Verwirklichung nichts getan. Die Verfasserin, die in der nächsten Vergangenheit die Gelegenheit hatte, einige solche Sammlungen kennen zu lernen, fasst hier ihre Erfahrungen zusammen. Sie beschreibt das Brüsseler Internationale Zeitungsmuseum (Musée International de la Presse), das Aachener Internationale Zeitungsmuseum und das Dortmunder Institut für Zeitungsforschung. Auf Grund dieser Sammlungen fasst sie die Anforderungen eines idealen Zeitungsmuseums zusammen. Schliesslich vergleicht sie mit diesen die Lage der ungarischen Zeitungssammlungen und erneuert betont die Notwendigkeit der Gründung eines ungarischen Zeitungsmuseums.

KÖZLEMÉNYEK

Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Az a 6. sz. elején élt görög szerző, aki a Szent Pál apostol által megtérített athéni Dionysios (Apostolok csel. 17, 34) neve alá rejtőzködve írta újplatónikus gondolatokkal átszőtt teológiai traktátusait, nemcsak misztikus gondolkodó volt, hanem misztifikátor is: írásának hitelét növelendő leveleket is írt Dionysios nevében Szent Pál kortársaihoz, pl. János apostolhoz. Pseudo-Dionysios Areopagita (így nevezzük a hamisítót) 4 traktátusból és 11 levélből álló irodalmi hagyatéka, az ún. corpus Dionysiacum rendkívüli tekintélynek számított és óriási hatást gyakorolt nemcsak a bizánci, hanem a latin középkor teológiájára is. Gondolatainak tagadhatatlan mélysége és részben talán a szöveg fennkölt homályossága mellett ebben nem kis szerepe volt a sikeres csalásnak is: a tanításokat feltételezett ősiségük hitelesítette.

Ahhoz, hogy a mű a nyugati kereszténység világában is elterjedjen, latin fordításra volt szükség. Érdekes, hogy erre nem Rómában került sor, bár a pápai udvarban már a 7. században volt egy görög Dionysios-kézirat. 827-ben azután egy bizánci követség kereste fel a frank udvar, s más ajándékok között átnyújtott egy kéziratot is, éppen a görög corpus Dionysiacumot. Ebből gyors egymásutánban két fordítás is készült. A második, Johannes Scotus Eriugena munkája terjedt el: a középkor végéig ezt használták, s az utána készült újabb fordítások sem tudták kiszorítani.¹

A frank udvar szemében egy további történelmi misztifikáció növelte a mű becsét: az állítólagos szerzőt, az 1. századi apostol-tanítványt azonosították a párizsi Saint Denis apátság névadó alapítójával, Párizs 300 körül mártírhalált halt első püspökével, akit történetesen Dionysiusnak hívtak.

Eriugena fordítása hamarosan eljutott Rómába is, a pápai udvar könyvtárosának és „görög szakértőjének”, Anastasius Bibliothecariusnak a kezébe. 875-ben kelt és Kopasz Károly frank királyhoz intézett levelében² udvarias csodálkozásba rejti bírálatát a „barbár fordító”, ti. Eriugena teljesítményéről. Ebben a levélben tudósít arról is, hogy a néhez szöveg értelmezésének a megkönnyítése végett latinra fordította azokat a scholionokat, amelyeket Maximos Confessor és Ióánnés skythopolisi püspök írt hozzá.

Eriugena fordításának egy rövid darabja, egy majdnem ép pergamen fólión, nemrég Budapesten került elő: az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványának a kötéséből bontották ki.³ A töredék közreadója a hazai könyvkultúra múltja szempontjából is jelentős következtetéseket fűz ehhez a lelethez.

¹ Kiadva: MIGNE, *Patrologia Latina* 122. k. 1029 skk. Kézirati variánsokat is föltüntetett modern szövegkritikai kiadása még nincs.

² Kiadva MIGNE *i. m.* 1025 skk.

³ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* rec. L. MEZEY. Budapest 1983. A töredék jelzete U. Fr. 1. m. 9. Leírását l. a 36–37. oldalon; a fragmentum recto oldalának fényképe a IX. táblán.

Gondolatmenete a következő: Az a könyv, amelyből a töredéket kibontották, 1639-ben már kötött állapotban ajándékként került a pozsonyi jezsuita könyvtár birtokába. Ebből arra következtet, hogy a könyvet Pozsonyban is kötötték be. A pozsonyi könyvkötő nyilván egy tönkrement magyarországi kódexből vágta ki a kötéshez a pergamenlapot. Mivel a töredék írása észak-italiai jellegű és a 11. sz. közepére datálható, a fentiekből az következik, hogy Pseudo-Dionysios műveinek latin fordítását tartalmazó kódex Magyarországra került valamikor az elkészülte után, és itt volt használatban egészen addig, amíg a roncsait a pozsonyi könyvkötő föl nem használta.

Még messzebbmenő következtetések kapcsolódnak a töredéken a fordítás szövege mellett levő marginális glosszák egyikéhez. A fólió rektóján látható, „I” betűvel jelzett glossza a fordítás *multificum et multiforme* szavaihoz a következő megjegyzést fűzi:

„Nota quod hic grecus apiropyn et polyprosopon, et interpres multificum et multiforme transtulit, scholion vero multipedem et multorum vultuum significantius indicavit et notandum quid multipedes et multivultus et operire quedam significet.”

A glossza megfogalmazója tehát szóvá teszi, hogy a görög eredetiben található *ἀπειρόπων* és *πολυπρόσωπον* szavakat a fordító (vagyis Eriugena) *multificum et multiforme* szavakkal adta vissza, „a scholion” viszont helyesebben *multipedem et multorum vultuum* kifejezéssel.⁴

A töredék kiadója a glossza írását is a 11. sz. közepére datálja, de egy másik kéznek tulajdonítja. Szerinte a glosszát már Magyarországon írta valaki a szöveg mellé. Ha elmélete igaz, akkor az új lelet nemcsak azt bizonyítja, hogy a középkorban volt Magyarországon egy latin Pseudo-Dionysios kódex, hanem közvetve még két további kézirat meglétét is bizonyítja, ti. az Anastasius-féle scholion-fordítását és a görög szövegét is, méghozzá már a 11. sz. közepén.

Arra nézve, hogy ki lehetett a glossza szerzője, két jelöltje is van. Az egyik Gellért püspök, aki *Deliberatio* c. munkájában többször is idézi Pseudo-Dionysiosnak éppen azt a traktátusát, amelyikből a töredék származik. Mivel azonban Gellért görög nyelvtudását újabban kétségbe vonták⁵ (márpedig a glossza szerzője tudott görögül!), másik lehetőségként az egyik székesegyházi iskola magiszterét jelöli meg. Mivel az esztergomi érsekség értékeit a török elől részben Pozsonyba mentették, föltehető, hogy az a kódex, amelyből töredékünk származik, Esztergomból került Pozsonyba. Ezért a töredék kiadója az esztergomi székesegyházi iskola magiszterében sejtí a glossza szerzőjét.

Az ismertetett elmélet⁶ kétségtelenül hízelgő képet fest a 11. századi magyarországi műveltségről. Attól tartok azonban, hogy Pseudo-Dionysios ezúttal is inkább csak egy történelmi legenda születésére adott alkalmat.

Az első kérdés: bizonyos-e, hogy a töredéket Pozsonyban (vagy esetleg másutt, de Magyarországon) használták fel könyvkötésre?

A töredéket egy Psalterium kötéséből bontották ki, melyet 1497-ben nyomtak Nürnbergben. A könyv későbbi sorsáról mindössze a benne található egyetlen bejegyzés tudósít: „Ex dono Gen. Domini Joannis Kecskés Collegy Soc. Jesu Posoniensis Catalogo in-

⁴ A glossza szövegének átírását a *Fragmenta* két helyen is közli: a 36–37. oldalon és a IX. táblán. A két átírás több ponton eltér egymástól, egyik sem hibátlan. A hibákat a fénykép alapján javítottam.

⁵ SILAGI, G.: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*. München 1967. 66–67., 71.

⁶ A fragmentumok kiadója ezt az elméletét már két korábbi munkájában is kifejtette: MEZEY L.: *Egy új forrásterület feltárása*. MTA I. Oszt. Közl. XXX (1978) 65–90.; MEZEY L.: *Deáksg és Európa*. Budapest 1979. 119–121.

Sorszám	Kiadás éve, helye	Szerző, cím	Korábbi possessor
1.	1480 előtt Strassburg	Biblia	Mossóczy Z. 1567
2.	1486 Nürnberg	Vincentius Bellov. Speculum doctrinale	Mossóczy „ex veteri "Biblioteca Viennensi" 1567
3.	1494 Köln	Versor, Questiones (Aristotelés-komment.)	Mossóczy 1565
4.	1497 Nürnberg	Psalterium	
5.	1514 Milano	Priaras, Commentarium in spheram	Frater Georgius de Hungaria Georgius Boynysi Mossóczy 1563 Thomas Györfly 1602
6.	1517 Bécs	Pontanus, Meteorum	
7.	1550 Velence	Anthologia . . . Epigramaton	Andreas Kecskés et amici Viennae 1579
8.	1560	Orationes Ciceronianae	
9.	1578 Velence	Andreae, In sexti decretalium comment.	

scriptus 1639.” Mivel további nyolc olyan könyvben megtalálható ez a bejegyzés,⁷ melyekből latin kéziratföredékek kerültek elő, érdemes ezt a csoportot együtt szemügyre venni.⁸

Az 1., 2., 3. és 5. könyvben possessorként szereplő Mossóczy Zakariás ismert személy:⁹ egyházi méltóságviselő, jogtudós, s ami ezúttal még érdekes, könyvgyűjtő. Rövid élete során (1542–1587), közel ezer könyvet vásárolt össze. Könyveit végrendeletében sógorára, Kecskés Andrásra hagyta,¹⁰ aki a 7. könyvben tulajdonosként tűnik föl. A könyveket elajándékozó Kecskés János ennek az Andrásnak a fia volt.

Mossóczy a táblázatunkban szereplő négy könyvét az 1560-as években vette. Új egy sem volt köztük: a legrégebbit kb. 90 évvel, de a legújabbat is 49 évvel azelőtt nyomtatták. Valószínű, hogy e könyveket a korábbi használók már beköttették, s így kerültek Mossóczy birtokába. Ezért aligha kötötték Magyarországon a 2. sz. könyvet (mely *ex veteri Bibliotheca Viennensi* került hozzá). Az 5. könyv sem Magyarországon kapta a kötését: ennek első tulajdonosa magyar volt ugyan, de a könyv megszerzésekor nem élt Magyarországon, mert akkor nem nevezte volna magát *frater Georgius de Ungarianak*.

Bizonyára a 7. könyv kötése sem készült Magyarországon. Ezt *Andreas Kecskés et amici* vásárolták Bécsben, bizonyára mint a bécsi egyetem diákjai. Vagy már kötötten vették a 29 évvel korábban kiadott könyvet, vagy maguk kötették be, nyilván ott helyben. A 6. könyvet Bécsben adták ki, kötésében latin kéziratföredék mellett cseh és olasz

⁷ Négy könyvben azonban az évszám nem 1639, hanem 1637.

⁸ E kilenc könyvből 11 latin kéziratföredék került elő, ezek a publikációban (l. 3. jegyzet) a következő sorszám alatt találhatóak: 9, 40, 50, 56, 85, 109, 114, 190, 207, 260, 274. A könyvek címét és a possessor-bejegyzéseket a táblázatban az áttekinthetőség kedvéért rövidítettem; teljes szövegüket l. a publikációban.

⁹ IVÁNYI B.: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése*. Budapest 1926. passim.

¹⁰ IVÁNYI B. i. m. 93. oldalán a végrendeletnek a könyvekre vonatkozó része. Itt a végrendelező azt is megemlíti, hogy nemrég is vásárolt könyveket Bécsben.

nyelvű fragmentumok is voltak — a legvalószínűbb következtetés az, hogy Bécsben kötötték be.

Összefoglalva: arra, hogy a 9 könyv közül akár egyet is Magyarországon kötöttek volna be, pozitív bizonyíték nincsen. Négy könyv esetében (2., 5., 6. és 7.) a bizonyítékok éppen ez ellen szólnak.

A bennünket közvetlenül érdeklő, a táblázatban 4. sorszám alatt álló psalterium valószínűleg szintén Mossóczy könyve volt: az itt szereplő többi régi könyv is tőle került Kecskés János birtokába, ezen felül azt is tudjuk, hogy három psalterium is volt a hagyatékában. Életkorát figyelembe véve legkorábban az 1560-as években vehette az akkor már 65—70 éves könyvet. Itt is fölmerül, hogy az (ismeretlen) előző tulajdonos köttette be, már korábban. Ezzel persze nem jutottunk előbbre, hiszen az előző tulajdonos lehetett éppenséggel magyar is. Annyi azonban kiderült, hogy az az állítás, hogy a psalteriumunkat Magyarországon, sőt Pozsonyban¹¹ kötötték be, legfőljebb merész ötletnek nevezhető, amelyet sajnos nem lehet bizonyítani.

A Pseudo-Dionysios fragmentumhoz fűződő elmélet másik sarokpontját, az „I” gloszát és a vele kapcsolatos következtetéseket illetően már határozottabban fogalmazhatunk.

A fragmentum kiadója szerint a lapszéli glosszákat a kódex egyik használója írta a szöveg mellé. Ennek már a töredék külső képe is ellentmond. Mint a leírásból kiderül, a pergamentet az írás előtt megvonalták, mégpedig nemcsak a szövegnek, hanem a glosszáknak is. Piros tintával írt nagybetű utal a szövegben a lapszéli jegyzetre, amely előtt ugyancsak a megfelelő pirostintás betű látható. Végül feltűnően széles margót hagytak a szöveg mellett. Mindez arra figyelmeztet, hogy a szöveg és a marginálisok beírása egy munkafolyamat volt.

Gyanút kell hogy ébresszen az „I” glossza szövege is. Mint Anastasius Bibliothecarius már hivatkozott leveléből tudjuk, éppen azért készítette el a görög scholionok fordítását, mert nem volt megelégedve Eriugena munkájával. Miközben a scholionokat fordította, természetesen észrevette Eriugena pontatlanságait. Levelében így ír erről: „sane ubi a verbis interpretis scholia ipsa dissentire vidi, ut lector quid de apposita dictione interpretis senserit, quid scholion insinuet, indifficuler agnoscat, et verba interpretis scholio inserui, et qualiter ea scholii compositor praetulerit, innui.”¹² Anastasius ugyanazzal a szóval utal Eriugenára (*interpretis*) és a vele szembeállított másik értelmezésre (*scholion*), mint az „I” glossza. Nem inkább a pápai könyvtárosban kellene keresnünk ennek (és a többi marginális glosszának) a szerzőjét?

Gyanúnk igazolását megnehezíti, hogy Anastasius scholion-fordítását még nem adták ki. Szerencsére H. F. Dondaine a pseudo-dionysiosi iratok szövegtörténetével foglalkozó monográfiájában egy párizsi kézirat (Paris, Bibl. nat. lat. 1618. saec. 11) alapján közölt néhány érdekesebb glosszát. Ezek között olvashatjuk a budapesti töredék „I” glosszáját is!¹³

Az a kézirat, amelyből Dondaine idéz, nem áll magában. További nyolc kódexet sorol fel, melyekben a közölt iratok sorrendje megegyezik, mind tartalmazza marginális glosszák formájában az Anastasius fordította scholionokat, valamint interlineáris glosszák

¹¹ A fragmentumok kiadója 1979-es könyvében (1. a 6. jegyzetet) ugyanilyen kategorikusan és ugyanígy minden meggyőző bizonyíték nélkül Nagyszombatot jelöli meg a Psalterium bekötésének helyeként.

¹² MIGNE *i. m.* 1027.

¹³ H. F. DONDAINE: *Le corpus Dionysien de l'Université de Paris au XIIIe siècle*. Róma 1953. 54. A glossza az említett kézirat fol. 18 verzóján található. Szövege teljesen megegyezik a budapesti töredéken levő glosszáéval, csupán *multipedem* áll a budapesti kéziratban olvasható *multipedes* helyett.

kat is.¹⁴ A kilenc kézirat időben is közel esik egymáshoz: a legkorábbi a 10. században, a legkésőbbi a 12. században keletkezett. Ebben az időben ez volt a latin Dionysios-corporis korszerű formája. Az a kódex, amelyikből a budapesti töredék származik, az említett kilenc kézirat közeli rokona volt.

A vizsgálódást így negatív eredménnyel kell zárunk: a betűvel jelölt glosszákat bizonyosan nem Magyarországon írták a kéziratba, sőt annak is csekély a valószínűsége, hogy maga a kézirat valaha eljutott hazánkba. A görög nyelv ismeretének korai nyomai hazánkban, mint Szent István veszprémvölgyi oklevele és Cerbanus két fordítása a 12. századból, továbbra is elszigetelt emlékek maradnak.

KAPITÁNEFFY ISTVÁN

Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. A XI. század első felére datálható történeti források, amelyek az egyházi kapcsolatokat világítják meg, tartalmuk szerint több csoportra oszthatók. Egyik, és nagyobbik részük, pusztán a személyes kapcsolatok meglétére utal, utazások, látogatások tényéről tudósít: így pl. zsinati akták Anastasius (Anasztáz) érsek részvételéről az 1007-es frankfurti zsinaton,¹ vagy krónikák és viták a Magyarországon áthaladó szentföldi zarándoklatokról.²

A források másik része már konkrét liturgikus kapcsolatokról is tudósít: így pl. Odilo clunyi apát válaszelevele Istvánnak, amelyben Szt. Marcellus pápa ereklyéinek elküldéséről ad hírt.³ Ide sorolható Arnoldus (Arnulf) regensburgi Szt. Emmerám kolostorbeli szerzetes *De miraculis S. Emmerammi* c. műve bevezetőjének egy részlete is, amely a szerző magyarországi, esztergomi küldetéséről szól, és az 1030 körüli évekre datálható.⁴

Az esztergomi utazásra vonatkozó szövegrészlet így hangzik:

„Erat quaedam necessitas, pro qua in Pannoniam me direxerat meus abbas. . . . Tum cursu prosperato, tertia die advehebar Pannoniae solo, qua me Anastasius archiepiscopus ceteris suscepit humanius et affatur familiaris. Is cum Beati Emmerammi veterem illum et viciatum legeret librum, materiam probavit cum sententiis; sed harum seriem cum veste reprehendit pondere rationis. Apud quem sex ebdomas manens, memoriae sanctissimi patroni antiphonas aliquantas cum responsoriis composui, non tam fretus ingenio, quam dedito laudibus martiris animo. Has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere, et in ecclesia die ipsius natali publice celebrare; secundum quod scriptum est: *Recedant vetera de ore vestro*, deponens veterem illius cantum, quem nostri potius cantant ex antiquitatis usu quam ullo auctoritatis ausu. His ita equidem gestis in Pannonia, et legatione, pro qua directus eram, peracta, Noricum repeti. . . .”⁵ (Bizonyos szükség támadt, amely miatt apátom Pannóniába küldött. . . . Majd szerencsés utazás után harmadnapra Pannónia földjére értem, ahol engem Anastasius érsek megkülönböztetett nyájassággal fogadott és szólt hozzám. Az érsek, amikor elolvasta Szent Emmerám-

¹⁴ H. F. DONDAINE *i. m.* 35. old. 4. jegyzet.

¹ A közlemény eredetileg a MEZEY László 65. születésnapjára összeállított Emlékkönyv számára készült dolgozat átdolgozott változata. — BALOGH A., *Szent István egyházi kapcsolatai Csehországgal, Németországgal*. — Szent István Emlékkönyv Bp. 1938. 455. „Ego Anastasius archiepiscopus Ungrorum interfui et ss.” MGH SS IV. 796.

² BALOGH A. uo. 464.

³ Uo. 459.

⁴ „Demum Chounrado imperante (sc. 1024—1039), et nihilominus Heinrico filio eius regnante (sc. 1028—), Gebehardo autem secundo Ratisbonensem ecclesiam regente (sc. 1023—1036) . . .” PL CXLI. 993. c. Vö. BALICS L., *A római katolikus egyház története Magyarországon I. k.* Bp. 1885. 114.; MEZEY L., *Deákság és Európa*. Bp. 1979. 93, K. Langosch szócikke in: *Verfassungsgeschichte* I. 464—470.

⁵ PL CXLI. 993—994. c., (még l. KATONA St., *Historia critica*. Pestini, 1779. I. k. 423—427.; KNAUZ F., *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, 1874. Tom. I. No. 15.; GOMBOS F. A., *Catalogus fontium* Bp. 1937. No. 689.) Először KARÁCSONYI János fordította le: *Kik voltak az első érsekek?* Bp. 1892. 34—35. (Századok 1892. 207.)

nak a régi és hiányos könyvét, az anyagot a szentenciákkal együtt jóváhagyta, de ezek sorát stílusuk miatt véleménye súlyával megróttá. Hat hétig nála maradtam, s a leg-szentebb patrónus emlékezetére néhány antiphonát költöttem responsoriumokkal, nem annyira tehetségemben, mint a mártír dicséretére átadott lelkemben bizakodva. Az említett püspök az antiphonákat szerzeteseivel és klerikusaival betaníttatta és a székesegyházban a szent születése napján énekelte az írás szerint, *Szátokból ne jöjjenek régmúlt szavak* (I. Reg. 2, 3), elhagyta annak régi zsolozsmáját, amelyet a mieink is inkább a bevett gyakorlatból, mint a hitelességre való legcsekélyebb törekvésből énekelnek. Ezeket pedig Pannóniában elvégezvén, küldetésemet is — jövetelem okát — befejezve visszatértem Noricumba. . .”)

A szövegrészlet jól ismert a szakirodalomban, de talán, mert M. Manitius csak kihagyásokkal idézi irodalomtörténetében,⁶ nem értelmezik egybehangzóan.

Már G. Waitz, a mű *Patrologia Latina*-beli kiadója felfigyel Arnoldus utazására. Bár őszintén megjegyzi bevezetőjében, hogy a *De miraculis* egészében olvashatatlan a szerző hosszadalmas kitérői és magyarázkodásai miatt, mégis elismeri, hogy értékes részletei a legjelentősebb bajor források közé helyezik. A pannóniai utazás leírását ő is a „res notatu valde dignae” közé sorolta.⁷

Bernhard Bischoff a régi és hiányos könyvön Szt. Emmerám officiumát (Kiad. AASS Sept. VI. 512—515.) érti. Arnoldus ehelyett szerzett újat. A *De miraculis S. Emmerammi* szókészletének görög rétegét is kapcsolatba hozza Arnoldus magyarországi útjával.⁸

Balogh Albin a Szent István-émlékkönyvben csak annyit említ, hogy Arnoldus hat hétig tartózkodott Esztergomban, és a szövegben említett „necessitas” a regensburgi kolostor valamilyen anyagi természetű szükségletére vonatkozott.⁹ Galla Ferenc ugyanott megjelent tanulmányában már alaposabban ismerteti a szövegrészletet: eszerint Arnoldus Szt. Emmeram régebbi *vítáját* hozta magával, és az érsek annak ósdi írásmódját kifogásolta. A szerzetes Szt. Emmeram magyarországi kultuszát meghonosítandó néhány antiphonát és responsoriumot szerzett, amelyeket az érsek a szent ünnepére (sept. 22.) betaníttatott.¹⁰

Györffy György István királyról szóló munkájában a szöveghelyet Anastasius érsek irodalmi, zenei műveltségének bizonyítékául idézi. Értelmezése szerint az érsek „. . . átolvasta azt a régi és hiányos Szent Emmerám-könyvet, az új anyagot szenteciáival helyben hagyta.”, majd így folytatja: „. . . Ezekre az említett püspök megtaníttatta szerzeteseit és papjait, és azt karácsonykor az egyházban nyilvánosan énekelte.”¹¹

Mezey Lászlónak a *Deáksg és Európa* c. munkájában megjelent elemzése szerint Arnoldus Szt. Emmeram *cantusára*, énekes zsolozsmájára tanította meg az érsek klerikusait és szerzeteseit.¹² Ezt a tényt tágabb összefüggésbe helyezi, a magyarországi litur-

⁶ MANITIUS, M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters Bd. II.* 306—313.

⁷ PL CXLII, 985—990. c. Az anyag elrendezéséhez, a historiográfiai tények és a csodás történetek ötvöztetéséhez példát bizonyára az általa is dicsért Nagy Szent Gergely pápa *Dialogi* c. művében látott. Vö. WATTENBACH, W.—HOLTZMANN, R., *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter.* Teil I. Herg. SCHMALE, F. J. Darmstadt, 1978. 272. és MANITIUS *i. m.* 103—104.

⁸ BISCHOFF, B., *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters.* = Mittelalterliche Studien. Stuttgart 1966. Bd. II. 84—85. (Először StMBO 51 (1933), 102—142). Őt követi TARNAI A., *A magyar nyelvet írni kezdik.* Bp. 1984. 12.

⁹ BALOGH A., *i. m.* 454—455.

¹⁰ GALLA F., *Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai.* — Szt. István Émlékkönyv I. k. 316.

¹¹ GYÖRFFY Gy., *István király és műve.* Bp. 1977. 372. és I. HERMANN E., *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 31., 35., 37.

¹² MEZEY L., *Deáksg és Európa.* Bp. 1979. 93.

gia délnémet előzményeivel hozza kapcsolatba, és utal a legrégebb hazai antiphonárium, a *Codex Albensis* szövegtörténeti tanulságaira.¹³

Az ismertetett értelmezésekben a „*materiam probavit cum sententiis*” részlet okozta a nehézségeket, így a továbbiakban ezen keresztül próbálunk meg eljutni a szöveg helyes magyarázatához. Arnoldus, az olvasott regensburgi szerzetes kezébe Arbeo freisingi püspök (764–784) Emmerám-életrajza került. Joggal érezhette a közel 250 évvel korábban íródott Emmerám-*vitát* elavultnak — mégpedig annak stilisztikai megformáltsága miatt.¹⁴ A legjobb keresztény szerzők olvasása (Hilarius, Ambrosius, Ioannes Constantinopolitanus, Gregorius Nazianzenus, Hieronymus, Augustinus, Gregorius pápa, Isidorus) — amint erről maga vall művében: „*Quorum auctoritate simul et venusti sermonis dulcore delectabar*” (992 B; Akiknek tekintélye éppúgy, mint finom stílusuk édessége magával ragadott) — ébresztette rá egy új *vita* elkészítésének szükségességére „*quia non solum novis vetera licet mutare, sed etiam si sint inordinata, penitus abicere*” (992 C; mert a régít nem csak újjá lehet alakítani, hanem ha az rendezetlen is, teljesen elvethető).

A stílus megújítása és kimunkálása a karoling reneszánsz óta közkezen forgó, az antik grammatikai és retorikai ismereteket átöröktő kora középkori kézikönyvekre alapozódott. Isidorus *Etymologiarum libri*jét megemlíti, és szó szerint idéz is belőle (1041 B), de használja a *Physiologus* is. Tudatában van a „*sermo artifex*” és a „*sermo simplex*” közötti választás lehetőségének, és az utóbbi mellett dönt, mivel azt a „*simplicitas fraterna*”-hoz közelebb állónak érzi (1026 C).

Stilisztikai fordulataira, a szent élete eseményei pusztá elbeszélésének a meghaladására nem is egyszer utal, nem „*humili stylo*” — a mű második részének a dialógusai közé rejtve:

„*Placet, fateor, charitatis tuae tela, quam cum sententiarum stamine et nihilominus signorum subtemine de sanctorum vita non solum vere, sed etiam lepide contuisti. Huic iam convenit, quo per licia grammaticae innectas res varias, undique rationabiliter collectas, ad utilitatem scilicet legentium aptas.* (1060 B¹⁵; Tetszik, megvallom, hogy Szereteted szövetét a szentenciák láncfonalával s nem kevésbé a szentek életéből vett csodajelek vetülékfonalával nemcsak az igazságnak megfelelően, hanem kellemesen is összerögzítted. S ehhez illik, ahogyan a nyelvtani szabályok nyüstfonalával összekapcsolod a különböző témákat, melyeket ésszerűen gyűjtöttél egybe, ti. az olvasók hasznára vannak.)

Egy ízben az olvasót is kioktatja a metafóráról, az ördög és a sárkány közötti jelentésátvitelt világitva meg.¹⁶

¹³ FALVY Z. — MEZEY L., *Codex Albensis*. Bp. — Graz 1963. 33–34.

¹⁴ Arbeoval kapcsolatban l. LÖVE, H.: *Arbeo von Freising*. Eine Studie zu Religiosität und Bildung im 8. Jh. in: Von Cassiodor zu Dante. Berlin–New York 1973. 75–110. Arbeo freisingi püspök Emmerám-életrajzát Arnoldus szerzetestársa, a Chartresban tanult Hartwich is átdolgozta — *versebe* (MGH Poetae V. 517–). WATTENBACH — HOLTZMANN, *i. m.* 268–269., BISCHOFF, B., *i. m.* 82–84. Továbbá vö. Otloh st. emmerami szerzetes érveivel a Szt. Wolfgang-életrajz átdolgozásának szükségességéről („*sublimiori stilo corrigere*” ti. a régebbi művet, amely „*inemendata rusticoque stilo*” íródott). KRAUS, A., *Die Translatio S. Dionysii Areopagitae von St. Emmeram in Regensburg*. = SB d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl. 1972. Heft 4. 19–20.

¹⁵ A Waitz által elmarasztalt *varietas* is a tudatos stíluslakításhoz tartozott, vö. „*opusculum. . . per veritatem sententiarum vagatum*” (1063 B). A *varietas* alkalmazásának lehetőségeire l. Nagy Szt. Gergely *Cura Pastoralis*-át (XXXVI. c.).

¹⁶ „*Mos est Sacrae Scripturae ut per schemata et per species varias ordinem sententiarum. Horum una dicitur metaphora, id est transformatio. . .*” (1052 A).

Az eddig elmondottak alapján az Arnoldus-utazásról szóló szövegrészletben előforduló és eddig nem értelmezett „sententia” jelentését retorikai terminusként magyarázhatjuk:

„sententia est dictum impersonale. . . Nam inter chria et sententiam hoc interest, quod sententia sine persona profertur, chria sine persona numquam dicitur. Unde si sententiae persona adiciatur, fit chria, si detrahatur, fit sententia.”¹⁷ (A szentencia személytelen mondas. . . Ugyanis a chria és a szentencia között az a különbség, hogy a szentenciát személytelenül fejezzük ki, a chriat pedig személytelenül sohasem mondjuk. Ezért, ha a szentenciát személyessé tesszük, akkor chria lesz; ha ettől megfosztjuk, szentencia.) Az érsek nemtetzése is ezekre a „sententiaik”-ra (harum seriem) vonatkozott.

A „sententia” — ilyen értelemben való használatát megalapoztató teszi a „veste” értelmének a tisztázása. A „veste” ablativus limitationisként a szentenciák stílusára, nyelvi fordulatokban való kidolgozottságára utalhat, emlékeztetve a *σχῆμα* = habitus, figura eredeti jelentésére (per hoc quodam modo vestitur et ornatur oratio).¹⁸ És valóban az idézett rövid részletben is számos *σχῆμα* fordul elő, mint pl. paronomasia: usu-ausu; homoeoteleuton: ingenio-animo; sententiis-rationis.

A szerző retorikai ismereteit nem is kellene egyetlen kéziratához kötni, mivel azok Beda, Isidorus, Donatus elterjedt munkáiból közismertek voltak. Beda Venerabilis műve, a *De schematibus et tropis* használata azonban valószínűsíthető, mivel Arnoldus „ex antiquitatis usu quam ullo auctoritatis ausu” kifejezésében visszacsengenek Bedának a Bibliáról frott sorai: „quia sancta scriptura ceteris scripturis omnibus non solum auctoritate, quia divina est, vel utilitate, quia ad vitam ducit aeternam, sed et antiquitate. . . praeeminent. . .”¹⁹ Nem lehet véletlen, hogy Donatus mellett Beda művének regensburgi, Szt. Emmerám kolostorbeli IX. századi példányáról is tudunk.²⁰

Arnoldus művének egyéb részei, bármennyire gazdagok is kultúrtörténeti vonatkozásokban, az esztergomi látogatással nem hozhatók kapcsolatba, mivel ezek megfogalmazását csak az 1030-as évek második felére (1036—37) helyezik.²¹

Megállapítható, hogy a „vetus et viciatus liber” kifejezés Szt. Emmeram régebbi *vitája*, a *materia* kifejezés pedig az új *vita* Arnoldus által bemutatott és szentenciákkal ellátott anyagára vonatkozik. Ettől függetlenül említi az általa költött és Esztergomban énekeltetett zsolozsmát.

Az idézett szövegrészletből kitűnik, hogy a szent kultuszának meghonosítására Arnoldusnak már nem volt szüksége: ünnepét megülték, régebbi *vitaja* és *cantusa* sem volt ismeretlen Esztergomban.^{21a} Anastasiusnak a később szentté avatott Adalbert tár-

¹⁷ ISIDORUS, *Etymologiarum libri II*, xi, 2.

¹⁸ A schemata használatára I. Nagy Károly rendeletét De litteris colendis: „in sacris paginibus scemata (sic), figure, tropi et cetera his similia inserta inveniuntur”. MGH Cap. I. 79. Továbbá I. NORDEN, E., *Die antike Kunstprosa*. Leipzig, 1898. Bd. II. 527—528. CURTIUS, E. R., *Europäischen Literatur und lateinische Mittelalter*. 2. Aufl. Bern, 1954. 71—89., és MURPHY, J. J., *Rhetoric in the Middle Ages*. Berkeley 1974. 43—88. A legendák és historiák retorikai elemzésére MEZEY L., *Athleta Patriae*. Bp. 1980. 9—19. A kor retorikai ismereteire: FICHTENAU, H., *Rhetorische Elemente in der ottonisch-salischen Herrscherurkunde*. — MIOG 68 (1960), 39—62.

¹⁹ HALM, K., *Rhetores latini minores*. Leipzig, 1863. 607—619. (CCh CXXIII A, 142—143.) Ioannes Saresberiensis is Donatus, Servius, Priscianus, Isidorus és Cassiodorus mellé állítja Bedát *Metalogiconjában*. *Metalog*. I. XIX.

²⁰ A Ramwold apát (974—1001) idejéből származó regensburgi könyvjegyzék a kora középkori szerzők nagy olvasottságáról tanúskodik, mindenekelőtt Bedáról. BECKER, G., *Catalogi bibliothecarum antiqui*. Bonnae 1885. 42.

²¹ MANITIUS *i. m.* 310.

^{21a} Patronusát Arnoldus maga is messze földön ismertnek nevezi, amikor a Dunán vérszékelybe kerülve hozzá fohászkodik. PL CXXLI, 993. c.

saságában egyébként is alkalma nyílhatott a térítésekben nagy jelentőséghez jutó Emmerám-kultusz megismerésére.²² Az értelmezésekben a karácsony emlegetése egyszerű félreértése az „ipsius natalis”-szókapcsolatnak. A szerzetes küldetésének a célja mindezek ellenére nem állapítható meg, mivel a „quaedam necessitas” és a „legatione peracta” kifejezések tartalmáról a szövegből nem értesülünk. A küldetés célja nagy valószínűséggel összefügghetett a II. Konrád császár és István király között megromlott viszonynal, az ezzel kapcsolatos követváltással, noha Augustinus megjegyzése már a békekötésre (1031) vonatkozik — „Ibi ultro citroque missis oratoribus, de pace coeptum”²³ (Ekkor mindkét oldalról követeket küldtek és a békéről kezdtek tárgyalni.). Arnoldus utazására mégis a fegyveres összeütközések kirobbanása (1030) előtt kerülhetett sor, mivel azokra utalás nem történik.

Az Arnoldus-mű valóban számtalan excursusa közül még három pannóniai vonatkozásról kell említést tenni:²⁴ egy, a lech-mezei csata idejéből való visszaemlékezés közléséről (1016 D), Wolfgang, regensburgi püspök pannóniai térítési szándékáról (1021 B, C)²⁵ és a szerző pannóniai ördög-látomásának a leírásáról (1040 C). Ez utóbbi azért jelentős, mivel Arnoldus pannóniai utazásának biztos időpontját nyújtja: „Nam tempus esset aestivale, utpote sexta feria hebdomadae post Pentecosten secundae”²⁶. (Ugyanis nyáridő volt, úgymint pünkösöd utáni második hét péntekje.)

A XI. század első évtizedeiben irodalmi-nyelvtani kézikönyvek konkrét forrásokhoz kapcsolható használatáról egyetlen, de annál értékesebb adatunk van: fennmaradt Fulbert chartresi püspöknek (+ 1028) Bonipert pécsi püspökhöz írt levele, amelyben tudatja, hogy a tőle kért Priscianus-grammatikát örömmel küldi el.²⁷ E mellé helyezhető az Arnoldus szövegből tudomásunkra jutott retorikai ismeretek — így többek között Beda művének — bizonyosága. E vizsgálódások eredményeképpen nem csak az eddig is ismert és a magyar egyházzszerzedei szempontjából jelentős szöveghez elemzésre vált pontosabbá, hanem egy XI. századi magyarországi főpap műveltségének, a grammatikán nyugvó latin kultúrán nevelkedett egyháziak „közös nyelvének” megragadására is alkalom nyílt.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai. 1501. május 12-én a pápa, Velence, Spanyolország, Franciaország és Lengyelország követei, illetve megbízottjai szövetséget kötöttek a magyar királlyal,¹ hogy egyesült erővel megrohanják a törököket. Erről az európai jelentőségű megállapodásáról, amely nyilván az egész kontinens, de különösen Közép-Európa lakosságát közelről érdekelte, korabeli tudósítás készült. A német nyelvű beszámoló *Die Ordnung zu Ofen* címet viseli, amit „budai haditerv”-nek

²² GYÖRFFY Gy., i. m. 140—144.

²³ GOMBOS F. A., *Szent István háborúja II. Konrád római—német császárral 1030-ban.* — Szent István Emlékkönyv II. k. 128. (Uő. Catalogus. No. 757., 358.)

²⁴ További érdekesség a „Rom-Gedanke” részletes magyarázata — „une hoc ut haec terrena civitas rerum nominetur maxima” (1049—1051) —, ami Szent István Intelmeinek Róma képehez értékes kortárs-párhuzam.

²⁵ Már idézi Frankl V., *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története.* Pest, 1861, 333—334.

²⁶ Már idézi KATONA I., i. m. 426.

²⁷ MAKKAJ L.—MEZEY L., *Árpád-kori és Anjou-kori levelek.* Bp. 1960. 107—109. (PL CXXI, 210. c.) Továbbá vö. a pannonhalmi apátsági javak összeírásában levő könyvjegyzékkel (1093 körül — Donatus; GREGORIUS MAGNI: *Dialogi, Cura pastoralis, Isidorus* stb...): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I. k.* Bp. 1963. 64. (Kiad. A pannonhalmi Szent Benedekrend története. I. Bp. 1902. 590—591.)

¹ BALLAGI Aladár (81. sz.) tévesen 1500. július 14-i szerződésről írt.

lehetne leginkább lefordítani. A szövetségzett hatalmak ugyanis megállapodásukban részletes tervet dolgoztak ki a törökök elleni hadjáratra. Az említett tudósítás beszámol mind a szövetségről, mind az annak megkötésével kapcsolatos látványos külsőségekről, amelyekre 1501. május 12. és június 10. között került sor Budán.²

A mai újságok őseit alkotó ún. „Neue Zeitung”-ok sorában ez a kiadvány igen korainak mondható. A legrégibb ilyen jellegű nyomtatványok egyik jellemzője az, hogy jelentős részük a törökökkel foglalkozik. Teljesen érthető ez, hiszen egész Európa, de különösen a német nyelvterület déli részének lakói megalapozottan félték ettől, az őket reálisan fenyegető veszedelemtől. Nyilván élénk érdeklődéssel kísérték tehát minden ezzel kapcsolatos politikai és katonai fejleményt. Az ezekről szóló nyomtatott tudósítások iránt tehát bizonyosan jelentős kereslet mutatkozhatott.

Természetesen sor került más, ugyancsak széles érdeklődésre számot tartható eseményről szóló beszámolóknak nyomtatott formában történő közreadására is. III. Frigyes császár temetéséről készült tudósítást például 1493-ban latin és német nyelven is kinyomatták az esemény színhelyén, Bécsben. Ugyanakkor és ugyanott a törökök elleni küzdelmekről is napvilágot láttak hasonló kiadványok. Mindkét csoportba tartozó nyomtatványok jelentős magyar vonatkozásokat is tartalmaznak.³

1.

A fentiekben körvonalazott — bár véges számú — nyomtatott tudósítások sorát a 16. század első évében folytatta az említett *Die Ordnung zu Ofen*. Az előzőekben már szó esett arról az élénk érdeklődésről, amely az ilyen kiadványokkal szemben Dél-Németországban megnyilvánult. Jól bizonyítja ezt, hogy a magyar szempontból különösen fontos tudósítás több kiadásban is fennmaradt. A hazai szakirodalomban Kertbeny⁴ beszámol a „Mathis Hipfvf de Argentina” feliratot viselő jelvényt tartalmazó nyomtatványról. A kiadvány utolsó lapján álló 114 × 88 mm méretű fametszetet a strasbourg-i nyomdász, Matthias Hupfuff 1501–1506 között használta.⁵ Kertbeny leírása során a MTA könyvtárának példányára, akkor mint unikumra támaszkodott.⁶ Közlését átvette Szabó Károly⁷ és Ballagi Aladár.⁸ Ez utóbbi már tudott a berlini Staatsbibliothek példányáról is.⁹ Robert Proctor már jóval korábban regisztrálta a londoni British Museum-ban őrzött példányt is.¹⁰

A korábbi bibliográfiai megbízhatóságára vonatkozólag érdekes következtetés vonható le, ha az ember a három fent idézett leírásból összeveti a strasbourg-i nyomdász nevét: Hipfaf = Kertbeny, Hipfvf = Szabó és Hipfof = Ballagi. Tehát három forrás, három névalak! (A helyes forma természetesen Szabó Károlyé.) A háromsoros cím alatt

² OSZK Évk. 1960. 254–258.

³ OSZK Évk. 1965/6. 389–396.

⁴ KERTBENY 57. sz.

⁵ HEITZ, Paul: *Elsässische Büchermarken bis Anfang des 18. Jahrhunderts*. Strassbourg 1892. 14, reprodukció: VII. tábla 1. sz. A hat tételt tartalmazó jegyzékben, amelyben a fametszet előfordulásait sorolta fel HEITZ, a *Die Ordnung zu Ofen* nem található. — Reprodukció még: SCHMIDT, Charles: *Répertoire bibliographique strasbourgeois jusque vers 1530*. V. Strassbourg 1893. Marque 1.

⁶ Ennek az egykor „M.t.qu. 247.” jelzésű kötetnek átmenetileg nyoma veszett (vö. OSZK Évk. 1960. 276.), de később előkerült. Jelzete ma: „RM. III. 47.”

⁷ RMK. III. 99.

⁸ BALLAGI 81. sz.

⁹ Jelzete: „Flugschr. 1501/1”.

¹⁰ PROCTOR 10004. sz. — Jelzete ma a British Library-ban: 1315. d. 16. (Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and german books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum. London 1962. 830.

a lap túlnyomó részét az a 140 × 86 mm méretű fametszet foglalja el, amely nyilván nem ehhez a kiadványhoz készült, mert az a lován ülő török szultánt ábrázolja kíséretével,¹¹ ami csak közvetetten utal a törökök elleni készülődésről hírt adó tudósítás témájáról. A metszetet a hátlapon újra lenyomták.

2.

Kertbeny említett leírásában bibliográfiai hivatkozás is olvasható: „P.I.p.259, Nr. 531. — Hr. Nr. 125.” Az első Georg Wolfgang Panzer,¹² a másik Joseph Hammer-Purgstall¹³ munkájára vonatkozik. Szemügyre véve ezeket, meg kell állapítani, hogy Kertbeny hivatkozása téves, mert mindkét korábbi leírás a Hupfuff-féle kiadásban olvashatónál jóval hosszabb címet tartalmaz, így nyilván más kiadás alapján készült. Valóban akad is ilyen: már Hellebrant Árpád leírt íyet¹⁴ Apponyi Sándor könyvtárából. Az ebben található, az előzőnél jóval hosszabb cím felsorolja a szövetséghez tartozó országokat, valamint a szerződés megkötésének pontos időpontját is.¹⁵ Hellenbrant immár joggal hivatkozhatott a fentebb említett Panzer-féle leírásra, amely — feltehetően — e kiadásnak az egykori Schwarz-féle könyvtárban őrzött példánya alapján készült.¹⁶ A neves bécsi orientalista, Hammer (1774—1856) ismertetése pedig, a címben szereplő „Boland” szó (a Lengyelországot jelölő „Poland” helyett) ezt bizonyossá teszi, hogy neki valóban ez a másodikként közölt kiadás volt a kezében.

A Hellebrant által ismertetett Apponyi-féle példány leírását természetesen meg lehet találni Apponyi Sándor könyvtárának katalógusában,¹⁷ aki ezt a kiadást egyértelműen elkülönítette a Kertbeny által közölttől. Ballagi¹⁸ már ismerte az OSZK másik példányát, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára a németországi, neves Baer-antikváriumtól vett meg még az első világháború előtt. Szerepel e kiadás természetesen az OSZK korai, magyar vonatkozású röplapjainak Hubay Ilony által készített, nyomtatott katalógusában is.¹⁹ Az Apponyi-féle példányra támaszkodott Carl Göllner ismertetése is,²⁰ aki a fentiekben közölt Hupfuff-féle kiadást — tévesen — ennek variánsaként fogta fel. A ma, két legjelentősebb, 16. századi könyvállománnyal rendelkező, németországi könyvtár is őrzi még a *Die Ordnung zu Ofen* II. kiadását: München, Bayerische Staatsbibliothek²¹ és Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.²²

Ballagi arról írt,²³ hogy a „példányok közt pár betű eltérés” tapasztalható. Nem csupán az általa ismert két példányt, amelyet az OSZK őriz, de a müncheninek és a wolfenbüttelinek reprodukcióját is összevettem egymással. Ennek során megállapítható volt, mind a négy példány bizonyosan ugyanarról a szedésről készült, a Ballagi által említett betűeltéréseket azonban nem sikerült felfedezni.

¹¹ Reprodukció: OSZK Évk. 1960. 255. — E metszet felhasználása Hupfuff 15. századi kiadványaiából nem ismeretes: SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. XX.* Leipzig 1937. 267—281. tab.

¹² PANZER I. 259. 531. sz.

¹³ HAMMER X. 66. 125. sz.

¹⁴ RMK III. 100.

¹⁵ „Am Pfinnetag Seruacij 1501”.

¹⁶ A Schwarz-gyűjteményről bővebben l. MKSz 1984. 25—26.

¹⁷ APPONYI I. 62. sz.

¹⁸ BALLAGI 82. sz.

¹⁹ HUBAY 10. sz. — A címlap reprodukciója a 7. lapon áll.

²⁰ GÖLLNER 9. sz.

²¹ Jelzete: „Turc. 80/7.”

²² Jelzete: „105.2. Quod. (47).”

²³ BALLAGI 82. sz.

Ez a hazai szakirodalomban másodikként leírt kiadás nem tünteti fel a nyomdászát. Megállapítására immár negyed évszázaddal ezelőtt kísérletet tettem.²⁴ Ennek során arra a megállapításra jutottam, hogy az Johann Schaur augsburgi műhelyében készült. A német nyelvterületen a 16. század során készült nyomtatványok bibliográfiai jegyzékét (VD16)²⁵ összeállító müncheni szerkesztőségében betekintést kaptam a még nem publikált részekbe is. Itt találtam reá e kiadás leírására is, ahol a hiányzó nyomdát — az általam tett meghatározástól eltérően — az ulmi Johann Schöffler-féle műhely formájában egészítették ki. Szükségessé tette tehát ez a körülmény a kérdés ismételt megvizsgálását, amelynek során az alábbiakat sikerült megállapítani.

A kiadványban alkalmazott szövegtípus mérete húsz soronként 98 mm, a verzális M alakja pedig a Haebler-féle típusrepertórium rendszerezésében a 44. számot kapta. A címlap szövegét ennél jóval nagyobb fokozatú betűkkel szedték, amelynek mérete tíz soronként 76 mm, a nagy M azonban itt nem szerepel. Az ulmi nyomda felszereléséből — az említett repertórium alapján — a szövegtípusnál az 5, a címbetűknél pedig a 6. jöhet csak számításba.²⁶ Az előbbi méret húsz soronként 96 mm, az utóbbi ca 140 mm. Jóllehet ezek az értékek ugyan nem fedik pontosan a vizsgált kiadványban találhatóakat, ez a körülmény azonban önmagában még elfogadhatóvá tehetné a müncheni meghatározást. Azonban az eredeti nyomtatvány szövegtípusa verzálisainak gondosabb vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy ezek közül egyesek méretben (pl. B, G, H, N, S), mások alakban (pl. L, T) eltérnek a Schöffler-műhelyben alkalmazottaktól.²⁷ Ezeknek a különbségeknek egy részére a British Museum ősnymtatványkatalógusa is felhívta a figyelmet, amikor a Proctor által korábban Schaur műhelyébe sorolt egyik kiadványt éppen ezek miatt attól elhatárolta,²⁸ majd a katalógus utánnymtatványban a kézírásos bejegyzéssel már kifejezetten Schöffler-hez utalta.

A *Die Ordnung zu Ofen* most tárgyalt, II. kiadása szövegtípusának viszont minden betűje pontosan megegyezik az augsburgi Schaur által használtakkal. Az összevetés alapjául használt összeállítás ugyan egy 1494-ben készült kiadványból származik, ahol a húsz sor mérete 94/95 mm volt,²⁹ azonban ezt a 2. típust — a betűk alakjának pontos megőrzése mellett — később 98/99 mm méretre átöntve használták ugyanott.³⁰ Pontosán ez a méret található a most vizsgált nyomtatványban is. Az ennek címlapján álló, kiemelő betűk is azonosak Schaur 3. típusával.³¹ Az összehasonlításhoz itt mindössze egyetlen sornyi szöveg állt azonban csak rendelkezésre,³² ahol a verzális „S” alakja más. Ebből a körülményből — ilyen szűk körű összevetés esetében — nem szükséges messzemenő és negatív következtetést az azonosítással szemben levonni, mert Schaur egy-egy típusán belül nem ritkán kétfajta betűt is használt, így az említett 2. betű típus esetében a „D”-nél³³ és „O”-nál.³⁴

A fentiek szerint tehát meg kellett erősíteni a korábbi nyomdász meghatározásomat:³⁵ A *Die Ordnung zu Ofen* II. kiadását az augsburgi Johann Schauer betűivel állították elő. Feltehető, hogy a VD 16 ettől eltérő megállapításánál szerepet játszhatott az a körül-

²⁴ OSZK Évk. 1960. 256, 276.

²⁵ VD 16.

²⁶ Typ. Rep. V. 69.

²⁷ GfT 1311.

²⁸ BMC. III. 712, LXVII. tab.

²⁹ GfT 611.

³⁰ Typ. Rep. IV. 46, V. 8.

³¹ Typ. Rep. I. 11.

³² GfT 612.

³³ BMC. II. XXXVII. tab.

³⁴ *Die Ordnung zu Ofen* a-b -2. és -5. sorában.

³⁵ OSZK Évk. 1960. 256., 276.

mény, hogy a tevékenységük egyik bázisát alkotó Benzing-féle lexikonban, amely az 1501–1700 között a német nyelvterületen tevékenykedett nyomdászokat foglalja össze, nem szerepel Schaur.³⁶ Valóban, névvel ellátott utolsó ismert kiadványa az 1500. évből ismeretes.³⁷ Azonban az ő betűivel előállított *Die Ordnung zu Ofen* a következő esztendőből ezek szerint azt bizonyítja, hogy felszerelését nem sokkal ezt követően is használták meg. Tiszta véletlen, hogy a tipográfus tevékenységi időköreinek ez a minimális kiterjesztése már másik évszázadba vezet át, amely kiadványainak és nyomdászainak feltárása a szakirodalomban sokszor más összeállításokban történik.

3.

A Budán 1501-ben létre jött és a törökök elleni haditervről szóló tudósításnak további kiadásáról adott hírt Carl Göllner.³⁸ A cím szövege itt azonos a II. kiadásban olvashatóval, de míg azt ott egyetlen, nagy méretű típussal szedték 11 sorban, addig ebben a III. kiadásban az első négy sort nagyobb, a további hatot azonban kisebb fokozatú betűkkel állították elő, míg az egészet ún. incipitjel vezet be. Egyetlen ismert példányát e kiadásnak a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi.³⁹ A kiadványon itt sem tüntették fel a nyomdát. Göllner szerint ez ugyancsak strasbourginak tűnik. Feltételezése azonban téves, mert az a müncheni Schobser-műhelyben készült.⁴⁰ A VD 16 szerkesztősége is pontosan így ítélte meg ezt a kérdést. Schobser kiadványainak összefoglaló bibliográfiájában⁴¹ ez a budai beszámoló nem szerepel.

4.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, ahonnan legutóbb a Dózsa-féle parasztháborúról szóló beszámolónak korábbról ismeretlen kiadása került elő,⁴² őrzi *Die Ordnung zu Ofen* ugyanilyen unikumát.⁴³ Itt a II. és III. kiadásból már ismert hosszabb címszövegnek csak az első sora készült nagyobb fokozatú típussal, a többi hatot kisebb betűkből szedték. A nyomdász itt sem tüntette fel nevét. A VD 16 szerkesztőségének nyilvántartásaiban e feladatkörben a strasbourgi Matthias Hupfuff szerepel. Talán a III. kiadás kapcsán tett Göllner-féle téves feltételezés vezetett ehhez a megállapításhoz, vagy a szakirodalomban emlegetett és Hupfuff nevével ellátott I. kiadás híre. A részletesebb vizsgálódások során azonban más eredményre kellett jutni.

A IV. kiadásban található szövegtípus, amellyel a cím első sorától eltekintve az egész tudósítást szedték, húsz soronként 81–82 mm méretű. E betű jellegét Proctor⁴⁴ az 1501–1520 között működött németországi műhelyek nyomdai felszerelésének számbavétele során bázal-nürnberginek nevezte, és előfordulásait Da VII jel alatt foglalta össze.⁴⁵ Felsorolásából — a méret alapján — négy nyomdász betűi jöhetnek számításba: Nürnberg: Gutknecht 6, Strasbourg: Hupfuff 7, Nürnberg: J. Stuchs 9, Nürnberg: A. Huber 2.

³⁶ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden 1982.

³⁷ WELLER 159.

³⁸ GÖLLNER 10.

³⁹ Jelzete: „Turc. 80/8.”

⁴⁰ OSZK Évk. 1960. 256, 276.

⁴¹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Der Münchener Buchdrucker Hans Schobser*. München 1925. Repr. Nieuwkoop 1967.

⁴² MKsz 1984. 24–33.

⁴³ Jelzete: „455.2 Theol. (7).”

⁴⁴ PROCTOR 217, 36. tab

⁴⁵ PROCTOR 198.

E betűtípusokat Gutknecht 1514-től, Hupfuff 1506-tól, J. Stuchs 1502-től, A. Huber pedig 1501-től használta. Az első sor betűit Proctor Bc III. 2 jel alatt közölte.⁴⁶ Itt a fentiek közül csak A. Huber 1. típusa található. Ezek után a VD 16 említett Hupfuff-féle meghatározását el kellett ejteni, hiszen a tipográfiai anyag és annak használati ideje ennek ellene mond. Ráadásul több mint valószínűtlen, hogy a strasbourgi nyomdász ugyanazt a tudósítást az I. kiadástól eltérő címmel a két abban használt fametszetek mellőzésével és teljesen más betűkkel is elkészítette volna.

Ezzel szemben a nürnbergi Ambrosius Huber ilyen jellegű, német nyelvű tudósítások megjelentetése kapcsán már korábbról ismeretes volt. Ő volt ugyanis az, aki az 1501. esztendő október—december hónapjaiban a törökök ellen vívott harcokról szóló *Das ist Abschrift von dem Brieff, den der Hertzog von Venedig...* című tudósítást ugyanezzel a szövegtípussal kinyomtatta.⁴⁷ Ambrosius Huber a IV. kiadásban látható mindkét betűjét csak 1501-től használta,⁴⁸ ugyanakkor a 15. században alkalmazott hat másik típusát ettől kezdve már nem.⁴⁹ Érdekes véletlen, hogy ez a nürnbergi nyomdász pontosan a századfordulón teljes nyomdai felszerelését újjal váltotta fel.

A 15. és 16. századi nyomtatványok és tipográfiák felszerelésének regisztrálása a szakirodalomban — a nemzetközileg kialakult gyakorlat alapján — jelentős részében egymástól elválasztva történik. Hogy ez a körülmény milyen kényszerpályára szoríthatja a nyomdász megállapításával foglalkozókat, az a II. kiadás kapcsán is már tapasztalható volt, amikor a megoldást kizárólag a 16. században keresve figyelmen kívül maradtak a korábban csak a 15. századból ismert Schaur. Most ennek az ellenkezője történt: hiszen Ambrosius Hubernek a IV. kiadásban szereplő betűinek használata csak 1501-től ismeretes. Jó módszertani tanulság ez, hogy milyen hibaforráshoz vezethet, ha a 15. század legvége és a 16. legelején készült nyomtatványok hiányzó impresszumadatait kizárólag csak a 15., vagy pedig egyedül a 16. századra vonatkozó szakirodalom alapján akarja valaki meghatározni. A helyes megoldás tehát mindkét korszak eddig feltárt ismeretanyagának párhuzamos igénybevétele.

*

Szemügyre véve a fenti négy kiadás nyomdahelyét (Augsburg, München, Nürnberg és Strasbourg) megállapítható, hogy ez pontosan az a négy dél-németországi város, ahol a Dózsa-féle parasztháborúról szóló tudósítások hét ismert kiadása közül hat napvilágot látott.⁵⁰ Nem egy esetben (Hupfuff, Schobser) még a nyomdászok is megegyeznek. Mindez nem meglepő, hiszen a német nyelvterületnek elsősorban a déli része érezte magát fenyegetettnek a törökök által. Az akkori időkben e vidéken Augsburg, Nürnberg és Strasbourg volt a legnagyobb nyomdahely, míg München területileg esett legközelebb a török birodalomhoz. A négy kiadásban fennmaradt *Die Ordnung zu Ofen* arra utal, hogy komoly kereslet mutatkozott e területen a szultán fenyegető hadaival kapcsolatos minden híradással szemben. Ezt a fenyegetettségi érzésből származó érdeklődést nyilván tudatosan fokozták a törökök elleni hadviselés költségeit is szolgáló búcsú hirdetői, élükön Raimundus Peraudi bíborossal.⁵¹ A másfél évtized után ismét Magyarországról érkező híradások már túlmutattak az oszmán seregek elleni hadviselésen, hiszen a Dózsa-féle harcok már a magyar társadalmat feszítő belső erők kirobbanásáról tudósítottak.

⁴⁶ PROCTOR 196, 212, 22 tab.

⁴⁷ OSZK Évk. 1960. 257, 277. — WELLER 211, KERTBENY 58, BALLAGI 80, HUBAY 11a GÖLLNER 18.

⁴⁸ PROCTOR 98.

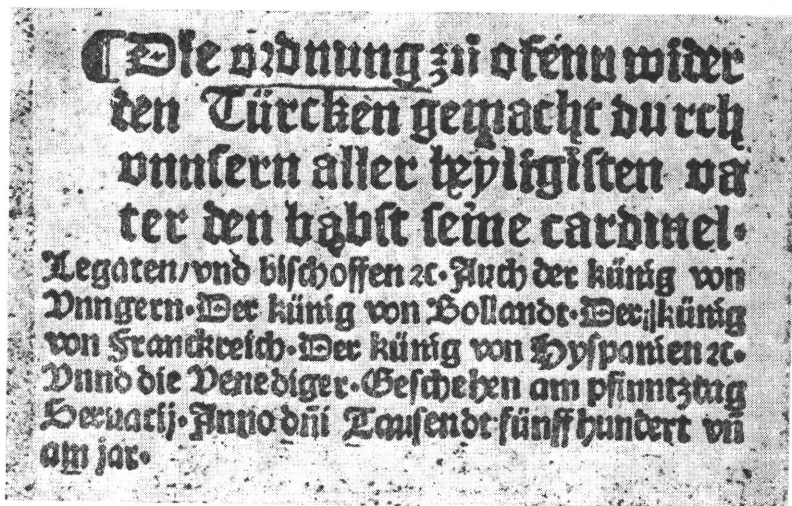
⁴⁹ Typ. Rep. I. 79, V. 50.

⁵⁰ MKSz 1984. 27—31. — A hetedik Lipcsében készült.

⁵¹ OSZK Évk. 1960. 257.

Ennek tudható be, hogy ezek még szélesebb körök érdeklődését kelthették fel: legalább hét kiadásban látott napvilágot, többek között még Lipcsében is.

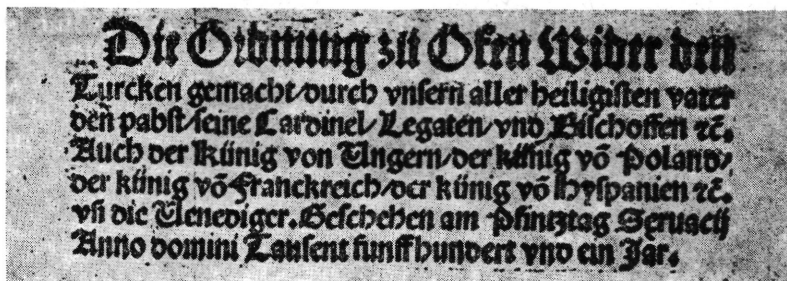
Kísérletet lehet tenni a négy, a címtől eltekintve azonos szövegű kiadás időrendjének, ill. szövegösszefüggéseik felvázolására, hiszen megtárgyalásukra a fentiekben a hazai könyvészeti irodalomban történt ismertetésük sorrendjében került sor. Úgy tűnik, hogy — akárcsak az 1514. évi tudósítás esetében — az augsburgi II. kiadás a legrégebb. Ez a feltételezés nem a címlap képének különösen archaikus voltára támaszkodik, hiszen a kiadások között, amelyekre mind még nyilván az 1501. esztendő második felében került sor, legfeljebb csak hetek telhettek el. A legutolsó, naphoz köthető esemény a budai úr-

1. ábra

napi ünnepség, vagyis 1501. június 10. Ismerve a Buda és Augsburg közötti szoros és gyors összeköttetést, feltehető, hogy a II. kiadást már 1501. június végén vagy július elején nyomtatták.

Úgy tűnik, hogy a tudósítás szövegének tagolása is alátámasztani látszik a II. kiadás időbeli elsőségét: ez az egyetlen a négy közül, ahol az időrendben utolsó esemény, az úrnapi ünnepségek leírása új lapon (A₃b) kezdődik. A kiadások közötti összefüggések felismeréséhez hasznos példát szolgáltathat Lengyelország német elnevezésének, a „Poland” szónak alakja a címben, ill. a szöveg elején álló felsorolásban. Ez a szó a II. kiadásban mindkét esetben „Bolandt”, a III.-ban ugyancsak egyformán, de „Bollandt”, a IV.-ben a szövegben „Bolandt”, de a címben „Polandt”, míg az I.-ben ez a szó a címben nem szerepel, mert annak szövegét — nyilván az alatta elhelyezni kívánt, viszonylag nagy méretű fametszet miatt — erősen megrövidítették, viszont a szövegben „Polandt” olvasható. Úgy tűnik tehát, hogy a II.-at vette át mind a III., mind a IV. kiadás. Ez utóbbi szolgálhatott azután alapul az I. kiadásnak. Ugyanezek az összefüggések érzékelhetők a törököt jelölő „Turken” szó ortográfiájában is. Amíg ugyanis a II. és III. kiadásban ve- gyesen olvasható a „Tur” és a „Tür” szókezdet, addig a IV.-ben és az I.-ben kizárólag csak a „Tur” alak található. Az I. kiadásban ezen kívül a szövegében hús alkalommal szereplő „Turken” szó — a többi háromtól eltérően — 15-ször „Th”-val kezdődik. Jól érzékelhető az is, hogy a „h” betű betoldása csak a szedés során vált egyre tudatosabbá, mert a „h” nélküli öt eset mind a szöveg első felében fordul elő.

2. ábra

Die Ordnung zu Ofen fentebb megvizsgált négy kiadásának rövidített leírása a következők:
I. Die ordenüg zu Ofen wider den // Thurcken gemacht, durch vnßern aller heiligften vater // den pabst. Vnd aler criftlichen fußtern !/. // metszet // [Strassburg 1501 Hupfuff].

A⁴ = [4] lev. — 4°.

Kertbeny 57, RMK III 99, Proctor 10004, Ballagi 81, Göllner 9. jegyzet. Berlin SB, Bp. MTA, London BL.

II. Die ordüg zu Ofen wider den // Türekē gemacht durch vnnfern // aller heyligiftē vatter den bapft // ... [Augsburg 1501 Schaur].

a⁴ = [4] lev. — 4° — a⁴b üres.

Panzer I. 259.531, Hammer X.66.125, RMK III 100, Apponyi 62, Ballagi 82, Hubay 10, Göllner 9.

Bp. OSzK (2 pl.), München SB, Wolfenbüttel.

III. Die ordnung zu ofenn wider // den Türecken gemacht durch // vnnfern aller heyligften va//ter den babst. . . [München 1501 Schobser].

a⁴ = [4] lev. — 4°

Göllner 10.

München SB.

IV. Die Ordnung zu Ofen Wider den // Tureken gemacht, durch vnsern aller heiligften vater // den pabft. . . [Nürnberg 1501 A. Huber].

A⁴ = [4] lev. — 4° — A₁b és A₁b üres.

ø

Wolfenbüttel.

Miután a III. és IV. kiadás címlapját eddig még sehol sem reprodukálták, most erre is sor kerül: 1. ábra = III. és 2. ábra = IV. kiadás.

IRODALOM

APPONYI Sándor: *Hungarica*. I. München 1900.

BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925.

BMC = *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. I—X. London 1908—1971. Repr. London 1963.

GfT = *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Tab. I—2460. Leipzig 1907—1939.

GÖLLNER, Carl: *Turcica*. I. Bucureşti—Berlin 1961.

HAMMER, Joseph von: *Geschichte des osmanischen Reichs*. X. Pest 1835.

HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban*. Bp. 1948.

KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880.

OSZK Évk. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1960. Bp. 1962. — 1965/6. Bp. 1967.

PANZER, Georg Wolfgang: *Annalen der ältern deutschen Litteratur*. I. Nürnberg 1788.

PROCTOR, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum*. II. MDI—MDXX. Section I. London 1903.

RMK. III. = SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár. III.* Bp. 1896. Typ. Rep. = HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke.* Halle a. S. — Leipzig 1905—1924. Repr. 1968 Nadeln-Wiesbaden.

VD 16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts.*

WELLER, Emil: *Repertorium typographicum. I.* Nördlingen 1864.

BORSA GEDEON

Tótfalusi ismeretlen kátékiadása. Példányt ez idő szerint nem ismerünk abból a kiskatéából, amelyet pedig saját hivatkozása értelmében kétségtelenül kinyomtatott Tótfalusi; a szakirodalom sem figyelt föl a hivatkozásra, illetve félremagyarázta; ezért illik végre bibliográfiailag számon tartanunk.

A *Mentség* 31. pontjában ugyanis ezt olvashatjuk: „A *Fundamentumot*, azaz kis catechist kinyomtatván egyebütt semmi változtatást nem töttem benne, hanem együtt kihagytam ezt: *nem*”.¹ Ezt Jakó Zsigmond a Calvin genfi kátéjára érti, amelyet Tótfalusi lefordított.²

Ismeretes azonban, hogy a *Fundamentum* nevű kiskaté, amely mostani adataink szerint Váradon jelent meg először 1654-ben, sűrűn megjelent; a 18. században főképp a debreceni nyomda kiadványaként terjedt tömegesen (1731-ben 12 000, 1734-ben 7500, 1737-ben 8000 példányt nyomtattak, az ismeretlen példányszámú 1733. évi kiadás is 3 vagy 5000 lehetett, ahogyan a számadási adatok mutatják; azaz 30 000 példány egyetlen évtizedben!)³

Ez a kiskaté (több hasonló testvére mellett, amelyet például Szenci Molnár kiadott)⁴ a Heidelbergi Káté, és a korai magyarázatok szövegéből van összeállítva. Benne megtaláljuk a Tótfalusi által idézett részleteket, amelyeket a genfi kátében hiába keresnénk, tehát ezt: „Miről ismertetnek meg a gödölyék? Felelet: E két jegyeből, hogy ők az Istent nem ismerik, és a mi urunk Jézus Krisztus evangéliumának nem engednek”. A végítélet Máté evangéliumában leírt módja a kecskék és juhok közötti különböztetés után jön a szükségtelen tagadással megterhelt kérdés, amely Tótfalusi kiadásában nem így szólt: „Vannak-e olyan hitetlenek, akik az Istent nem ismernék?” — hanem így tanulták belőle: „Vannak-e olyan hitetlenek, kik az Istent ismernek?”

Nincs példányunk az első kiadásból, és az erdélyi példányok hozzáférhetetlenek, ezért jelenleg megállapíthatatlan, hogy Tótfalusi milyen kiadást vett alapul, amelyet helyesbített.⁵ Pontos, bár nehézkes okfejtése során későbbi ellensége, Szathmári Pap János megkapja tőle, hogy „Nem lehet olyan concilium, mely előtt meg nem disputálok, ha szükséges, azt a materiát kegyelmeddel!” S mert tudjuk, hogy 1696 elején került a Szőnyi Nagy István helyére Szathmári, így a káté kiadási évét 1695-re tehetjük.⁶

Mindezek alapján ezt a kétségtelen kiadást a korabeliek címének felhasználásával így írhatjuk le:

[A Keresztyén Hitnek fő ágazatának Fundamentumi, mellyek az Óreg Catechismusból rövid kérdésekben és feleletekben bé-foglaltattanak, és elsőben Belga nyelven ki-bocsátattanak, annak utánna a kisdedeknek éppületekért Magyar nyelvre fordítottattanak. Nyomtatott Kolosváratt, M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. Esztendőben.

12° 12 számozatlan levél.]

FEKETE CSABA

¹ TOLNAI Gábor—KNEB Imre kiadásában, Gyoma 1940, a 75. lapon, JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks.* . . a 247. lapon.

² RMK I 1468.

³ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961, 342—343. lap.

⁴ RMNy 962.

⁵ *Studia et acta ecclesiastica* I 85—87 és 319—323; eddig ismeretlen debreceni kiadásáról máskor számolok be; P I 839 és V 251.

⁶ HERPEI János: *Adattár.* . . III 197.

Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója. Eddig is tudtuk, hogy Kazinczy Ferenc könyvtárai nem kizárólag írónk érdeklődése, tájékozódása szempontjából fontosak és érdekeseek számunkra. A kutatás több példát szolgáltatott arra vonatkozólag, hogy az egyes könyveken, a könyvtár tartalmán túl azok a rövidebb-hosszabb bejegyzések is tanulmányozásra méltók, amelyek a mindig jól értesült Kazinczy tollából származnak, és amelyek hol egy név nélkül megjelentetett könyv vagy röpirat szerzőségére vonatkoznak, hol néhány sorban felvázolják a szerző (fordító), esetleg a könyv sorsát.¹ Így derült fény a *Politisch-kirchliches Manch-Hermäon* szerzőségére, amelyet hol Berzeviczy Gergelynek, hol Hajnóczy Józsefnek tulajdonítottak, pedig Molnár János a szerző; így arra, hogy a kalandor Trenck *Glückwunsch an die Ungarn* c. verse egyik magyar tolmácsa Verseghy Ferenc volt. (Mind a mai napig nem vett tudomást erről a Verseghy-kutatás.) Több helyütt még mindig Barics (Barits) Adalbertnek tulajdonítják a szintén 1790-es *Dissertatio statistica*t,² jóllehet Kazinczy Ferenc a hozzá egyébként közel álló Török Lajost tartja szerzőjének. Kazinczy bejegyzései hitelt érdemlők, hiszen már fogsága előtt (vagy akkor igazán?) számos fontos személyiséggel épített ki jó kapcsolatokat: szabadkőműves összeköttetései, a jozefinus évtizedben viselt tisztsége, illetve a megyei küzdelmekben játszott és eddig talán nem eléggé hangsúlyozott szerepe sok olyan információ birtokába juttatták, amely egyes (politikai tartalmú) röpirat, kötet „titkait” feltárta előtte. Annál is inkább, mert törekedett ilyen „titkok” ismeretére. Írói eszmélkedésével egykorú gyűjtő szenvedélye, érdeklődése a könyvek, a képek, a metszetek, a térképek, egyáltalában a különlegességek, a művelődéstörténeti jellegű apróságok iránt. Levelezése ezért tele van anekdotákkal, életképekkel, nyomtatványokról, portrékról szóló hírekkel. Mindennek természetesen a könyvtörténet is nagy hasznát látja.

Azt is tudjuk, hogy Kazinczy az elsők közé tartozott, aki magát a könyvet szerette, becsülte a nyomdászszakmát, izlésefejlesztő programjának a könyvművészet szerves része. Könyvbeszerzéseiben egyként vezette a ritka, régi, értékes könyvek szeretete és saját korszaka jobb megismerésének eltökélt szándéka. Ránk maradt két könyvtárjegyzéke arról tanúskodik,⁴ hogy különleges érdeklődéssel fordult a jozefinus évtized kiadványai felé, az 1780—1790. közötti évtized röpirataiból, brosúráiból (nemcsak a Magyarországi területén kiadott füzetekből, könyvekből, hanem osztrák vagy német „termékekből” is) szép gyűjteményt állított össze. Mind a sárospataki főiskolának,⁵ mind pedig Jankovich Miklósnak eladott könyvtára szép számmal tartalmaz II. Józsefet és rendszerét illető műveket; ugyancsak bőségesen találunk II. Lipót uralkodásának két esztendeje alatt megjelent kiadványokat is. Nem lehetetlen, hogy Kazinczy Ferenc példája készítette Jankovich Miklóst könyvei hasonló csoportosítására. Péczeli József II. József-életrajzát — a könyv belső borítóján található bejegyzés szerint — Jankovich Miklós 34 krajcárért

¹ HARSÁNYI István: *Kazinczy és a Kártigám*. Irodalomtörténet 1914. 106—110., Uő.: XVIII. századi nyomtatványok eddig ismeretlen szerzői. Magyar Könyvszemle 1939. 187—190., JAKOB Károly: *Trenck Glückwunsch an die Ungarn* c. költeményének magyar fordításai. Irodalomtörténeti Közlemények 1928. 118., GULYÁS József: *Kazinczy jegyzetei néhány könyv szerzőjét illetőleg*. Uo. 1935. 67.

² Vö.: CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien 1981. 84, 248.

³ HAIMAN György: *Kazinczy és a könyvművészet*. Kazinczynak Poétai berke szövegének, valamint Kazinczy kezdeményezésére készült rézmetszetek hasonmásával. Bp. 1981.

⁴ GULYÁS József: *Kazinczy könyvtárjegyzéke 1807-ből*. Sárospatak 1950. Gépirat a szerző bejegyzéseivel. OSZK Kt. Fol. Hung. 2265., Francisci Kazinczii Bibliotheca Antiquaria. Széphalmi 1808. Uo. Oct. Lat. 2. A sárospataki könyvtárjegyzékről vö.: BARCZA József: *Kazinczy Ferenc első könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1962. 203—205, 1963. 92—98, 242—249.

⁵ GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő*. Debreceni Szemle 1932. 272—278.

vásárolta meg, és besorolta a II. József kora történetét tárgyaló kiadványok gyűjteményébe.⁶

Innen bukkant elő egy német nyelvű röpirat: a *Joseph der II. in Elysium* című kis füzet, amelynek belső címlapján találtuk az alábbiakat, Kazinczy Ferenc jellegzetes betűivel:

„Ezt a' firkált munkát a' Füger rajzolatjain 's Birkenstock' magyarázatján kívül, az teszi nevezetessé, hogy ennek magyarra való fordítása miatt Gróf Teleki József, Ugocsa Vgyei Fő Ispán és később' Korona-Ór Excell. a' Tokaji Predikátort, Nádaskai Andrást, a' Papságból ki akarta tétetni; azon botránkozván-meg, hogy Kálvinista Pap Olly munkát tartott méltónak a' fordításra, a' mellyben Voltaire, Rousseau és Bayle szállalnak-meg, 's terjesztik a Keresztyén vallás ellen való idegenséget. — Irtam Széphanon, Martz 6d 1806
Kazinczy Fer.”⁷

A szakirodalom már eddig is számon tartotta e munkának magyar fordítását, de azt feltételesen Szirmay Antalnak tulajdonította.⁸ Szirmay Antal szerzőségét kizárja az a tény, hogy életrajzírója, Kazinczy Ferenc (1) nem sorolja föl munkái között, jóllehet 1790-ből ismeri munkáját (fordítását).⁹ Ellenben Szinnyi József bio-bibliográfiája Nádaskai András lelkészt tünteti föl a Pozsonyban 1788-ban napvilágot látott *Fridrik Elísiomban* c. brosúra fordítójaként.¹⁰ Mindkét röpiratnak a bécsi orvos, Samuel Jacob Schröckh volt a szerzője.¹¹ A bécsi brosúráradatból az üzleti hasznot is szem előtt tartó szerző alaposan kivette részét, névtelenül több röpiratot írt a szerzetesek és az előítélet ellen. Nádaskai András (nem tévesztendő össze a később működött sárospataki nyomdásszal!) sárospataki diákévei után Tállyára került, innen Tokajba. Elképzelhető, hogy Kazinczy Ferenc személyesen ismerte, talán őtöle magától hallotta „ügyét”.

Bizonytalan marad, hogy Kazinczy csak a német eredetit tartotta a kezében, vagy a magyar kötetet is forgatta-e. Azért kétséges ez, mert a két változatot összehasonlítva, tapasztalhatjuk, hogy éppen a Teleki József által rosszallt rész maradt el a magyar fordításban, tehát ama bizonyos *Eilfter Auftritt* (párbeszédkekből, jelenetekből áll a brosúra, itt a tizenegyedik jelenetről van szó), amelyben Bayle és Ganganelli (XIV. Kelemen pápa) együtt szerepel. Ha pontos Kazinczy információja, feltehetőleg még a megjelenés előtt sikerült Telekinek megakadályozni a röpirat teljes szövegének magyar kinyomtatását. Így is maradt azonban éppen elég „gyúanyag”, a toleranciát helyeslő, de a jozefinus rendszert számos tekintetben bíráló kitétel. Figyelmet érdemel, hogy a bécsi szerző megjeleníti II. Rákóczi Ferencet, számos olyan kívánságot adva szájába, amely rokonszenvre tarthatott számot a magyarok körében. Általában elmondhatjuk, hogy a bécsi szerző röpiratának stílusa nemcsak gördülékenyebb és pontosabb, mint a magyar fordításé, hanem kifejezéseiben erőteljesebb, indulatosabb is. A kihagyásokon kívül a leglényegesebb változtatást az utolsó mondatokban lelhetjük: „... und Deutschlands Flor und Wohlergehen werde immer erhöhét!” „és a' Magyar Nemzet virágozzon mindég!”

⁶ OSZK nagyraktári jelzete: 216.239. RR.

⁷ OSZK Kt. Oct. Hung. 1303.

⁸ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 409., KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Bp. 1954. II. 313.

⁹ KAZINCZY Ferenc: *Szirmay Antal Udvari-Tanácsos Ur' Élete*. Felső Magyar Országi Minerva 1824. 349—354. Kazinczy ezt az életrajzot SZIRMAY „Tulajdon jegyzései” után készítette. SZIRMAY 1790-es fordítása: *Második Leopold magyar király Eleuterinek egy magyar prófátának látása szerént*. Az eredeti mű szerzője: KERESZTURI József.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp. 1903. 507—508. hasáb. Vö.: BALLAGI: *i. m.* 145—148. A röpirat eredetije először 1786-ban, második kiadásban 1790-ben jelent meg Bécsben.

¹¹ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien 1786. Einunddreißigster Teil 315—316.

Érthető lesz Teleki Józsefnek felháborodása, ha idézünk a kihagyott tizenegyedik jelenésből. Kazinczy véleménye egyben elhatárolódás a főúrtól, akit más érdemeiért becsült. Igazolva látjuk F. Csanak Dóra megállapítását a kettejük közt valóban létező, bár nyíltan kifejezésre nem jutó ellentéttről:

„A Telekinél következetesebben és tartósabban jozefinista, majd később tovább radikalizálódó Kazinczy idegenkedett a konzervatívabb gondolkodású főúrtól”.¹² Azt hiszem, árnyalatnyi eltérés: Kazinczy rövid jegyzete nem „konzervatívabb”, hanem konzervatív gondolkodású főurat jelöl. És most az idézetek! Ganganelli, éppen XIV. Kelemen pápa szájába adja a tolerancia dicséretét a bécsi orvos-szerző, valamint a nyomtatás- és a sajtószabadság számára oly lényeges liberalizálásának méltánylását.

„Den größten Ruhm, den Eure Majestät über Dero Regierung verbreitet haben, ist unstreitig die eingeführte allgemeine Toleranz, und die zur Beförderung der Aufklärung so nothwendige Druck- und Preßfreyheit.”

Néhány nappal később Bayle emígy fogalmazza meg Európa reménykedését: „Die meiste Hofnung einer allgemeinen politischen und religiösen Regeneration der europäischen Staaten, wird die neue französische Constitution geben — und der Durchbruch der allgemeinen Aufklärung gewiß mit schnellen Schritten bewirkt worden.”

Kazinczy és társai is osztották a reménykedés hitét a bécsi könyvkereskedővel (aki akár őszintén vallotta, akár számításból szólaltatta meg a francia alkotmány emberjogokat biztosító paragrafusait ünneplők véleményét), viszont Telekit elrettenthette, ha ilyen sorokat magyarul, lelkész tollából lát papírra vetve.

Igen jellemző az ilyen típusú művekre a különböző, egymással csak néhány vonatkozásban érintkező álláspontok ütköztetése.¹³ D'Argens, a II. Frigyessel levelező, egy ideig Berlinben élő bölcselel és II. Frigyes szavai mintegy egymást egészítik ki, és képviselik a felvilágosodásnak mérsékelt változatát. Együtt adják meg — a szerző és a fordító előadás-módja szerint — az elfogadhatónak tetsző igazságot:

D'Argens: Már a' tizenhétödik Száznak vége felé nem igen lehet az embereknek meg határozva eleikbe írni mit hidjenek, és őket a' következő dolgoknak félelemmel tellyes virása [várása] 's reménylése által venni arra, hogy erköltsökre nézve jó rend tartók 's engedelmesek legyenek. — A' nevelésnek jobb módjai — a' jobb rendtartás — a' köldülásknak és a' földhöz ragadott szegénységnek el távoztatása — többet használna az emberek erköltsnek meg javítására, mint minden egyéb a' féle eszközök, minden rangban 's állapotban lévő emberek annyira meg világosodtak elméjekben, hogy lehetetlen őket többé Rendelések 's szerzemények alá szoritani.”

Fridrik: „Meg kell betsülni a' köresztyén vallást, és meg maradni a' mellett, tsak hogy senkinek Lelki ismérétén nem szükség erőszakot tenni, hanem gondolkodjon kiki szabadon.”

Amikor a felvilágosodott gondolkodóknak a röpiratban a szemére hányják, hogy engedetlenségre tanították a népet, a szerző Voltaire szájába adja a választ, de nem annyira Voltaire, mint inkább Rousseau nézeteihez közel álló álláspontot körvonalazva:

Voltaire: mi azt sohasem prédikállottuk, hanem az egymásnak el türését (Toleranz) 's el szenyvedését; és az igazgatások módjának meg jobbítását; hogy ollat kellene fel állítani, a' melly jobban meg egyezne természeti állapottyokkal az embereknek, a' kik mindnyájan úgy születteknek, mint szabadosok. — Ha ezt a' tudományt az emberek nem jól fordították a' magok hasznokra, mi annak nem vagyunk okai.”

¹² F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Bp. 1983. 210.

¹³ Ilyen típusú mű: [HORÁNYI Elek]: *Josephus II. in campis Elysiis Somnium Eleutheri Pannonii*. [Buda 1790.]

S mit mond Rákóczi Ferenc? Először is azt, hogy nem az uralkodó személyének ellensége, hanem a praktikáknak, amelyeket „akkor az Austriai Ház” főzött ki a szeretett haza ellen. Még tanulságosabb egy másik passzus, amely olyan érvrendszeret tartalmaz, amely pontosan beleillik az 1790-es esztendő magyarországi közhangulatába. Itt a német szöveg még beszédesebb, mint a magyar; majdnem jobban formálja meg a magyar nemzeti követeléseket. Éppen ezért idézzük előbb a német, majd a magyar textust:

Ragoczy: So wie ich meine Nation kenne, ist es gewiß Selbsgefühl ihrer Kraft und ihrer Rechte, das sie anstrebt. — Wenn man einer Nation verbietet, ihre Nationaltracht zu tragen — wenn man ihr verbietet ihre Nationalsprache zu sprechen — wenn man ihr verbietet ihre Nationalsammlungen zu halten — wenn man ihre königliche Krone, die jederzeit ein heiliges National-Depot gewesen, wegführt — aller übrigen Beschränkungen nicht zu gedenken — sollte das nicht den Sinn der Freyheit erwecken?“

Rákóczi: A' mennyire én a' magam Nemzetemet ismerem, bizonyosan a' magok erejeknek 's igazságoknak érzése éleszti őket — Ha valamely Nemzetnek nem szabad a' maga szokott ruhájába járni — a' maga született nyelvén, vagy szokott nyelvén beszélni — a' maga szokása szerint Gyűllést tartani — ha az ő Királyi Koronáját, mellyet mindég úgy tartott, mint Ország Kintsét, el viszik — egyéb tsonkúlásokat el halgatvány — mind ez nem elégséges [sic!] arra, hogy ő neki az ő szabadságai eszébe jussanak?“

Több szempontból kell felfigyelnünk erre a részletre. Először úgy, hogy osztrák részről teljes megértés mutatkozik a magyar sérelmek iránt. Másodszor úgy, hogy mindez II. Rákóczi Ferenc szájába adva hangzik el. A XVIII. századi Rákóczi-kultusz történetéhez ez a röpirat is hozzátartozik. Még akkor is, ha a hangoztatott sérelmeket akár a konzervatív nemesi tábor is a magáénak vallhatta volna; s a legradikálisabb nézeteket nem Rákóczi Ferenc mondja ki. A röpirat egészében, illetve ebben a beszélgetésben egyáltalában nem rosszálló hangúlyok közepette esendül föl Rákóczi szava. A röpirat II. József ellen irányul, pontosabban szólva, a toleranciát dicsérei, az önkényes intézkedéseket (vagy amit annak tart a szerző) kárhóztatja. Ebben az érvelésben fontos szerep jut Rákóczi Ferenc jelenetének. Itt kerülhet sorra a magyar nemzet ellen elkövetett „vétségek” felsorolása, míg az előzőekben és a következő jelenetekben a helytelenül felfogott uralkodás a bírálattal tárgya. A prognózison érezhető, hogy a francia forradalom ihlette. Ismét Voltaire mondja ki a veszedelmes mondatokat, nem Rousseau. A magyar szöveg itt tompítani látszik az eredetit:

Voltaire: „Es stehet eine allgemeine Revolution bevor, und diejenigen Landesherrn werden am besten davon kommen, welche sie selbst befördern, und mit ihren Völkern neue Transactionen eingehen, um einer traurigen Empörung zuvorzukommen.“

Voltaire: „Az egész Európában változásnak kell esni, és azok a' Fejedelmek fognak legjobban járnai, a' kik azt magok indítták el, és a' magok hatalmak a' latt [!] való néppel újobban egygyeznek, hogy a' veszedelmes párt ütést el kerülhessék.“

Aligha szorul bizonyításra, hogy a bemutatott röpirat, amelynek most már valóban ismerjük fordítóját, Nádaskai András személyében, érdekes, az 1790-es esztendő közhangulatát jelző munka, amelyet számon kell tartanunk. Felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire szükség volna a Kazinczy-könyvtárjegyzék szövegkritikai közreadására, ennek alapján megkeresve az esetleges további bejegyzéseket. Esetleg olyanokat is találhatunk, amelyek nem kerültek kézírattárba, hanem például az Országos Széchényi Könyvtár nagyraktári állományában rejtőznek. A XVIII. századi magyarországi nyomtatványokat feltáró, leíró vállalkozásnak számottevő segítséget adhatna a szerzőkre, nyomdákra, fordítókra vonatkozó Kazinczy-bejegyzések közzlése, számontartása.¹⁴ Éppen az ilyen jellegű feltáró munkának lehetjük néhány (sajnos, nem valamennyi!) eredményét az Országos Széchényi Könyvtár könyvkatalógusában. De nemcsak bibliográfiai szempontból volna kívánatos ennek a nem csekély fáradságot igénylő kutatásnak elvégzése. Kazinczy Ferenc nem tipikus alakja a XVIII. század végi magyar gondolkodásnak, ha-

nem kiemelkedő képviselője, és könyvtárjegyzéke gondolkodói-írói világába is bepillantást enged. Tehát irodalomtörténetileg is hasznos vállalkozás lenne a följebb körvonalazott munka.

Berlász Jenő, Csanak Dóra, Fülöp Géza, Somkuti Gabriella (a régebbi kutatók közül Szarvasi Margit) sok fontos tanulmánnyal gyarapították a XVIII. századi magyar könyvtári kultúráról szóló tudásunkat. A kutatás azonban a folytatást igényli. Például Berzeviczy Gergely, Kazinczy Ferenc és Versegly Ferenc könyvtára (ez utóbbiról doktori értekezés készült Deme Zoltán tollából, ami remélhetőleg a közeljövőben megjelenik)¹⁵ sokat árul el gyűjtőjéről, sokat árulhat el magukról a könyvekről, még többet a korszakról. Dolgozatunk legyen az ilyen jellegű szakdolgozatok, doktori értekezések ösztönzője.¹⁶

FRIED ISTVÁN

Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807–1811). Decsy Sámuel levelezéséből eddig mindössze néhány darabot ismerünk nyomtatásban.¹ A közölt darabok mindegyike Decsy működésének legkorábbi szakaszában kelt; a legkésőbbi, a gr. Széchényi Ferenchez írott is éppen akkor (1793. dec. 6-án) keletkezett, amikor Decsy megkapta a *Magyar Kurír* szerkesztését, s hozzáláthatott szerkesztői elveinek megvalósításához.

Az újság elődje az udvar által eltávolított Szacsvey Sándor alatt élte fénykorát.² Decsyre az a feladat várt, hogy az ismét engedélyezett *Magyar Kurír*nak újra olvasóközönséget szerezzen, és oly módon szerkessze, hogy a lap minél ritkábban kerüljön összekötőközésbe a cenzúrával. Kezdetben (Bél Mátyás hagyományait folytatva) Európa földrajzi és történeti viszonyait leíró értekezéseket közölt, s ezek mellett jelentek meg a Bécsben kiadott hivatalos hadijelentések, külföldi lapokból átvett rövid közlemények.

¹⁴ Itt közlünk egy másik könyvbejegyzést Kazinczytól. A könyv szerzője és címe: SENNOWITZ, Matthias: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke, über bessere Erziehung und Versorgung der Niedern Volks-Classe und des Weiblichen Geschlechts in Ungarn.* [Eperjes] 1801. A bejegyzés szövege: az 1. folio recton: „Nevezetes Munka. Lásd a' túlsó lapot.” 2. folio recton: „Megjelenvén ez a' Munka, Prof. Sennowitz Úr Bécsbe parancsoltatott, hogy mentse magát, miért merészkedett előre meg nem kért és meg nem nyert engedelem nélkül a' Császárhoz egy Ajánlást tenni: (!) Munkája' Elébe. Prof. Sennowitz azt felelte Magának Ó Felségének, hogy ezt azért cselekedte, mert látta, hogy így több tekintetet nyer szándéka. Büntetést nem szenvedett: igen megfeddést. Prof. S. Úr ezen alkalmatossággal úgy szóla a' Magyarok' áldozatjaik felől, a' mint illet.” OSZK Kt. Oct. Hung. 1781. A Széchényi Könyvtár 1966-ban vásárolta meg ezt a kötetet. A könyvet újrakötötték előző tulajdonosai, és a könyv kötésekor észrevehetőleg levágták a lapok alját. Ezért nincs rajta aláírás és a dátum, mint a többi ilyen esetben. A kézírás vitathatatlanul Kazinczyé.

¹⁵ DEME Zoltán doktori értekezése a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke Könyvtárában található, Debrecenben.

¹⁶ Ezekhez a vizsgálatokhoz az alábbi értekezések adhatnak jó fogózt: BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981., U6: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk.: SZAUDER József–TARNAI Andor. Bp. 1974. 283–332., F. CSANAK Dóra: *Teleki József könyvtára.* In: Uo. 401–443., FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978., FRIED István: „Slavica” in der Bibliothek von Daniel Cornides. *Studia Slavica* 1979. 131–136., MIX York-Gothardt: *Systematische Auswahl und arbeitsorientierte Lektüre. Die Privatbibliothek des Dichters und Philologen Johann Heinrich Voß.* Wolfenbüttler Notizen zur Buchgeschichte 6, 1981. V/1: 308–320., SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* OSZK Évkönyv 1970–71. Bp. 1973. 175–215., SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp. 1934.

¹ Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, Sárospataki Füzetek 1905, 188–191. IVÁNYI Béla: *Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki család gyömrői levéltárából,* ItK 1918, 99–101. VALJAVEC Frigyes: *Magyar írók levelei gróf Széchényi Ferenchez,* ItK 1934, 307–312.

² *A magyar sajtó története I. köt.* (Szerk. KÓKAY György) Bp. 1979. 150 skk.

A közönség azonban frissebb információkra, bátrabb véleményre volt kíváncsi; annál is inkább, mert Pesten nem lévén magyar nyelvű hírlap, a *Magyar Kurír*, a *Bécsi Magyar Mercurius* és a *Magyar Hirmondó* (a három bécsi lap) jelentette ekkor a teljes magyar nyelvű hírlapirodalmat. 1798-ban Pánczél Dániel újságja, a *Bécsi Magyar Mercurius* összeolvadt a *Magyar Kurírral*, s Pánczél és Decsy egészen 1816-ig, Decsy haláláig közösen szerkesztette a lapot.³ Ennek a közös szerkesztői működésnek az idejéről való a három levél és az elismervény, amit az alábbiakban közlök.⁴

Mindhárom levél címzettje Jordánszky Elek (1765—1840), a későbbi érseki helynök és protonotárius. Jordánszky és Decsy kapcsolata az első levél szerint 1807-ben már régebbi múltra tekintett vissza. Ebben Decsy Jordánszky pozsonyi kanonoki kinevezéséhez gratulált, viszonylag frissen: a címzett 1807. augusztus 10-én kapta kinevezését és az akadémia prodirectori tisztét.⁵

A következő levél 1807 decemberéből való. Decsy elkérte benne Jordánszkytól egy nemrég mondott beszédét, hogy mielőbb közölhesse lapjában. Először gondosan beszámolt a rábízott kézirat sorsáról, s szóba hozta Ürményi Péter esztergomi kanonokot (1768—1839), aki szintén akkoriban, 1807 júliusában nyerte el stallumát, s lett egyúttal a Pazmaneum vezetője.⁶

A két „oratio”, amit Decsy latinról lefordított, a *Magyar Kurír* 1807. dec. 3-i, ill. dec. 11-i számában jelent meg. Két üdvözlő beszédről van szó, melyet Jordánszky Bécsben, Pozsony vármegye küldöttségének vezetőjeként mondott el akkor, amikor Pálffy Károly (1735—1816), a megye örökös főispánja visszavonult a közügyektől, lemondott királyi kancellári tisztéről, és az uralkodó fiágon örökletes birodalmi hercegi címmel tüntette ki. Az új kancellár Erdődy József (a későbbi Nyitra vármegyei főispán) lett, aki a vármegyéhez a Pálffyakkal való rokonsága és pozsonyi születése által kötődött. Az első beszédnek Pálffy, a másodiknak Erdődy a címzettje. Az eseményt így kommentálta a *Magyar Kurír* 1807. dec. 3-i száma:

„Tekintetes Posony vármegyének a' mult November hónapban közönséges Gyűlésére nagy számmal öszve gyűlt Rendjei és Karjai tisztele (!) örökös Fő Ispányokat Pálffy Károly Eő Herczegségét (!) ezen fényes méltóságra lett emeltetésére meg tisztelni kívánván, egy 16 Papi és Világi fő személyekből álló deputatiot rendeltek ki, a' kik a' közelebb mult héten ide fel jövéen . . . kötelességeket végbe vitték. Ezen válogatott személyekből álló Deputationak Szószóllója Fő Tisztelendő Jordánszky Elek Pozsonyi Kánonok Ur, következőnké ekes és gyökeres derék Oratiot mondott Fő Herczegsége előtt.”

Decsy és Pánczél viszonyára általában jellemző, amit a levélben erről olvashatunk. Rivalizálásuk már legalább egy-két évtizedre nyúlt vissza: 1793-ban Pánczél megpályázta a *Magyar Kurír* szerkesztői tisztét, s csak akkor indította meg a *Bécsi Magyar Mercuriust*, amikor az újságot nem ő kapta meg. A két lap egyesülése után Decsy attól tartott, hogy Pánczél kiszorítja a laptól. Amikor helyzete ingatagabbá vált, megvádolta Pánczélt, hogy két társával együtt a lap megkaparintására szövetkezett.⁷

A Decsynél jóval fiatalabb Pánczél (1760—1834)⁸ valóban követett el hibákat, s Decsy jogosan jegyezte meg, hogy az első beszéd számos nyomdahihibával és elírással jelent meg; ilyeneket már az idézett bevezető részben is találunk. ()

³ Uo. 152.

⁴ A levelek lelőhelye: Jordánszky Elek hagyatéka, Főegyházmegyei káptalani levéltár, Esztergom.

⁵ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*, Esztergom 1900, 429.

⁶ Uo. 421.

⁷ WERTHEIMER József: *Adalékok a Magyar Kurír történelméhez*, Századok 1897, 25.

⁸ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)* Bp. 1970, 409—413.

1805-től több külpolitikai tárgyú, és emiatt feltehetőleg nagyobb érdeklődést keltő cikkek kerültek a lapba. Az ok egyrészt a konkurencia, amit Kulcsár István 1806-ban meginduló pesti magyar nyelvű újságja, a *Hazai Tudósítások* (1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások*) jelentett,⁹ másrészt az európai események felgyorsulása. Decsy ilyen irányú érdeklődését jelzi levelének befejező része; az itt szereplő Hetruria az 1807-ben létrehozott, később toscanai nagyfejedelemség néven ismert Közép-Itáliai francia tartományt, a „7. szigetbeli Respublika” az 1807-ben francia befolyás alá került Hét Egyesült Sziget nevű görög köztársaságot jelenti.¹⁰

Ezután Decsy a bécsi eseményekről tudósította Jordánszkyt: a király 2. napjáról, Majláth György (1752–1821) udvari tanácsos (később királyi személynök, s a királyi tábla elnöke), Aczél István királyi tanácsos, és az új kancellár, Erdődy József budai utazásáról.¹¹

A harmadik levél 1811-ből való, s az 1808-as keltezésű elismervénnyel együtt azt bizonyítja, hogy Decsy számára a befolyásos Jordánszky fontos személy volt: tudósítóként vagy hírforrásként nem nélkülözhetette; fel is használta az információkat, amikhez általa jutott, cserébe viszont lapjában a kanonok érdemeit hangsúlyozta.

A dátumokat Jordánszky saját kezűleg írta rá a levelekre és az elismervényre. Az ő kézírása olvasható azon a két lapon is, amely a leveleket követi. Az első szövege: „Magyar Kurír 1810 4tm trimestre 45–46.” valószínűleg az 1810. dec. 18-i *Magyar Kurír*-beli közleményre utalt. Ebben I. Ferenc a hitelügyletek lebonyolításának érdekében elrendelte, hogy a pengő, ill. konvenciósi pénzben kikötött tartozást meghatározott ideig hat-szoros mennyiségű „bankócédulával” is ki lehessen egyenlíteni. A másik lapon számoszlopok találhatók.

A három levél, illetve az elismervény szövege:

1.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1807. aug. 21.)

Fő Tisztelendő Kanonok Ur

Érdemem felett való Fő Tisztelendő Uram!

Elsőben is felettebb örvendek, hogy Fő Tisztelendő Uram kívánsága néminémű részben be tellyesedett, egyszersmind szívem szerint kívánom, hogy ezen Méltóságos Papi Hivatal nagyobbnak el érésére legyen léptső.

Másodsor tudni kívánom, mikor tajban fog Fő Tisztelendő Kánonok Uram Posonba által menni, hogy a' szerint expediálhassam a' Magy. Kurírt.

Tőbnire betses úri favoriba ajánlott, méltó tisztelettel maradok Bécsben 21^a Aug. 1807

Fő Tisztelendő Kanonok

Uramnak

mindenkori alázatos kész szolgálja
Decsy Sámuel mp.

De dato 21. Augusti 1807.

Domini Decsy quoad novellas meas
accepti die 22. cum novis.

⁹ *A magyar sajtó története I*, 155.

¹⁰ *Világtörténeti Kisenciklopédia*, Bp. 1983, I. köt. 347, II. köt. 801.

¹¹ NAGY Iván: *Magyarország családai*, Pest 1865, L. köt. 5. VII. köt. 252.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1807. dec. 11.)

Fő Tisztelendő Kánonok Úr,
Érdemem felett való Fő Tisztelendő Uram!

Azon Manuscriptumot, melyet velem itt lételenek utolsó napján közleni méltóztatott, tett fogadásomhoz képest nem 5, hanem még 4 óra előtt magam vissza vittem a' Pazmaniták Collegiumába. De mivel sem maga Fő Tisztelendő Úr, sem F. Tisztelendő Ürményi Kánonok Ur oda haza nem vóltak, a' Portás kezébe adtam, oly utasítás mellett, hogy azt Fő Tisztelendő Uram kezébe szolgáltassa; reményelem, végbe is vitte kötelességét.

En mind a' két oratiót által fordítottam, meg vallom, nehéz stylusuak lévén, nem kis munkával; mindazáltal reménységem szerént, erthetőképén. Minthogy két héttől fogva nem én, hanem Pánczél írja a' Magy. Kurirt, kezéhez küldöttem a' fordítást oly utasítás mellett, hogy azokat nyolczad nappal ennekelőtte a' Kurirba bé iktassa, és pro Correctura nékem küldje által. De ez a' löfejú Székely sem az elsőt, sem a' másodikat nem mivelte. Az elsőbet békességes türéssel el szenvedtem; de hogy az utolsobbat nem mivelte, tudniillik hogy correcturára hozzám nem küldötte, igen nagyon bosszonkodom, mivel a' Mscriptumot eleibe nem tévén az első oratióba sok hibát hagyott- A 2-ikat, melyet ma iktatott bé a' Kurirba magam corrigáltam, reményelem hibás nem leszen.

Leg nagyobb újság ez, hogy a' Svéciai Király az Angliai Allianciát el hagyta, és hogy I. Sándor Orosz Császár világossan hadat indított az Anglusok ellen. A Manifestumot, melly Francia nyelvén iratott, nyolczad nappal ennekelőtte már meg szerzettem magamnak. Ellenben az Anglusok is Dánia, Hollandia, Nápoly, Hetruria országok, és a' 7. szigetbeli Respublika ellen hadat indítottak, meg válik, mellyik résznek fog inkább a' hadi szerentse szolgálni.

Eő Felsége tegnap előtt, a' Cancellarius Eő Excellentiája, és Majláth 's Aczél Udvari Consiliarius Urak pedig még a' múlt héten le mentek Budára.

Tőbnire tapasztalt kegyességébe ajánlott, határ nélkül való tisztelettel maradok Fő Tisztelendő Canonok Urnak
Bécsben 11^a Xbris 1807.

örökös tisztelő szolgálja
Decsy Sámuel mp.

De dato 11. Xbris 1807
Domini Decsy quoad sermones meos
accepi die 13. Xbris
repositi —

3.

Praemissis praemittendis

Hogy Fő Tisztelendő Jordánszky Elek Posonyi Kánonok Ur izenetét és Copertáját Titt. Papp János Úr nékem kezemhez szolgáltatta, praesentibus recognoscalom.
Bécsben 9^a Julius 1808.

Decsy Sámuel mp.

De dato 9. Julii 1808.
Decsy.
accepi die 12 Julii 1808
per Paap Száldobossy

4.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1811. nov. 5.)

Fő Tisztelendő Kánonok Úr
érdemem felett való Fautorom Uram!

A' múlt October 30-ik napján költ igen betses levelét mai napon vólt szerentsém a' vissza küldött újság darabokkal együtt, melyet egész háladatossággal vettem. Azon úri levelét, melyet Resch Ur által küldeni méltóztatott, mind ekkorig nem láttam 's nem is vettem. Ma expeditio napja, és igen sok dolgaim lévén, azon urat meg nem kereshettem,

ha hólnapig élek, és egészségem leszen, magam meg fogom keresni, 's az említett levelet tőlle elkérni, és az abban lévő dolgokat a' Magy. Kurirba bé iktatni.

Tőbnire tapasztalt szives favoriba ajánlott, méltó
tisztelettel vagyok

Fő Tisztelendő Kanonok

Uramnak az Urnak

Raptim Bécsben 5^a Novembris 1811

hóltig tisztelő alázatos
szolgája
Decsy Sámuel mp.

De dato 5. 9bris 1811.

Domini Decsy Samuelis

acepi 9. 9bris

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. (Válasz Kristó Gyulának.) Kristó Gyula olyan kérdésekről fejt ki az enyémmel szembeállított véleményét, amelyekre nézve a kettőnk eredménye közötti különbséget már 1969-ben, kandidátusi disszertációjáról készített opponensi jelentésben megfogalmaztam. Ez a körülmény és a dolog érdemi megítélését közelről érintő, más fontos tények Kristó mostani cikkében említés nélkül maradnak, sőt egyoldalú megvilágításba kerülnek. Ezért mindenekelőtt szükségesnek tartom bemutatni egy-két vitás problémáról Kristó Gyula és a magam korábbi állásfoglalásait.

Ilyen kérdés Gellért és Péter király viszonya. Kristó sajnálatos módon elhallgatja, milyen hírlátban részesítettem kandidátusi értekezéséről 1969-ben frott opponensi véleményemben Gellért, Aba és Péter viszonyáról vallott nézeteit.¹ Szintén nem ejt szót arról, hogyan értékelttem 1969-ben Gellért püspök *Deliberatio*-beli állásfoglalását a királyról: „Gellért püspök *Deliberatio*-jában keserű kifakadás olvasható aktuálisnak látszó, egyéb panaszok közt: »Azok, akik csak azért uralkodnak, hogy király legyen a nevük, hogy a népet falják és hogy az adókat hajhásszák (populum devorent et tributa expetant), . . . nem királyok, hanem felforgatók. (ed. Batthyány, 265. old.)« Ha ez a megjegyzés több, mint a zsarnok király általános jellegű megbélyegzése, és ha csak valami konkrét vonatkozás is tulajdonítható neki, akkor ez erős bizonyíték amellett, hogy Gellért az 1040-es években *korabeli* magyar király »népnyzó« adószedését kárhóztatta!

Péternek a krónikában *exactiones* névvel jelölt (SRH I. 325.) adóztatását Kristó az első, Magyarországon forrásszerűen bizonyított királyi adónak tartja (Kristó 1965. 24. l. 142. jegyzet).²

* A *Magyar Könyvszemle* mindig szívesen ad helyt szakmai vitáknak, a benne közölt cikkekhez beküldött hozzászólásoknak, hiszen ezek a tudomány fejlődésének alapvető feltételei. E vitát is csak azért zárjuk le a magunk részéről, mert annak témája már túllépte a folyóirat profilját. Esetleges folytatására speciális szakfolyóiratok állnak rendelkezésre. (Szerk.)

¹ GERICS József: *Opponensi vélemény Kristó Gyula: „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában” című kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1969. febr. 17. 14. oldal: „Ez a beállítás a jelöltnek még 1965-ben publikált tanulmányára megy vissza, és szorosan összefügg azzal a számomra elfogadhatatlan, ott kifejtett elgondolással, hogy Gellért püspök Péter rendíthetetlen híve és Aba engesztelhetetlen ellenfele volt. Ez a vélemény bizonyos, nézetem szerint alapvető fontosságú adatoknak az említett dolgozatban való mellőzésén és Gellért *Deliberatio*-ja egyes helyeinek egyoldalú, túlzó értelmezésén alapul. Ez az értelmezés viszont annak a következménye, hogy az 1965-ben megjelent munka indokolatlanul és kellő igazolás nélkül magáévá teszi a *Deliberatio* egyes helyeinek a Gellért-legenda által sugalmazott magyarázatát.”

² GERICS i. m. 13. — Az adózás fejlődésére l. BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbagyosztály kialakulása Magyarországon.* Bp. 1983. 35.

1969-ben megfogalmazott mondanivalóm — Kristó ezt jól tudhatja — pontosan meg-egyezzett 1982-ben megjelent tanulmányom idevágó lényeges megállapításával. Most mégsem tartja szükségesnek megemlíteni, hogy már 1969-ben nyomatékosan felhívtam a figyelmét a Péter—Aba—Gellért viszonyáról akkor vallott felfogásának helytelenségére, óvásomat azonban figyelmen kívül hagyta. Ennek a mostani elhallgatásnak a sajnálatos célja világos: az ti., hogy a szakirodalom ismeretének hiányát, illetve a szakirodalom alkalmazásában szelekciót olvashasson a fejemre. Hangzatos vád, de az 1969-ben általam kifejtettek ismeretében komolytalan!

Kár, hogy Kristó a Gellért—Péter viszonyt illetően sem számol be híven régi, saját véleményéről s annak megváltozásáról. 1965-ben ui. ellentmondást nem tűrően, kategorikusan fogalmazott: „Az sem képezheti vita tárgyát, hogy Gellért Péter feltétlen híve volt. Ezt bizonyítja Aba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”³ Tanulmányának ezt a két mondatát a dolgozat rövidített, 1983. évi újabb kiadásában így alakította át óvatosabbá: „Feltehető, hogy Gellért Péter híve volt. Ezt bizonyíthatja Aba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”⁴ Erről az 1983. évi megjegyzéséről azonban Kristó most hallgat, s így az a látszat, hogy jelenlegi véleménye csak a rendkívül sarkosan, feszesen fogalmazott 1965. évi mondathoz képest jelent változást. De változás Kristó 1983. évi szövegéhez képest is megállapítható. Ha hivatkozott volna tavalyi véleményére, akkor annál szembe-tűnőbb lenne ennek az utóbbinak az eltérése az ilyen mostani megállapításoktól: „Úgy tűnik, Péter országglásának egyik-másik mozzanata beszüremkedett a *Deliberatio*-ba”, illetve: „Magunk is utaltunk rá, hogy egy ponton bizonyosan, s egy másikon ki nem zárható módon Péter szolgálhatott a király modelljéül.” Ám ha idézte volna 1983. évi nyilatkozatát, akkor nyomban kiviláglott volna a következő, 1984-ben leírt mondatának tartathatlansága, s nem nekem kellene kimutatnom ezt: „Tévesen hivatkozik tehát Gerics arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát.” Kristó Gyula bizony még 1983-ban is emellett tört lándzsát! Miért akarja ezt 1984-ben meg nem történtté tenni?

Kristó terjengősen és tendenciózusan ismerteti tanulmányomat. Ennek során „furcsa logikát”, „szubjektívizmust” vet a szememre azért a nézetemért, hogy — a történeti források együttes felhasználásával — a *Deliberatio*-ban bírált, de meg nem nevezett király és Aba Sámuel azonosításának valószínűsége, amelyet a Gellért-legenda szerzőjének eljárása sugalmaz, éppen a legendaíró módszerének ellenőrizhetőségétől függ. Kristó azonban arról nem szól, milyen alapon vonatkoztatott ő maga 1965-ben Aba Sámuelre bizonyos *Deliberatio*-részleteket: „A *Deliberatio*-ban több olyan helyet is találhatunk, amely kétségtelenül Aba Sámuel uralkodására vonatkozik. A *Deliberatio* egyes részei és Gellértnek a legendából, illetve a krónikából ismert, Aba-ellenes fellépése között szövegszerű, logikai megfelelések és párhuzamok vonhatók. Így a fent idézett résznek Aba idejére való vonatkoztatása kézenfekvő.”⁵ Nos, ezt a bizonyos „kézenfekvőséget” Kristó Gyula alapozta az elbeszélő források szövegei és a *Deliberatio* kapcsolatának természetére. Ezért függ az azonosítás „kézenfekvősége” a legendaíró *Deliberatio*-t feldolgozó eljárásának ellenőrizhetőségétől.

A Péter—Aba—Gellért kérdéskör egyik nagyon fontos része az Abára és híveire ki-mondott anathéma.

³ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tom. XVIII. Szeged, 1965. (Röv. Kristó 1965) 42.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez.* = Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet, Bp. 1983. 99.

⁵ KRISTÓ: 1965. 29. — Kristó Gyula erre a tanulmányhelyre megszorítás vagy módosítás nélkül hivatkozott 1983-ban is, lásd 4. jegyzetben i. m. 557. 4. jegyz.

A *Deliberatio* szövegében eddig olyan mozzanatra nem történt hivatkozás, amely azt bizonyítaná, hogy Gellért az általa meg nem nevezetten kárhözott királyt kiátkozta! A Gellért-legenda azonban hírt ad arról, hogy hőse Abát 1042. húsvétján kiközösítette, amikor megtagadta tőle a feloldozást. A legenda szerint „... a tolmács kénytelen volt kihirdetni a főpásztor ítéletét”. A legenda szövegét másra magyarázni nem lehet.⁶ A legenda jegyzetben idézett előadásának megvilágítására több fontos forráshelyet mutatok be.

A húsvét megünneplése a középkorban feltétlenül együtt járt az eucharisztia vételével: a 11–12. század fordulóján tartott esztergomi zsinat is előírta, hogy minden világi hívő évente háromszor tartson bűnbánatot és áldozék meg: húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor. („Ut omnis populus in pascha et pentecosten et natale domini penitenciam agat et communicet”)⁷ Világos, hogy a legenda Aba eucharisztiahoz járulásra vonatkozó szándékát akarta kifejezni a „paschalia sacramenta celebraturus” fordulattal.

Gellért legenda szerinti *ítéletét* Gratianusnak ez az idézendő *Dictum-a*, tehát a szövegekhez fűzött saját kommentárja magyarázza meg a legjobban:

⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum.* (Röv.: SRH) Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini, 1938. II. 500.:

„... Petrus in regem coronatus est, cui cum omnes regni principes fidelitatem sub iureiurando spondidissent, Alba comes pallacii, deiecto Petro, regalem coronam et aulam regiam sibi usurpavit. Quo regnante ut ait propheta, sagwis sagwinem tetigit, id est peccatum peccato adiunctum est. Nam sanctis quadragesime diebus honestissimos quosque sui consilii viros fustibus et palis, velud iumenta sew bruta animalia, ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenam ad locum beati Gerhardi pontificis venisset, paschalia sacramenta celebraturus, die vero Dominice resurrectionis mittens principes et episcopos ad beatum pontificem, ut per manus ipsius imponatur dyadema regni super caput eius, ipsum beatum Gerhardum cepit invitare. Quo rennuente et venire nolente, episcopi, qui aderant, ipsum coronantes cum magno ornatu et comitatu cleri et populi ecclesiam intro — ducunt. At vero vir Dei, repletus Spiritu Sancto, stola candida coopertus, ascendens pulpitem, cepit regem de sua crudelitate intrepidus redarguere, dicens: «Sancte quadragesime observantia peccatorum data est ad veniam et iustis ad premium, tu autem, o rex, eam in occasione gladii tui polluisti michique nomen patris abstulisti, eo, quod meis hodie dulcissimis caream natis. Nil ergo indulgentie in hac die mereris. Verumtamen quia pro Christo mori paratus sum, ventura tibi prenuntio. Ecce anno futuro tertio excitabitur in te gladius ultionis, qui a te auferet regnum per te fraude acquisitum»... At vero pastor bonus sentiens interpretem timore trepidare, cepit eum increpare magno clamore, dicens: »Deum time, regem honora, paterna verba prode.« *Tandem interpretis coactus pastoris declaravit sententiam...*”

⁷ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 198. — Závodszy közli a 813. évi toursi zsinat hasonló rendelkezését: i. m. 98. — Ez természetesen nem volt Magyarország sajátossága: Gratianus 1140–1150 körül szerkesztett *Decretuma* a harmadik rész második *Distinctio*-jában korábbi joggyűjteményekhez hasonlóan több régi kánont tartalmaz, a Závodszy által is közölt toursi zsinati rendelkezés mellett olyanokat, amelyek a Gellért-legenda most idézett részletének megvilágítására alkalmasak. C. 17: „In coena Domini a quibusdam perceptio Eucharistiae negligitur, quae quoniam in eadem die ab omnibus fidelibus (exceptis iis, quibus pro gravibus criminibus inhibitum est) percipienda sit, Ecclesiasticus usus demonstrat: cum etiam poenitentes eadem die ad percipiendam corporis et sanguinis Domini sacramenta reconcilientur.” A C. 18 a legendával mutató szövegszerű egyezés miatt is figyelemre méltó: forrása lehetett a legendának. A C. 18 szerint „Si quis intrat in Ecclesiam Dei et sacras Scripturas audit et pro luxuria sua avertit se a communione sacramenti . . . illum talem projiciendum de Ecclesia catholica esse decernimus, donec poenitentiam agat, et ostendat fructum poenitentiae suae, ut possit communione percepta indulgentiam promereri.” A C. 19 előírja: „Saeculares, qui in Natali Domini, Pascha et Pentecoste non communicaverint, Catholici non credantur, nec inter Catholicos habeantur.” Ezeket a kánonokat Gratianus korábbi gyűjteményekből merítette.

„Az elmondottakból nyilvánvalóan világos, hogy akiket ítélettel nem bélyegeztek meg, azoknak a társaságát nem vagyunk kénytelenek kerülni. Azonban az ítélettel való megbélyegzetés különféleképpen érthető. Olykor ugyanis távol tart valakit az egyház küszöbétől, valamint a Krisztus testével és vérével való egyesüléstől vagy lelkiismeretének tanúsága. . . vagy az egyház ítélete, miként a vezeklőket, akiknek a kiengesztelődés jótéteménye előre meghatározott időpontban adatik meg. Ennek az ítéletnek kiközösítés a neve, mivel a vele megbélyegzettet eltiltja a Krisztus testével és vérével való közösségtől. . . Ez az ítélet nem rekeszt ki senkit a hívők közösségéből. Van másik ítélet is, anathémának nevezik: ez mindenkit kirekeszt a hívők közösségéből. . . Eszerint a megkülönböztetés szerint kell tehát érteni II. Ince pápának a döntését: *»Ha valaki az ördög késztetésére«,* hogy ti. a szó etimológiája szerint anathéma, azaz kivettetés alatt legyen, aki ama edictum ellen vétett, aki Krisztus testétől és véréből, meg a templomba való belépéstől önmagát zárja ki: aki gonosz kezét klerikusra merné tenni: ő egyik püspöktől sem nyerhet feloldozást, vagyis vezeklők módjára engesztelést, csak akkor, ha előbb a pápánál jelentkezik.”⁸

Legendájának írója szerint Gellért tehát Abát a súlyosabbik kiközösítési ítélettel büntette, sőt még azon is túlmént. Ti. még a pápa általi feloldozás lehetőségét vagy reményét sem villantotta fel előtte, hanem az anathémának istenítélet alakjában rajta való beteljesedését jövendölte meg.

Lássuk most a legendafejezet szerzőjének egész „jogtechnikáját”, az alkalmazott paragrafust.

Gratianus ti. utóbb a C 17, qu 4, c 29-ben közli is azt a II. Incének tulajdonított döntést, amelyre az imént hivatkoztunk, s kommentárt is fűzött hozzá. A döntvény szerint „ha valaki az ördög késztetésére a szentségtörésnek abba a vétkébe esnék, hogy klerikusra, vagy szerzetesre erőszakos kezét emel, anathéma bilincésében legyen, s egy püspök se merje őt — fenyegető halálveszély kivételével — feloldozni, amíg a pápánál nem jelentkezik, s parancsát meg nem kapja.”

Ehhez Gratianus a következő Dictum-ot fűzte: „Aki pedig az egyházból valakit erőszakkal kiragad, vagy az egyházban akár a helynek, az istentiszteletnek, a papoknak és az oltár szolgálóinak valami jogsérelmet okoz, az ellen közbűncselekmény módjára felségserzésért is vádat fognak emelni, s ha rábizonyítják, vagy bevallja, a tartomány előljárói főbenjáró büntetéssel fogják sújtani, amint a Codex-ben olvasható (Cod. 1, 3, 10).”⁹

⁸ Dictum post C. 11, qu. 3 c. 24.: „Evidenter itaque ex praemissis apparet, quod eorum communione vitare non cogimur, qui sententia notati non sunt. Sed ipsius sententiae notatio multipliciter intelligitur. Aliquando enim arcetur quis a liminibus ecclesiae et communione corporis et sanguinis Christi vel teste conscientia. . . vel sententia ecclesiastica, sicut paenitentes, quibus tempore praefinito beneficium reconciliationis impenditur. Haec sententia excommunicatio vocatur: quia a communione corporis et sanguinis Christi notatum prohibet. . . Qua sententia non separatur quis a consortio fidelium. Est et alia sententia, quae anathema vocatur: qua quisque separatur a consortio fidelium. . . Iuxta igitur hanc distinctionem intelligenda est illa auctoritas Innocentii Papae II.: »Siquis suadente Diabolo«. . . ut iuxta etymologiam vocabuli anathemati id est separationi subiaceat, qui in edictum illud inciderit, qui a corpore et sanguine Christi et ab ingressu ecclesiae se alienum facit: qui impias manus in clericum inicere ausus fuerit: qui etiam a nullo episcoporum absolvi, id est more paenitentium reconciliari poterit, nisi primum Apostolico conspectui se repraesentare curaverit. . .”

⁹ C. 17, qu. 4. c 29.: „Si quis suadente diabolo huius sacrilegii reatum incurrerit, quod in clericum vel monachum violentas manus iniecerit, anathematis vinculo subiaceat et nullus episcoporum illum praesumat absolvere nisi mortis urgente periculo, donec apostolico conspectui praesentetur, et eius mandatum suscipiat.” — Gratianus Dictum-a ehhez: „Qui autem de ecclesia vi aliquem exemerit, vel in ipsa ecclesia, vel loco, vel cultui, sacerdotibus et ministris aliquid iniuriae importaverit, ad instar publici criminis et laesae

A legendaíró ezt a cikkelyt oly módon volt képes Aba ellen fordítani, hogy a király szemére lobbantott mézszárlást Gellért ellen, mint püspök ellen és a kultusszal szemben elkövetett erőszakosságnak minősítette („michique nomen patris abstulisti”). Ez a fogás tette lehetővé a legendaíró számára, hogy az egyház elleni erőszakosságot kiközösítéssel és főbenjáró büntetéssel is sújtó és felségsértésnek is nyilvánító Gratianus-helyet alkalmaztassa Gellérttel Abba ellen. A legendaíró eljárásának az a lényege, hogy Abának a trónbitorlás miatti, krónika szerinti, pápai kiközösítését Gellért által az egyház elleni, olyan erőszakosságért kimondott anathémává változtatta, amely Gratianus szerint a felségsértés bűncselekményét is magában foglalta.

Világos most már, hogy a Gellért-legendának ez a részlete mostani alakjában Gratianus ismeretében készült, Abának Gellérttől való kiközösítését, a kiengesztelés, illetve jóvátétel lehetőségének a megtagadását tartalmazza. Ebben a beállításban Aba veresége és bukása nem a pápa, hanem Gellért anathémájának beteljesedése.

Ezek után teljes joggal és súllyal kell feltenni a kérdést: miért mondat ki Gellérttel úgy anathémát a legendaíró Aba Sámuelre, hogy mellőzi a Gratianusnál olvasható pápai feloldozás lehetőségét? Jelentőségeltjes körülmény ez. Honnan meríthette az író ehhez az alap gondolatot? Forrásában vagy forrásaiban ti. Abának és híveinek pápai kiközösítéséről olvasott. Az Altaichi Évkönyv 1044. évnél feljegyzett adata és a magyar krónika előadása alapján nem kétséges, hogy a pápa Abára és híveire már megelőzően anathémát mondott, a magyar püspökök pedig ennek ellenére Aba oldalán ott voltak a ménfői

maiestatis accusabitur, et convictus, sive confessus, capitali sententia a rectoribus provinciae ferietur, sicut in primo libro codicis continetur...” Gratianus itt majdnem szó szerint idézte a Cod. I. 3, 10-et: „Si quis in hoc genus sacrilegii proruperit, ut in ecclesias catholicas irruens, sacerdotibus et ministris vel ipsi cultui locoque aliquid importet iniuriae, quod geritur, a provinciae rectoribus animadvertatur. Atque ita provinciae moderator... iniuriam capitali in convictos seu confessos reos sententia noverit vindicandam... Sitque cunctis laudabile, factas atroces sacerdotibus aut ministris iniurias velut crimen publicum persequi...”

A Codex és Gratianus alapján és az egyházi bünbánat fogalmának ismeretében elfogadhatatlan JUHÁSZ Lászlónak az a nézete (Filológiai Közlemények 12 [1966] 32), hogy az Aba általi vérengzés vádjának szövege a bővebb krónikák előadásában romlott, s ezt Kézai alapján kell javítani. A bővebb krónikák szövege szerint ui. Aba nemcsak bírói ítélet nélkül („sine iudicii examine” SRH I. 329.), hanem bűneik megbánása és meggyónása nélkül is („nec contritos, nec confessos” SRH I. 330.) végzett az ellene összeesküdésekkel. Aba a törvénytelen kivégeztetés mellett a krónikás szerint örök kárhozatra is juttathatta azokat, akik a halálveszélyben még csak meg sem bánhatták bűneiket. Itt Abán az áldozatok lelki üdvösségét is számon kéri. Kézai a római jog említett helyének ismeretében alakította át a bővebb szöveget: ha pontosan fordítunk, észrevesszük, hogy Simon mester maga hivatkozik a római jogra. Kézai szerint ui. Aba az összeesküvést „crimen non confessorum nec convictos legibus” végeztette ki (SRH I. 176.). Tudva, hogy a középkori latinság az egyházjoggal, a decretával mint leges-t, a római jogot szokta szembeállítani, ezért Kézai helyét így fordítom: Aba az összeesküvést anélkül fejeztette le, hogy „bűnüket a római jognak megfelelően megvallották, vagy rájuk bizonyították volna.” Másik, érdekes bizonyítéka is van annak, hogy ennek a fordulatnak az alkalmazásánál a szövegnek Kézai által történt átalakításával van dolgunk. Ez az argumentum Kézai legjellemzőbb művéből, a hun krónikából való. Eszerint a hunok, azaz magyarok közül az lett nemtelen, az ignobilis, aki „victus per tales casus criminis haberetur” (SRH I. 148.) Kiténik tehát, hogy a „crimen non confessorum nec convictos legibus” a római jogot ismerő Kézai jellegzetes fordulata, s ennek alapján nem lehet javítani a javításra nem szoruló bővebb szöveget. — A „sine iudicii examine”, az a kifejezés, amelyet a krónika alkalmaz, sokkal régiebb, mint a Gellért-legendá Gratiánuson alapuló előadása és a passzust a római joggal értelmező Kézai. Ti. már István király 11. századi legendája így ír: „... nemo inimicum sine iudicii examinatione lederet...” (SRH II. 384.)

csatában.¹⁰ A legendaszerző ezt a tényállást forgatta ki és alakította át úgy, hogy legalább hőst ne kelljen Aba pápától kiközösített püspöki támogatói közt szerepeltetnie.

Lealkudhatatlan és tagadhatatlan tény, hogy a legendaszerző Gratianus munkájának felhasználásával alakította át és „rejtette el” — mintegy csak az egyházjogot ismerők számára észrevehető módon — a krónikának Aba pápai kiközösítésére vonatkozó hírét. Ennek a körül-

¹⁰ „... Dignum hoc fuerat Dei iudicio... Caeteris etiam gentibus per latum orbis spacium degentibus exemplum de istis Ungaris dignatus est rex regum dare, qualiter primates suos et maxime reges debeant honorare, cum non sit potestas, nisi a Deo, ut testatur sancta lectio. Igitur eo die cum vellent confligere, ut supra diximus, uterque populus, tantum progressus, ut facilis invicem esset prospectus, tenuis nubecula, id est caeleste signum adparuit, quos apostolicus, successor beati Petri, eo quod regem suum dehonestarant, iam pridem anathemizarat. Et ecce turbo vehemens ex parte nostratium ortus pulverem nimium adversariorum ingessit obtutibus. Hoc sedato, nostris Dominum invocantibus et illis econtra incondite vociferantibus, pugna nimis atrox inchoatur et summa vi utrimque decertatur. Nam illo primo congressu fortiter resistebant, quia aliorum de Baioaria legationibus freti erant de nostrae multitudinis raritate et sui exercitus multitudine. Postquam vero se viderunt inaestimabiliter cadere, terga vertere et cedere ceperunt, et isti ferme eos per sex miliaria insecuti sunt fugientes. Terram innumeris cadaveribus operiunt; lancea regis deaurata capitur; episcopi, capellani, principes, alii quamplures retrahuntur; tandemque nostri nimiae caedis pertaesi ad castra sua ovantes sunt regressi”. (*Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum... Hannoverae, 1891. 2 36—37.) Az egész előadás annak a megörökítése tehát, hogyan teljesedik be Abáékon Isten büntető ítélete, amelyet a pápai átok előre hirdetett. A középkori gondolkodásban természetes volt az a felfogás, hogy a vétkeben a kiközösítés ellenére makacsul kitartó bűnös kihívja magára az isteni büntetést. Ennek újszövetségi háttere a korinthusi vérfertőzőre vonatkozó 1 Cor 5,1—5. Az évkönyv előadását átszövik a bibliai vonatkozások. A „tenuis nubecula” alapja: *nubecula parva quasi vestigium hominis* (3Rg 18, 44). Isten ítéletének napja: *dies nubis et turbinis* (Jl 2, 2), továbbá: „Dies irae, dies illa, dies tribulationis et angustiae, ... *dies nebulae et turbinis*... Et tribulabo homines, ut ambulabunt, ut caeci, quia Domino peccaverunt et effundetur sanguis eorum, sicut humus...” (Sph 1, 15—17).

A pápai anathéma hírét tehát szinte közrefogják az Isten büntető ítéletét ótestamentumi szavakkal előadó Évkönyv-mondatok. A hűbérura, avagy uralkodója ellen összeesküvő alattvalót számos középkori törvény és egyházi jogszabály kiközösítéssel büntette, így Szent István II. 17. („Si quis in regem aut regnum conspiravit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis circa regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur.” ZÁVODSZKY i. m. 155. Závodszyk összeveti a mainzi zsinat 847. évi határozatával: i. m. 55—56. Az ilyen módon kiközösített személyt csak akkor fogadják vissza a mainzi határozat szerint az egyházba, ha „per poenitentiam et emendationem paci se ecclesiasticae incorporaverint”), s ennek rendelkezését megismételte egy Kálmán-kori zsinat (ZÁVODSZKY i. m. 207.). Hasonló tényálladékért a Wormsi Burchardus Decretuma is kimondja 1008 és 1012 közt: „Anathema sit”, amelyért élethossziglan kolostorban kell vezekelni. (12, 21. Patrologia Latina tom. 140, 880 D.)

Am hogyan gondolkodott az egyház az anathémával sújtott személy *világi* bűnhődéséről? Az egyház a vétkeikben makacsul megmaradókkal szemben egészen az újkorig érvényesíteni törekedett a bibliai alapelvet: „si autem ecclesiam non audierit, sit tibi sicut ethnicus et publicanus” (Mt 18, 17) A kiközösítettek *világi* boldogulását, illetve bukását teljesen a lelki üdvösségük szempontjából ítélték meg: „... iudicavi ... eum, qui sic operatus est (= uxorem patris sui ... habet), in nomine Domini nostri Jesu Christi, congregatis vobis et meo spiritu cum virtute Domini nostri Jesu tradere huiusmodi Satae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini nostri.” (1 Cor 5, 3—5) A kiközösítésben makacsul kitartó bűnösök a fizikai romlás és pusztulás, az *interitus carnis* különböző formáival lakoltak az egyház szerint megátalkodottságukért, s ez lett az osztályrésze Abáéknak is a csatamezőn az Annales Altahenses ábrázolásában. Nagyon is jó helyen van tehát a rájuk kimondott anathéma az évkönyvben ma olvasható helyén! A kiközösítés súlyát csak fokozta, hogy a pápa büntette vele a Péter ellen fellépett magyarokat. Az előrebocsátottak alapján, mindezek ismeretében megállapíthatjuk,

ménynek az ismeretében kell számotvetni azzal, hogy a legendaszerező Abára vonatkoztatja a *Deum time, regem honora* bibliai ige (1 Pt 2, 17) Gellért általi alkalmazását. Nagyon is fontos tehát a névtelenül bírált király azonosítása szempontjából a legendafró eljárásának ellenőrizhetősége.

A *Deliberatio*ban azonban Gellért ezt az imént idézett igét olyan királyokat és *duxokat* elítélő szövegösszefüggésben alkalmazza, akiket a nép kizsárolásáért és *adók hajhászásáért* („populum devorent, tributa expetant”) kárhoztat.¹¹ Ilyen király Péter volt, s nem Aba! Ugyanez a fentebb ige némi módosítással feltűnik a *Deliberatio*ban ott is, ahol Gellért a „világ fejedelmei” ellen támad, jogtalan kisajátításai miatt:

„Bonum est sperare in Domino, quam sperare in principibus. Si haec conservaretur lex, parum honoris remaneret *principibus* saeculi. Sublatus igitur est honor divinus a tyrannis vindicantibus sibi hereditarie, quod Deus fecit communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur et pro Deo venerentur.”¹²

Kristó nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a *Deliberatio* jelen idejű szövegei Gellért mondanivalójának aktualitását fejezik ki, s most már elismeri, hogy Péter alakja is „beszüremkedett” a *Deliberatio*ba. Ám ha Gellértnek az uralkodó elleni jelen idejű vádjai a mű írásakor éppen trónon levő királyra vonatkoznak, akkor csak *egy* király ellen irányulhatnak, az ellen, aki a kárhoztatás írásba foglalásakor hatalmon van! Azaz nem két király: Aba és Péter, hanem egy király: Péter bírálatáról van szó.

Még világosabb összehasonlításra ad alkalmat Gellért egyik aránylag terjedelmes fejtegetésének párhuzamba állítása azzal a magatartással, amelyet a krónika szerint Aba Sámuel tanúsított és amelyért az urak a császárnál őt bevádolták.¹³ Gellért itt nemcsak a

hogy az istenítélet motívumával átszótt csataleírás és a pápai anathéma olyan egységet alkot, amelyet megbontani nem lehet, és amely nagyon ismeretes volt és megfelelt a középkori jogfelfogásnak és az annales előadásának.

Az évkönyvszöveg értelmezésének nehézségét az *adparuit, quos apostolicus*... passzusnál az Annales 19. századi kiadói is észlelték: Giesebrecht az *adparuit* után *is* közbeiktatását javasolta, Oefele pedig elhelyeztette azt ajánlotta, hogy a szöveget a magyar krónika (számára Thuróczyból ismert) előadása szerint kellene javítani, vagyis a „quos... anathemizarat” részletet az *obtutibus* után elhelyezni. (Id. kiadás, 36. e. jegyzet). Arra az alaptalan feltevésre azonban egyikük sem jutott, mint Kristó, hogy ti. a pápai anathéma hírért az 1044. év előadásából kiszakítsák és más esztendő hírei közé helyezték. — Ez a szöveg — az előbbieket szerint — jelenlegi összefüggésében érthető és logikus, az 1046. évhez való áthelyezése sem filológiai, sem történeti megfontolások alapján nem indokolt. Aba most tagadott kiközösítéséről egyébként egyetemi jegyzetében Kristó a közeli múltban is ezt írta: „Nem véletlen, hogy Abát a pápa kiközösítette híveivel együtt.” (KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 80.)

¹¹ *Gerardi Moresenae Ecclesiae sev Csanadiensis Episcopi Deliberatio supra Hymnum Trivm Puerorum. Eddidit* GABRIEL SILÁGI. Tvrvnholti, 1978. 157–158.

¹² SILÁGI: *id. kiad.* 119–120.

¹³ SILÁGI: *id. kiad.* 36–37.: „Aque igitur supra celos fundatos demonstrant super doctrinam et fidem apostolorum, qui per celos in sacratissimis designantur dictis. Aqua siquidem dicta, quod in superficie equalis sit. Consideremus itaque de aquis, que super celos sunt, non mortalium more, sed sacra deliberatione. Videamus, quomodo in superficie equales sunt aque celestes. *Multitudinis, aut, credentium erat cor et anima una, nec quisquam eorum, que possidebat, aliquid suum esse dicebant, sed erant illis omnia communia. Neque enim quisquam egens erat inter illos. Quotquot enim possessores agrorum et domorum erant, uendentes adferebant pretia eorum, que uendebant, et ponebant ante pedes apostolorum. Dividebantur autem singulis, prout cuique opus erat.* (Act 4,32 és 34–35.) Sic equales fuerunt iste superfluitate aque. Vt de his autem, sic de omnibus, qui digni sunt facti gratia dei per apostolorum praedicationem et baptismatis fontem. Omnes itaque in uera fide conuersantes non dubitandi iam supra celos esse, praecipue cum omnes filii dei nominentur, accepta potestate filii Dei iuxta Iohannis diuini uocem essendi. Paulus autem totius

szerzetesek, hanem minden igazhívó elé azt a magatartást állítja követendő példaként, amelyet az *Apostolok Cselekedeteiben* talált, s amely a jeruzsálemi ősi egyházközösség életének alapvető sajátosságaként a hívők teljes vagyonszövetségét ábrázolja. Ez a vagyonszövetség és a „közös élet” követelménye a *Deliberation* kívül feltűnik a Kelemen pápa nevében szóló és a Pseudo-Isidorus-gyűjteményben olvasható levelekben és Aba Sámuelnek a krónika szerinti magatartásában is.

1982. évi tanulmányomban az egyik Kelemen-levél idevágó részletét bemutattam. Most Kelemen ún. első levelének erre vonatkozó sorait ismertetem. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert Kelemen ezt úgy adja elő, mint Péter apostolnak hozzá intézett tanítását:

„... Sicut enim tibi impietatis crimen est, neglectis verbi dei studiis, sollicitudines suscipere saeculares, ita unicuique laicorum peccatum est, nisi invicem sibi, etiam in his quae ad communis vitae usum pertinent, operam fideliter dederint... Et ideo diligite omnes fratres vestros... orfanis exhibete vosmetipsos parentes, viduis victorum curam impendentes... His qui ignorant artificia, exquirite honestas aliquas occasiones, quibus victum necessarium quaerant. Artificibus vero opera providete, debilibus misericordiam facite... Cuius caritatis et recipiendae et habendae maximum erit fomentum, si frequenter inter vosmetipsos communem cibum vestrum mensamque faciatis, et in quantum unusquisque praevalet, crebrius panes ac sales suos cum suis fratribus sumat; per haec enim praecipue caritas comparatur et causa totius boni in huiusmodi communiione consistit... propter quod communes facite cibos vestros cum his, qui secundum deum fratres sunt, quia per haec temporalia officia pacis et caritatis fructibus gaudia aeterna merebimini...”¹⁴

A Kelemen pápa említett, állítólagos leveleit is tartalmazó Pseudo-Isidorus-gyűjtemény ismertségét könnyű bizonyítani a 11. század első felének Magyarországn. Régóta ismeretes,¹⁵ hogy szövegét felhasználták István király első törvénykönyvének szerkesztői is.¹⁶

deitatis electionis uas talium conuersationem in celestibus perhibet: *Nostra*, ait, *conuersatio in celis est.* (Ph 3, 20) Id est hoc cottidie operamus, quo non dubitemus supra celos conscendere, luce terminata caduca. Omnes, qui, relictis uiciis et cupiditatibus ad infernum animas mergentibus, in uirtutum actionibus uersantur, unici Domini nostri sequentes exemplum, celestes et non terreni dicendi, in celo uero, non in mundo, quanquam terrena adgrauerant habitatione, corpore adstricti corruptiuo. Quia solius illi, qui Dei sunt et esse desiderant, Deum benedicere et laudare mereantur, dicit beata societas: *Benedicite, aequae omnes, quae super celos sunt, Dominum.* (Dn 3,60) Nullus enim laudare Deum recte potest, nisi qui agnitus est ab eo, et suo sociatus corpori. Proinde non ad omnes aquas exortatio fit, sed ad illas tantum, quae super celos sunt, id est non ad illos, qui ea, quae istius mundi, sectantur, sed ad eos, qui suas inlecebras et peccatrices demulcationes cum omnibus his similibus reiciunt: Taliter uiuere supra celos consistere est; secundum hoc non uiuere in infernum descendere est. Illi uero, quibus descensio infernalis paratur, per aquas inferiores, ad quas himnus sacer non loquitur, optime iuxta tropologiam admittuntur, in quorum ore laus speciosa non habetur. Amarissime quippe aquae in eloquiis perhibentur et nimis insuaues, quibus tropologiae illi aduertendi, qui a celorum regno sunt excludendi et deorsum deducendi, quibus prohibemur a perfectioribus sub omni contestatione miseri, nisi a mala sequestrentur mixtura. *Scripti*, ait, *uobis in epistula: Ne commisceamini fornicariis huius mundi, aut auaribus, aut rapacibus, aut idolis seruientibus. Alioquin debueratis de hoc mundo exire; nunc autem scripsi uobis, ne commisceri uos, si quis frater nominatur et est fornicator, aut auarus, aut idolis seruientis, aut maledicus, aut hebriosus, aut rapax, cum eiusmodi nec cibum quidem sumere.* (1 Cor 5, 9–11.) Quid plus? Quantum reor iam estimata recte capis dicta, et cur in talibus priuatio sit facta. Ve autem nobis, qui contra istiusmodi imperium uictitare non formidamus. Nullos tam caros nostra Pannonia consueuit habere ut tales.”

¹⁴ *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni.* Ed. P. HINSCHIUS, Lipsiae, 1863. 32–33.

¹⁵ F. SCHILLER: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. Festschrift für Heinrich Brunner.* Weimar, 1910. 390–391.

¹⁶ ZÁVODSZKY, *i. m.* 143–144.

A Pseudo-Clementínák István idején ismertek voltak, s magától értetődő, ha tartalmukat Aba Sámuel és tanácsadói: a püspökök, a bibliai ősegyházi vagyonszövetség mintájával együtt a maguk programjának alapigéjévé tették. Mindaz, amit a magyar urak, s a mondanivalójukat megörökítő krónikás eszközöz magatartásként Aba szemére vet, s osztályszempontból az ő nemeseik elleni őrzöngésének minősít,¹⁷ egyszerűen az *Apostolok Cselekedeteiben*, a Pseudo-Isidorus-ban és Gellért *Deliberatiójában* a keresztyén hívekkel és az uralkodóval szemben támasztott követelmény megvalósításának kísérlete. Különösen szembeötlő a párhuzam Abának a „nemtelen parasztokkal (rusticis ignobilibus)” való közös étkezése, lovaglása és érintkezése meg a Pseudo-Clementína „közös étkezésre” vonatkozó megjegyzése közt: „minél hatalmasabb valaki, annál gyakrabban ossza meg ételét atyjafiaival.”

Érdekes összefüggések nyomára jövünk, ha a Pseudo-Isidorusnak az egyházi vagyona vonatkozó bizonyos tételeit a *Deliberatio* egyes aktuálisnak látszó megjegyzéseivel vetjük össze.

I. Orbán pápa állítólagos első levele szerint az, ami az *Apostolok Cselekedetei* szerint Ananiással és Safirával történt,

„igen megszívlelendő és félelmetes, testvérek, mert az egyház javait nem mint saját, hanem mint közös és az Úrnak felajánlott vagyont igen nagy félelemmel kell hűen nem egyéb célra, mint az említettekre fordítani, hogy szentségtörésbe ne essenek azok, akik elragadják onnét, ahol a vagyont átadatott, és ami még rosszabb, anathémába ne kerüljenek (Haec fratres valde cavenda et timenda, quia res ecclesiae non quasi propriae, sed ut communes et domino oblatae cum summo timore non in alios quam in praefatos usus sunt fideliter dispensande, ne sacrilegii reatum incurrant, qui eas inde abstrahunt, ubi traditae sunt, et quod peius est, anathema maranata fiant).”¹⁸

Tartalmazza a Pseudo-Isidorus egy 442. évi galliai zsinat (concilium Vasense) végzéseit is. Ezek értelmében

„mint hitetleneket kell az egyházból kivetni azokat, akik a holtak felajánlott adományait visszatartják és vonakodnak átadni az egyházaknak, mert bizonyosan a hit elvesztéséig jutott el az isteni pietas-nak az a megharagítása, amely a testből eltávozó híveket fogadalmuk teljességétől, a szegényeket pedig étük adományától és a létfenntartáshoz szükségesektől fosztja meg: mert az ilyeneket, mint a rászorulókat gyilkosait, úgy kell tekinteni, hogy az Isten ítéletében sem hisznek (Qui oblationes defunctorum retinent, et ecclesiam tradere demorantur, ut infideles ab ecclesia abiciendi, quia usque ad exinanitionem fidei pervenire certum est hanc pietatis divinae exacerbationem, qua et fideles de corpore recedentes votorum plenitudine et pauperes collatu alimoniae et necessaria sustentatione fraudantur: hi enim tales quasi egentium necatores, nec credentes iudicium dei habendi sunt).”¹⁹

A Pseudo-Isidorus említett részleteinek ismerete minden eddiginél pontosabb megvilágításba helyezi Gellért kifakadásait, s lényeges összefüggéseket mutat a *Deliberatio* egyes olyan panaszai közt, amelyeket eddig nem hoztak egymással kapcsolatba. Ezek szerint Gellért — a Pseudo-Isidorus-gyűjteményben kifejtettekkel is összhangban — az egyházi javakat közös vagyonnak, a szegények eltartására is rendelt jószágoknak tartotta. Ennek kisajátítá-

¹⁷ Aba „cepit crudeliter seviré in Ungaros. Arbitrabatur enim, quod omnia communia essent dominis cum servis, sed et iusiurandum violasse pro nichilo reputabat. Nobiles enim regni contempnens habens semper cum rusticis et ignobilibus commune,” illetve „Quidam ex coniuratis... venerunt ad cesarem et oblocuti sunt contra Abam dicentes, quod pro nichilo iuramentum reputaret, nobilesque, qui eum regem super se constituerant, contempneret, et cum rusticis, ignobilibus ederet, equitaret, et continue loqueretur...” SRH I. 329–330. — A nobilis-ignobilis fogalom pár II. századi előfordulása: Szent László ún. III. törvényében, ZÁVODSZKY, i. m. 173.

¹⁸ HINSCHIUS *id. kiad.* 145.

¹⁹ HINSCHIUS *id. kiad.* 330.

sát, köztük a lélekváltságul szolgáló adományok elvételét, az egyházi vagyon megadóztatását Gellért a nélkülözők, a rászorultak kifosztásának, Isten elleni merényletnek minősítette. Ilyesmit csak olyanok vehetnek végbe, akik nem hisznek az Isten ítéletében sem, amelyt a világ végén, a test feltámadásakor várnak a hívek. Azok, akik úgy járnak el, a Pseudo-Isidorus kánonja szerint hitetlenek (infideles), a *Deliberatio* szerint pedig eretnekek.²⁰ A *Deliberatio* tehát ezeknek a normáknak a megsértőit nyilvánítja eretnekeknek.

Törvényében István védelmébe vette és előmozdította az egyházak javára a magánosok lélekváltság-adományait. Az ő idején még szó sem volt az éppen csak kialakuló egyházi vagyon királyi igénybevételéről.

²⁰ A *Deliberatio*-ban említett eretnekekre nézve a legkörültekintőbb és máig is érvényes megállapítást a többször idézett kritikai kiadást közzétevő G. Silagi fogalmazta meg: „... es hat aber insbesondere die Ketzeforschung geglaubt, aus topischen Ausfällen Gerhards gegen Häretiker weitreichende Folgerungen ziehen zu sollen, obschon allein der Umstand — vielleicht — erwähnenswert scheint, dass Gerhard von der Uriel-Verehrung der Bogomilen gehört hat.” SILAGI id. kiad. Einleitung, X. — Silagi megállapításával teljes összhangban van REDL Károly cikke: Problémák Gellért püspök *Deliberatio*-jában. Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 211–217. — A *Deliberatio* egyik idetartozó, sokat vitatott részlete veti fel a kérdést, vajon saját korabeli eretnekekre vagy pártfogóikra céloz-e Gellért, akiket Methodiusról Methodianistae-nek nevez? Ehhez a teljesebb szövegkörnyezet a következő: „... ultro citroque dementia Porphirii inundaui, qui etiam aduersus Daniele[m] toto mendatii agmine heresiarchum direxit exercitum, quem sollertissimi uiri Eusebius Cesariensis episcopus tribus nobilissimis uoluminibus, Appollenaris unius grandissimi corpore libri, Methodius uero ex parte, qui de miliariis mundi nimis commendauit membranis. Post hos quoque splendor doctorum Hieronimus et lux inter rutilantissima celi sidera clarius omnibus lucens decem sic illum persequutus est illuminationibus, quanquam in omnibus suis dietis celestibus hunc incessanter percussit hastis, ut ulterius cuiquam contra eundem necessarium non esset arma dirigere. Pro dolor, uero nunc multi pullulant in ecclesia, immo iam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicant. O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos conceitati zelo non solum diuinis ritibus et aecclesie et sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Iesu Christo, Domino nostro. Omnibus inaudita saeculi hereses repetere hele mosinas pro animabus defunctorum Christianorum more expensas. Non estimes, frater carissime, minorem persequutionem et heresem antiquioribus hanc esse. In fide et ueritate fateor, quod ui compellabatur intolerabilia mendatia in Dei expendere sacerdotes. Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit, nimirum quicquid ex lege Dei nouiter uenientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, qua iniquitate nulla umquam in mundo maior iniquitas arbitrandi. Prohibemur iam loqui et episcopi nominamur, constituti etiam sub tributo, quibus totus committitur diuino imperio mundus. Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica uirtus, suffragantibus Methodianistis, atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infirmetur. Quare hoc? Nimirum dixi, quia filii diaboli, qui potestates sunt tenebrarum, ubique regnant et dominantur: Italia non consu- euit hereses nutrire—ad praesens in quibusdam partibus heresum fomentis habundare auditur. Gallia uero felix, que his munda peribetur, in multis claudicat. Grotia infelix, sine quibus numquam uiuere uoluit. Verona, urbium Italiae nobilissima, his grauida redditur, illustris Rauenna et beata Venetia, que numquam inimicos dei passe sunt, ferre. Infelices et miserrimi, qui Dei et aecclesie sue aduersarios questu lucri attolunt. Hoc autem diximus, ut demonstrarem circa dictum contrarias multas uirtutes diaboli esse, licet de multis explicarem per pauca. Illud autem dico, quod omnes, qui sacris institutis contradicunt, uentrem colunt pro Deo, uitam sibi praesentem uindicant pro paradiso...” (SILAGI, id. kiad. 50–51.) — Az itt említett Methodius kronológiai helyét maga Gellért jelöli ki: Szent Jeromos előtti ókeresztény írók, Eusebius és Apollinaris társaságában. *A III. század vége felé működött Methodiosz Olimposzról van itt szó*, aki „a khiliaszta eszkatológia nevében bírálja... Origenész spiritualizált feltámadástanát, de munkája A feltámadásról csak részletekben maradt ránk.” (VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Bp. 1980. 424–425.) Az idézett szövegben tehát nem a szlávok térítőjéről, a 9. században élt Metódról van szó. Gellért itt a tőle kárhoztatott és „eretnekséggé” nyilvánított egyházpolitikai gyakorlat fiktív „eszmei gyökereit” igyekszik megállapítani.

Németországban ugyanekkoriban egészen más volt a helyzet az egyház teherbíró képességének a királyság szolgálatába állítását illetően. Ez itt az ún. ottói-száli birodalmi egyházi rendszer keretei közt természetes volt és magától értetődött. A Pseudo-Isidorus említett kánonjait természetesen itt is jól ismerték, de a gyökeresen más körülmények tárgyatlanná tették a rájuk való hivatkozást. A szakirodalom alapján köztudott, hogy az Ottók és a 11. század első felének német uralkodói céltudatosan hatalmas birtokadományokkal tették a királyi hatalomnak gazdasági szempontból is biztos bázisává a nagy birodalmi egyházakat, hogy annál szilárdabban építhessenek teherbírájukra. Ezt a gyakorlatot a mi Istvánunk sógorának, II. Henriknek (1002—1024) az egyik fuldai vonatkozású oklevele nyíltan jellemzi is. Eszerint

„sok vagyonnak kell az egyháznaknál lenni... mert többet követelnek attól, akire több bízott. (A fuldai apátság) ui. sok szolgálatot kell teljesítenie a római és a királyi kúria számára, amiatt, hogy írva vagyon: adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené.”²¹

Ezt a rendszert a legtökéletesebb alakban éppen II. Henrik építette ki, s a birodalmi kolostori vagyonnal a maga belátása szerint mint birodalmi jószággal rendelkezett. A súlyosabb ilyenfajta döntés a trieri Szent Maximinus-apátságot érte: ennek birtokait, 6656 Hufe-t Henrik három világi nagyúrnak adta hűbérbe.²² Ez ugyan rendkívüli intézkedés volt, de Henrik a kolostoroktól követelt, szokványos *servitium regale* mellett fontos, új kezdeményezésként a püspökségek gazdasági teherbírást is igénybe vette. Ezt az utat járta II. Konrád is (1024—1039).

Magyarországon ilyesmit Péter próbált meghonosítani, s Aba Sámuel ezt is eltörölte a Pétertől való, önkényes „constitutiones et exactiones” között.²³ Gellért a *Deliberatió*ban azonos módon veti a király szemére a nép kizsaroló megadóztatását, az egyháztól a lélekváltság-adományok visszakövetelését és saját magának, mint püspöknek a *tributum alá hajtását*. Gellért nem tesz különbséget a három közt. Mindezek együtt tehették ki Péternek Aba által eltörölt *exactio*-it, amelyek István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak. Péter az „adókat hajhászó, népet faló” uralkodó, a „felforgató”, akiről a 11. század nyolcvanas éveiben Lautenbachi Manegold is megörökítette *elnyomó (oppressor)* és *atyái törvényeket megrontó (legum paternarum corruptor)* szerepét.

Gellért az egyházi vagyon és a nép megadóztatását — a Pseudo-Isidorus-ban található kánonokkal is összhangban — a hitetlenség megnyilvánulásaként fogta fel, s ugyanebből a forrásból származtatta a királynak és a hatalmon levőknek a velük szembehelyezkedő főpapok elleni fellépését. Feltett hitbéli eltévelyedésük jellemzésére kárhoztatott tevékenységüket az egyház régmúltjából számára ismert eretnek tanítások elemeivel rokonította, azok továbbéléseként jellemezte. Így tulajdonította az általa bírált királynak és híveinek, eljárásuk elretentő eszmei háttereként, a régi heretikus tanítások különböző változataiból jól ismert felfogást, a feltámadás tanításának elvetését, vagy heterodox, erősen kiliasztikus alkalmazását. Gellért az evilági javak vád tárgyává tett hajhászása címén támadhatta bibliai szavakkal (Ph 3, 18) ellenfeleit amiatt is, hogy „hasukat tiszte-

²¹ „Opportet, ut in ecclesiis multae sint facultates... Quia cui plus committitur, plus ab eo exigitur. Multa enim debet (Fulda) dare servicia et romanae et regali curiae, propter quod scriptum est: Reddite, quae sunt caesaris caesari et quae sunt Dei Deo.” Idézi Albert HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. Leipzig, 1896. III. 408. 3. jegyz.

²² HAUCK *ibid.* m. 456. — Erről további irodalommal lásd megjelenés alatt levő tanulmányomat, amelyet az ELTE Fejérvapatak László emlékére rendezett ülészakán 1982. novemberében *Péter király egyházpolitikája és következményei* címen olvastam fel.

²³ SRH I. 325. Vö. 2. jegyzet.

lik Istenként," s „ezt az életet követelik maguknak paradicsomként". Ezt a magatartást bélyegezte meg, mint a feltámadás tanítását meggyalázó eretnekséget.

Gellért s a Péter intézkedései ellen fellépő hazai püspökök valójában azt a felfogást és társadalmi megvalósulását védték, amelynek normáját a Pseudo-Isidorusban olvasható szövegek sugalmazták nekik.

Vizsgálataim során a Pseudo-Isidorus 11. század első felében való, folyamatos magyarországi használatának megállapításán kívül arra a fontos szövegtörténeti és filológiai eredményre jutottam, hogy Aba históriájában a krónikának a *Legenda Maior Sancti Stephaniéval* közeli rokon, archaikus terminológiájú előadását a Gellért-legenda Gratianus Decretuma alapján, azaz legalább száz évvel Gellért halála után dolgozta át, Kézai pedig a római jogra hivatkozva értelmezte. Ez a tény önmagában is megadja az említett forráshelyek keletkezésének időrendjét.

GERICS JÓZSEF

Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. (Válasz Gerics Józsefnek.) Gerics József fentebb olvasható tanulmánya (alcíme szerint hozzám intézett válasza) két, egymástól jól elkülöníthető részre oszlik. Az egyik a személyi, a másik pedig a tárgyi rész. Folyóiratok hasábjain inkább csak a tárgyi résznek lenne helye, ám ha már Gerics személyi (személyes) vonatkozásokkal kezdte, aligha lenne helyes kitérni az e téren kínálkozó és a tárgyi rész szempontjából sem közömbös válasz megadása elől. Ennek a személyi résznek Gericsnél az lenne a funkciója, hogy a lejárátással, diszkreditálással bizonyítsa: komolytalan „vádakkal” illetem őt, amikor „a szakirodalom ismeretének hiányát, illetve a szakirodalom alkalmazásában szelektiót” olvasok a fejére. Elmarasztal azért, amiért „sajnálatos módon” elhallgattam 1969. évi kéziratot opponensi véleményében kifejtett álláspontját Gellért, Péter és Aba viszonyáról. Egyáltalán azt nem értem, miért kellett volna erre hivatkoznom. *Kéziratos* írásról van szó, amely kevés példányban készült, a vitázó felek állításait ellenőrizni akarók számára nem (vagy csak alig) hozzáférhető. Nem tartalmaz a kérdések szakirodalmában eligazító tudományos apparátust. Felhasználása csak akkor lett volna indokolt, ha olyan állításokat tartalmazott volna, amelyeket az opponensi vélemény szerzője soha semmikor meg nem ismételt vagy tovább nem fejlesztett volna. Hogy ez nem így áll, arról maga Gerics vall: „1969-ben megfogalmazott mondanivalóm — Kristó ezt jól tudhatja — pontosan megegyezett [kiemelés tőlem — K. Gy.] 1982-ben megjelent tanulmányom idevágó lényeges megállapításával”. Nem érte tehát sérelem Gericset, amiért nem említettem 1969. évi kéziratot írását, viszont polemizáltam 1982. évi, rangos folyóiratban közzétett, jegyzetapparátust felvonultató dolgozatával. Gerics azonban téved, ha úgy hiszi, hogy 1969-ben megfogalmazott mondanivalója „pontosan megegyezett” 1982-ben megjelent tanulmánya idevágó lényeges megállapításával. Gerics 1969-ben ugyanis a vitatott kérdéstről csak annyit mondott: ha Gellértnek egy, általa idézett megjegyzése „több, mint a »zsarnok király« általános jellegű megbélyegzése és ha csak valami konkrét vonatkozás is tulajdonítható neki, akkor ez erős bizonyíték amellelt, hogy Gellért az 1040-es években *korabeli* magyar király »népnyzó« adószedését kárhóztatta!”¹ Az 1969. évi opponensi vélemény nem nevezte

¹ GERICS József: *Opponensi vélemény Kristó Gyula „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában” című kandidátusi értekezéséről*. Budapest, 1969. február 17. 13. Az idézett mondat után új bekezdésben így folytatódik Gerics szövege: „Péternek a krónikában »exactiones« névvel jelölt (SR.H I. 325. o.) adóztatását Kristó az első, Magyarországon forrásszerűen bizonyított királyi adónak tartja (Kristó 1965. 24. o. 142. jegyzet)”. Gerics fentebb e folyóiratomban olvasható tanulmányában idáig idéz saját opponensi véleményéből, azt sugallván ezzel az — az opponensi vélemény nem ismerő — olvasónak, mintha ő már 1969-ben Péterrel azonosította volna a

meg, hogy ki lehetett e korabeli király. Ezzel a megfogalmazással mind 1969-ben egyetértettem, mind ma egyetértek, ennél fogva vitám sem lehet vele. 1982-ben Gerics a szóban forgó kérdésben éppen nem „pontosan” azt mondta, amit 1969-ben. 1982-ben úgy foglalt állást, hogy „a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség”.² Nekem ezzel az 1982. évi (és nem ez ettől különböző 1969. évi) állásponttal volt és van vitám, azzal, amely Péterben látja a Gellért által névtelenül bírált királyt.

A vázolt körülmények között egyetlen esetben kívánhatná meg tőlem Gerics, hogy idézzem 1969. évi álláspontját, ha tudniillik *Gerics-filológiát* művelnék, vagyis ha arról írnék (írtam volna) tanulmányt: miként alakult ebben a kérdésben Gerics József véleménye. Én azonban nem erre vállalkoztam. Mindenekelőtt az érdekelt, hogy konkrétan ki(k)re, mely magyar uralkodó(k)ra vonatkozhat Gellért bírálata a *Deliberatio*-ban meg nem nevezett királyról. Meglepett ugyanakkor, hogy Gerics ugyanezen tudományos kérdés (Gellért és Péter viszonya) megválaszolása érdekében *Kristó-filológiát* művel, vagyis arra tesz kísérletet, hogy bemutassa: miként alakult 1965 óta álláspontom e kérdéssről. Miért kényszerült erre Gerics? Ennek megválaszolásához utalnom kell 1982. évi írására egy mondatára. Eszerint „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérelmelhetetlen ellenfelének szerepét kapta”.³ 1984. évi írásomban Gerics e megjegyzését vita tárgyává tettem. Azt írtam: „A szakirodalom ismerete (még árnyaltabban fogalmazva: a szakirodalom megválogatásában érvényesülő, nyilvánvaló szelekció mellőzése) számos tévedéstől megóvhatta volna Gericset. Így pl. Szegfű László munkásságának ismerete, aki közel tucatnyi tanulmányában tárgyalta a Gericset is e tanulmányában foglalkoztató kérdéseket, s nem utolsósorban alapos analízist adott arról a *Deliberatio*-ról, amelyet Gerics — egyébként joggal — az 1040-es évek egyik fő forrásának tekint, éppen abban a kérdésben világosíthatta volna fel Gericset, hogy az újabb szakirodalom már nem minősíti Gellértet »Péter rendíthetetlen hívének«... Ugyancsak a szakirodalmi tájékozottság mentesíthette volna Gericset korábban megállapított igazságok újrafelfedezésének megkísérlésétől.”⁴

Emlékeztet Gerics fentebb olvasható válaszában (de már 1982. évi írásában is) arra, hogy én 1965-ben Gellértet Péter feltétlen hívének véltem. Természetesen ezt soha, vitacikkem írásakor sem feledtem. Látszólag azonban mégis ez történt volna? Gerics ugyanis a szememre veti: egy, 1983-ban megjelent munkámban — ha óvatosabb formában is — úgy foglaltam állást, hogy „Gellért Péter híve volt”. Ha tehát én még 1983-ban is valóban úgy láttam, hogy Gellért Péter király hívének tekinthető, érthetetlen berzenkednem Gerics állásfoglalásával szemben. Gerics tehát úgy érvel: ha én 1965-ben és 1983-ban is azt vallottam, miszerint Gellért Péternek a híve, akkor nem támadható az a megállapítása, hogy „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének... szerepét kapta”. De bizony támadható, méghozzá két oldalról. Egyrészt én

Deliberatio meg nem nevezett, korabeli királyát. A szöveg azonban — nem is új mondatként — ekként folytatódik: „jóllehet az »exactiones« ugyanolyan kedvelt kifejezése a 13. századi okleveleknek, mint a »collecta«, és 11. századi dokumentálhatósága sem kedvezőbb”. Ebből a szövegösszefüggésből világos, hogy e helyütt Gerics nem abban nyilvánított véleményt, hogy a Gellért-korabeli király Péter volt, hanem kandidátusi disszertációm ama megállapításával polemizált, hogy a *collecta* szót XIII. századnak minősítettem akkor, míg az *exactiones* elfogadtam XI. századnak.

² GERICS József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája*. Magyar Könyvszemle 1982. 306.

³ Uo. 196. 25. jegyzet.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan*. Magyar Könyvszemle 1984. 296.

ilyent — tételezzük fel, egyelőre, hogy ilyent — 1983-ban írtam, Gerics pedig az idézett állásfoglalást 1982-ben. Tudta volna Gerics 1982-ben, hogy születni fog 1983-ban egy Kristó-írás, amely utólag fog szilárd igazolásul szolgálni a kérdés efféle megítélésében „utolsó évtizedek”-et említő tételének? Aligha, mert ha így lenne, ez bizony *filius ante patrem* lenne. A másik irányból jövő támadás még súlyosabbnak látszik. Én ugyanis 1983-ban nem azt vallottam, amit Gerics nekem tulajdonít. 1983-ban gyűjteményes kötetem jelent meg, amelybe részlegesen belefoglaltam 1965. évi írásomat. A tisztázás érdekében talán menthető az az eljárásom, hogy saját szövegeimet vagyok kénytelen párhuzamba állítani, s magam kényszerülök egy pillanatra *Kristó-filológiát* művelni.

1965. évi szöveg:⁵

„Az sem képezheti vita tárgyát, hogy Gellért Péter feltétlen híve volt. Ezt bizonyítja. A ba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”²⁶¹”

1983. évi szöveg:⁶

„Feltehető, hogy Gellért Péter híve volt. Ezt bizonyíthatja A ba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”⁴⁸”

Gerics e két szöveg összevetéséből következtetett arra, hogy itt nem történt más, mint 1965. évi tanulmányom két mondatát „a dolgozat rövidített, 1983. évi újabb kiadásában. . . óvatosabbá” alakítottam át, de a koncepció változatlan maradt: én még 1983-ban is Gellértnek Péter-pártisága mellett törtem lándzsát. Sajnálatos, hogy Gerics nem olvasta el 1983. évi gyűjteményes kötetem előszavát. Ebben ugyanis ez áll: „A dolgozatok szövegét *lényegében* az első kiadással egyezően, tehát gyakorlatilag változatlan szöveggel közöljük”. 1983-ban nem törekedhettem arra, hogy az álláspontomban bekövetkezett változásokat a korábban már publikált dolgozatok *szövegében* tükröztessem, hiszen ez az eredeti tanulmányok gondolatmenetét megtörte, megmástitotta volna. Hogy az előző idézett mondatába a *lényegében* szó kiemelt formában, kurzív szedéssel bekerült, az éppen a fentebb két hasámban bemutatott szövegváltozás miatt történt; ugyanis ezen a ponton az évek során annyit változott a nézetem, hogy emiatt az eredeti szöveget mégsem hagyhattam *teljesen* változatlanul. Módosítottam, finomítottam hát a szöveget („óvatosabbá” tettem a fogalmazást), hogy jelezzem korábbi szövegvezetéssel szemben aggályomat, de azért ne törjem meg új álláspontom ismertetésével az eredeti tanulmány logikáját. Ha csak ennyit tettem volna, már ez körülmények között eljárásra inthette volna Gericset 1983. évi nézetem megállapításában. De én ennél többet tettem. Mivel a gyűjteményes kötet előszavában a következőt jegyeztem meg: „Az eredeti közzététel óta a témával kapcsolatban megjelent, általunk fontosnak ítélt munkákra — a teljesség igénye nélkül — a jegyzetanyagban szögletes zárójelben utalunk”, Gericsnek meg kellett volna néznie, hogy illesztettem-e az eredeti tanulmány 261. jegyzetének megfelelő 48. jegyzet-höz szögletes zárójelbe foglalt megjegyzést. E helyütt Gerics — ha megtekintette volna — a következő mondatot találhatta volna szögletes zárójelek között: „Az újabb szakirodalomban Szegfű László (Gellért, marosi püspök. Világosság 1976. 91–96.) — úgy tűnik, megalapozottan — Orseolo Péter és Gellért régi, Velencére visszavezethető ellentétét valószínűsíti, amely még az 1040-es években is megszabta viszonyukat”.⁷ Gellért és Péter viszonyáról tehát 1983-ban ez volt a véleményem, vagyis Szegfű László kutatási eredményei alapján ellenségesnek ítéltam meg kettejük viszonyát. 1983. évi állásfoglalásomról — mint azt fentebb már tisztáztam — 1982-ben Gerics persze nem tudhatott.

⁵ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965. 42.

⁶ KRISTÓ Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 99.

⁷ Uo. 5., 484.

Mindamellettt ha a kérdésről 1965 után alkotott, új nézetem 1982-ben (és 1985-ben) érdekelte volna, ezt — amely megfelel 1983. évi, a gyűjteményes kötett 48. jegyzetében foglalt álláspontomnak — már 1980-ban nyomtatott formában olvashatta volna. Ekkor így írtam: Gellért és Péter „mindketten ugyanannak az ügynek a katonái voltak. . . Mégsem voltak szívélyes viszonyban. Ennek okai még Gellért velencei tartózkodására vezethetők vissza”.⁸ Továbbra is fenn kell tartanom 1984. évi tanulmányom Gerics által elvitatni szándékolt mondatát: „Tévesen hivatkozik tehát Gerics arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát”.⁹ Az utóbbi évtizedben Szegfű László s nyomában magam is éppen ellenkező nézetet vallottunk, azt, hogy Péter és Gellért viszonya ellenséges (nem szívélyes) volt. Fenn kell tartanom azt is, hogy Gerics nem adja tanújelét a kérdéskör hazai szakirodalma ismeretének. Az 1040-es évek vonatkozásában az elmúlt 17 évben a legtöbbet és számos ponton a legeredetibbet Szegfű László alkotta. Nos, Szegfű közel tucatnyi idevágó munkája közül Gerics 1982-ben nem hivatkozott egyre sem. Mi ez, ha nem a szakirodalom szelektív alkalmazása!? Vissza kell tehát utasítanom Gerics szavait, hogy „vádjaim” *komolytalanok*. S ebben Gerics — éppen nem szavaival, hanem tetteivel — maga erősít meg. Itt olvasható válaszcikkében ugyan csak egyetlen egyszer sem hivatkozik Szegfű kutatási eredményeire.¹⁰ Látszólag hosszan időztem a személyi résznél. Nem ok nélkül tettem. Véleményem szerint ugyanis csak attól a kutatótól várható korrekt forráskezelés és elfogulatlan ítéletalkotás a múlt vonatkozásában, aki hasonlóan korrekt és elfogulatlan módon jár el a jelen és a közelmúlt szakirodalmának kezelésében és hasznosításában.

Ami mármost a tárgyi részt illeti, 1984. évi vitacikkem Gerics megállapításaival polemizáló számos ellenvetése közül itt kettőre reflektál Gerics (e folyóiratszámában olvasható tanulmánya jegyzeteiben felvetett más kérdésekre, amelyek vitánk tárgyát — Gellért, Péter és Aba viszonyát — kevésbé érintik, ezúttal nem térek ki). Vegyük szemügyre az *első* vitakérdést! Ennek kiindulópontját Gerics 1982. évi tanulmányának következő megállapítása jelenti: „Alapvető tény azonban, hogy a *Deliberatio* nem nevezi meg a kárhoztatott királyt. Ezért az Abával való azonosítás valószínűsége, amelyet a legenda-író [a Gellért-legenda írója] eljárása sugalmaz, éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ. A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait — ahogyan ez a krónikával való összehasonlításból jól megállapítható — bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse [Gellért] kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától. A legendaszerzőnek a krónika felhasználásánál felismert, ilyen forráskezelő eljárása alapján azt kell mondani, hogy aligha dolgozta fel ettől eltérő célzattal és módszerrel másik valószínű forrását, a *Deliberatiót* is. A krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem”.¹¹ 1984. évi vitacikkemben mindenekelőtt *elvileg* helytelenítettem Gericsnek ezt az eljárását. Ezt írtam: „Furcsa logikára vall a *Deliberatio* többször emlegetett királyának személyét annak révén meghatározni, hogy egy, a *Deliberatióból* me-

⁸ KRISTÓ Gyula: *Gellért püspök*. Magyar Nemzet, 1980. szeptember 27. 8.

⁹ A 4. jegyzetben i. m. 296.

¹⁰ A szakirodalmi szelekció dezorientáló voltára szolgáljon bizonyosságul az alábbi eset. TARNAI Andor könyve („A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984.) nem hivatkozik egyetlen esetben sem Szegfűnek a *Deliberatióval* kapcsolatos kutatásaira. Ez a körülmény a problémával és a korszakkal nem foglalkozó NAGY Pétert olyannyira félrevezette, hogy ekként fogalmazott: „Itt lenne az ideje, hogy [Gellért] ránk maradt írásait [!] valaki végre elhelyezze saját kora és társadalma közegében, s megmagyarázza azt, hogy ez a misszionárius, aki végül is »pogányok« térítését választotta élethivatásul, »szabad óráiban« miért foglalkozott ezoterikus dogmatikai vitákkal” (*Dicső eleink*. Népszabadság, 1984. április 21. 13.).

¹¹ A 2. jegyzetben i. m. 197.

ritó forrás (a Gellért-legenda) módszere ellenőrizhető-e. Furcsa logikára vall, ha egy forrás megbízhatóságát az e forrást felhasználó másik kútfő belső kritériumrendszeréből (e másodlagos forrás szerzőjének munkamódszeréből, írói eljárásából) kívánánk megállapítani. . . . Meglehet, hogy a legendaszerző változtatott az általa forrásként használt krónikán, a krónika beállításán (ha egyáltalán tényleg forrásként használta a krónikát), de ebből még nem következik az, hogy a *Deliberatió*t használva azon is változtatnia kellett. . . . Hogy ki volt a *Deliberatio* megnevezetlenül ostromozott királya, annak eldöntése — ismétljük — nem a *Deliberatió*t felhasználó »legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ«. . . , hanem mindenekelőtt a *Deliberatió*tól.¹² Őszintén sajnálom, hogy éppen a *Deliberatio* vonatkozásában Gerics sem 1982-ben, sem 1985-ben nem végzett alapos és mélyeszántó elemzéseket. Gerics az e folyóirat számban olvasható válaszában eredeti állításának igazát — hogy tudniillik „a névtelenül bírált király azonosítása szempontjából a legendaíró eljárásának ellenőrizhetősége” nagyon is fontos — azzal kívánta bizonyítani, hogy „az Abára és híveire kimondott anathéma” problémáját vizsgálta. Bizonyító apparátusa e helyütt kifejezetten gyenge lábakon áll. Először: azért, amiért a *Deliberatio* szövegében nincs utalás arra, hogy „Gellért az általa meg nem nevezetten kárhozott királyt kiátkozta”, nem kell arra következtetni, mintha a *Deliberatio* a ki nem átkozott Pétert ostromozná. Ez ugyanis legfeljebb argumentum e silentio, amelynek bizonyító ereje önmagában közismerten csekély. Más szavakkal kifejezve: miért kellett volna egy anathémára Gellértnak a *Deliberatió*ban hivatkoznia? Másodszor: Gerics úgy véli, hogy a Gellért-legenda szerint „hőse [Gellért] Abát 1042. húsvétján kiközösítette, amikor megtagadta tőle a feloldozást. A legenda szövegét másra magyarázni nem lehet”. A legenda szövege — Gerics fentebb, válaszcikke 6. jegyzetében latinul idézi — sem excommunicatiót, sem anathémát nem említ, viszont arról van benne szó, hogy Aba húsvét ünnepén megkoronázását kérte Gellérttől, s mivel a csanádi püspök vonakodott, más egyházfők végezték el ezt. Erre Gellért megfenyítette, megdorgálta (de nem közösitette ki és nem vetette egyházi átok alá) Abát. Ennélfogva nem elégséges csak annyit mondani, hogy Aba eucharisziához járult Csanádon, hanem — emellett vagy ez előtt — azt kell hangoztatni: olyan „ünnepi koronázás”-ra vágyott, „amire évente többször is sor került”.¹³ Harmadszor: ha mindez megállja a helyét, nincs ok annak feltételezésére, hogy a Gellért-legenda „*Gratianus munkájának felhasználásával alakította át és rejtette el* — mintegy csak az egyházjogot ismerők számára észrevehető módon — a krónikának Aba pápai kiközösítésére vonatkozó hírét”. Nem kevés malíciával állapíthatjuk meg: ha valóban Gratianus alapján rejtett el akármit is a legendaszerző, módfelett ügyesen tette. Negyedszer: még ha Gerics itt most bírált fejtegetései meg is állnák a helyüket, a kiindulóponthoz, hogy tudniillik a *Deliberatió*ban bírált király személye a *Deliberatió*t használó (?) Gellért-legenda szerzője módszerének ellenőrizhetőségétől függ, kevés közül van.

S ha már Gerics szóba hozta ezt az általam 1984-ben *elvileg* kifogásolt passzust, s — aligha helytálló érveléssel — próbálta annak igazát bizonygatni, most legyen szabad konkrétan is kifogásokat emelнем azzal kapcsolatban. Gerics, mint idéztem, úgy okoskodott: ha a Gellért-legenda szerzője tendenciózusan használta a krónikát, így tett a *Deliberatió*val is. Ám hogy a legendaszerző forrásként aknáztá-e ki a krónikát, amely pedig

¹² A 4. jegyzetben i. m. 163–164., 165

¹³ *Magyarország története I/1*. Főszerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 841. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája). Pontosán ilyen koronázást említ a magyar krónika 1064 húsvétján Pécssett. Ekkor az előző évben királlyá koronázott Salamon fejére unokatestvére, Géza helyezte a koronát, hasonlóképpen az ország főembereinek jelenlétében, s a koronázást követően vonultak a püspöki székesegyházba mise hallgatására. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini 1937. (a továbbiakban: SRH. I.) 362.

az analógia kiindulópontja, Gericsnek Horváth János kutatási eredményeire építő megállapításai ellenére sem tekinthető vitán felül állónak és megnyugtatóan bizonyítottoknak.¹⁴ Magam úgy vélem, a legenda őszövege szolgált forrásul a krónika egy korai szerkesztése számára.¹⁵ Ha netán ez utóbbi álláspont képezné az igazságot, akkor Gerics analógiája magától omlana össze. Am ha a legenda és a krónika viszonyában későbbi kutatások mégis az általa (is) képviselt nézet helyességét igazolnák, még akkor sem következik az itt vitatott tétel igazsága. S nem pusztán azért, mert egy középkori szerző *egyetlen* forrás használatában megmutatkozó (vagy modern kutató által megállapított?) módszere nem jelent bizonyosságot arra, hogy egy másik (vagy az összes többi) kútfőt is azonos módon aknázza ki, hanem azért, mert a mai napig nincs tudományosan igazolva, hogy a Gellért-legenda írója forrásként használta volna a *Deliberatiót*. Már többen megállapították, 1965-ben magam is úgy fogalmaztam: „A *Deliberatio* egyes részei és Gellértnek a legendából, illetve a krónikából ismert, Aba-ellenes fellépése között szövetségű, logikai megfelelések és párhuzamok vonhatók”.¹⁶ De az, hogy a *Deliberatio* a Gellért-legenda forrása volt, filológiai értelemben mindmáig nem emelkedett a bizonyosság szintjére. Maga Gerics is tudja ezt, hiszen 1982-ben ekként fogalmazott: „a legendaíró *alighanem* [kiemelés tőlem — K. Gy.] forrásul használta hőséne *Deliberatio*. . . című munkáját”, néhány sorral alább pedig: „A Gellért-legenda írója *minden bizonnyal* [kiemelés tőlem — K. Gy.] a *Deliberatio* bemutatott sorainak ismeretében dolgozott”.¹⁷ Egy ilyen, most vitatott tétel — a *Deliberatio* királyának Abával való azonosítása a Gellért-legenda szerzője „módszerének ellenőrizhetőségétől függ”, aki már a krónikát is tendenciózusan használta fel — kimondása előtt kétséget kizáróan bizonyítani kellett volna, hogy a Gellért-legenda kútfőként hasznosította a krónikát, s igazolni kellett volna azokat a sejtéseket, hogy a *Deliberatio* forrásul szolgált a Gellért-legenda számára. Ezek elvégzése persze még mindig nem jelenti a vitatott tétel igazát, csak a megkívánt tudományos alapot szolgáltatja a tétel kijelentéséhez.

A második, megvitatásra váró Gerics-állítás az 1040-es évekbeli magyarországi adózás kérdése. A vélhetően magyarországi adózás három alkalommal szerepel a *Deliberatio*-ban. Az egyik passzus magyar fordításban így hangzik: „Azok azonban, akik csak azért királykodnak, hogy az legyen a nevük, hogy a népet zabálják, hogy az adókat (*tributa*) hajhásszák, önmagukat dicsőítsék és az üres hírnév érdekében megtegyék az e világ vágya szerint való többi, bizony nem királyok azok, hanem felforgatók”.¹⁸ A másik ekként: „E világon még soha nem hallott eretnokség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat (*helemosinas*).” A harmadik pedig ebben a formában: „Immár tilos szót emelnünk, noha névleg püspökök vagyunk, megadóztattak bennünket (*constituti. . . sub tributo*), akikre Isten parancsa folytán egy egész világ van bízva. Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön”.¹⁹ A korszak forrásanyagában adó-

¹⁴ GERICS József: *Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője (Születése századik évfordulóján)*. Századok 1978. 247–248.

¹⁵ A 4. jegyzetben i. m. 287–292.

¹⁶ Az 5. jegyzetben i. m. 29.

¹⁷ A 2. jegyzetben i. m. 196.

¹⁸ *Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium pverorum*. Edidit Gabriel SILAGI. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis XLIX. Tvrnholti 1978. (a továbbiakban: *Delib.*) 157. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 196.

¹⁹ *Delib.* 51. Magyar fordítása: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. Ford. KARÁCSONYI Béla és SZEGFŰ László. Világosság 1976. 98. L. még Világosság 1976. 336.

kivetés Péterrel kapcsolatban fordul elő; a magyar krónika szerint „Aba király az összes törvényeket és adókat (*exactiones*) megsemmisítette, amelyeket Péter király szokása szerint rendelt”.²⁰ Ez vezette Gericsét fentebb olvasható válaszcikkében annak kimondására, hogy mivel a *Deliberatió*ban Gellért a nép kizsarolásáért és adók hajhászásáért kárhoztatta a meg nem nevezett királyt, „ilyen király Péter volt s nem Aba!” Gerics úgy vélte, hogy német mintára vezette be Péter Magyarországon az egyházi vagyonnal való szabad királyi rendelkezést, s „Aba Sámuel ezt is eltörölte a Pétertől való, önkényes »constitutiones et exactiones« között. Gellért a *Deliberatió*ban azonos módon veti a király szemére a nép kizsaroló megadóztatását, az egyháztól a lélekváltás-adományok visszakövetelését és saját magának mint püspöknek a *tributum alá hajtását*. Gellért nem tesz különbséget a három közt. Mindezek együtt tehették ki Péternek Aba által eltörölt *exactio*-it, amelyek István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak. Péter az »adókat hajhászó, népet faló« uralkodó”. Ezzel a vita kulcskérdésénél vagyunk: ki(k)re, mely magyar uralkodó(k)ra vonatkozhat Gellért bírálata a *Deliberatió*ban meg nem nevezett királyról. Mindenekelőtt — a részletes vizsgálatot megelőzően — emlékeztetnünk kell az olvasót, hogy 1984. évi írásunkban óvatosságot ajánlottunk ebben a kérdésben. Megemlíttettük ott: a zsarnok minősítéshez hasonlóan „ugyancsak nem dönt abban a kérdésben, hogy a *Deliberatio* királyában Pétert avagy Abát kell-e látnunk, az sem, miszerint Gellért munkájában a püspökök megadóztatásáról tesz említést. Péterről ugyan tudjuk, hogy adókat vetett ki, amelyeket Aba eltörölt, ez tehát arra mutathatna, hogy Péter volt az a magyar király, aki a püspököket adóztatta. Ámde az állásfoglalást halasszuk el addig, amíg képet kapunk Péter és Aba Sámuel egyházpolitikájáról, mivel a püspökök megadóztatása nem egyszerűen egy adónem kivetését jelenti, hanem olyan súlyos kérdés, amely csak az egyházpolitika ismeretében és függvényében vizsgálható”. Ezt a vizsgálatot megejtve állapítottuk meg: „Péterről még Gerics József is »a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését«. . . tételezi fel, ebbe a képbe aligha váгна bele, ha országában nagy szerepet juttatott volna a keresztény egyház leépítésére (végső soron megsemmisítésére) törő eretnekségnek. Éppen ezért tartjuk kétségesnek, hogy az egyébként adót kivető Péter vetemedhetett volna-e a püspökök megadóztatására. Ha ennek lehetőségét kizárni nem is tudjuk, azt a gyanút, hogy Péter nyíltan pártfogásába vette volna az eretnekeket, s rájuk támaszkodva kísérlete volna meg végveszélybe sodorni a magyarországi kereszténység gyenge hajtását, adatok híján el kell háritanunk. Nem ez a helyzet Aba Sámuellel. Róla éppen olyan olyan információink vannak, amelyek úgy mutatják be őt, mint a formálódó osztálytársadalom ellenfelét. . . Aba uralma, hároméves országlása egyértelműen visszalépés a feudalizáció, lényegében Istvánnal kezdődő és Péter rövid uralma alatt felgyorsult folyamatában. . . A *Deliberatió*ban tükröződő egyházellenesség tökéletes megfelelője a magyar krónikában Abáról kirajzolódó osztálytársadalom-ellenességnek”.²¹

Vajon milyen véleményt formált a modern szakirodalom a XI. század első fele magyarországi királyi adóztatásáról? Györffy György szerint „István törvényeiben nincs szó pénzadóról, de hogy már István bevezette, arra több forrásból következtethetünk. A Magyar Krónika Péter jogtalanságairól szólóval közli, hogy törvényeket hozott és adókat (*exactiones*) vetett ki. Itt nyilván újabb, a népet terhelő adókról van szó. Ezeket Péter elkergetése után el is törölték, s megmaradhatott továbbra is az, amit István vezetett be. Ezek közül egy valószínűsíthető, a dénáradó. Ezt később »szabad dénárook« (*liberi denarii*) vagy »szabados dénárook, köznyelven füstpénz« (*libertini denarii vulgo fumarii*) néven emlegetik, jelezvén vele, hogy füstönként vetették ki”. Kálmán törvényéből derül

²⁰ SRH. I. 325—326.

²¹ A 4. jegyzetben i. m. 170—171., 173—174.

ki, „hogy mindeddig minden »szabad« 8 dénár adót fizetett”.²² Gerics, fentebb olvasható válaszcikkében, Györffy nézetét osztja, ugyanis Péterrel kapcsolatban „önkényes [kiemelés tőlem — K. Gy.] »constitutiones et exactiones»-t említ. Amennyiben az *önkényes* szót Péter törvényeire és adókivetéseire *egyaránt* vonatkoztatjuk (aminthogy ez a megfogalmazásból következik), úgy ennek nincs *teljes* forrásos megalapozottsága. A magyar krónika jelző nélkül használja a „constitutiones et exactiones” szavakat, az Altaichi Évkönyv pedig Péternek csak törvényeit minősíti „törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott”-aknak, s szól ezek megsemmisítéséről Aba királysága alatt,²³ Péter adókivetését, illetve annak Aba részéről történt visszavonását nem említi. Hogy az adózás dolgában Gerics lényegében Györffy álláspontját osztja, válaszcikke más, fentebb idézett soraiból is kiderül. Itt ugyanis Péter nyakába varrja (1.) „a nép kizsaroló megadóztatását”, Péternek tulajdonítja (2.) „az egyháztól a lélekváltság-adományok visszakövetelését”, valamint (3.) „saját magának mint püspöknek a *tributum alá hajtását*”. Gerics szerint mindezeket eltörölte Aba, amelyek „István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak”. A modern szakirodalom azonban az adózás kérdésében kétféle alapállást foglalt el. Györffy és Gerics szerint Péter önkényesen újabb adókat vetett ki az István korára visszamenő adónemhez képest. Más vélemény szerint viszont Péter ugyanazt az adót hajtotta be, amelyet már valószínűleg István szedni kezdett.²⁴

Magunk ez utóbbi állásponttal értünk egyet. Mindenekelőtt azért tesszük ezt, mert a forrásanyagban nincs olyan passzus, amely Péter adóját önkényesen kivetettnek, törvénytelennek minősítené. Nincs tehát alap annak feltételezésére, hogy Péter király István adójához képest újabb adó(ka)t írt volna elő. Vajon nem lehet-e ekként értelmezni a magyar krónika Péter törvénye és adója kapcsán használt *secundum consuetudinem suam* kifejezését? Az ezt a szókapcsolatot tartalmazó mondat magán viseli annak nyomát, hogy az Altaichi Évkönyvből származik. Jól mutatja ezt a két szöveg szembesítése.

Altaichi Évkönyv:

„Igitur rex idem, habito sinodico concilio, cum communi episcoporum et principum consilio omnia decreta rescindi statuit, quae Petrus iniuste secundum libitum suum disposuit.”²⁵

Magyar krónika:

Omnes autam constitutiones et exactiones, quas Petrus rex secundum consuetudinem suam statuerat, Aba rex in irritum revocavit.”²⁶

Mint már említettem, Péter adókivetéséről az Altaichi Évkönyv nem szól. Az itt olvasható *iniuste secundum libitum suum* („törvénytelenül, önkényének megfelelően”) tehát nem Péter adójára, hanem törvényére vonatkozik. A Magyar krónika a német forrást bővítve megemlítette, hogy Aba hatálytalanította Péter törvényei mellett annak adókivetését is. Nem vette át szolgálai és mechanikusan német forrásából azt, hogy az Aba által megsemmisített törvényeket (valamint a szövegében bővítésként szereplő adókivétést) Péter „törvénytelenül, önkényének megfelelően” eszközölte volna. A *secundum libitum suum-ot secundum consuetudinem suam-ra* cserélte fel. Ez utóbbi kifejezés ugyan nehezen értelmezhető tárgyilag (mert hiszen mire vonatkozhat Péter hároméves uralko-

²² GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 340–341. L. még *Magyarország története I/1*. 824. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája).

²³ *Annales Altahenses maiores*. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1891.² (a továbbiakban: AAm.) 26. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 192.

²⁴ BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágysztyá kialakulása Magyarországon*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Bp. 1983. 35.

²⁵ AAm. 26.

²⁶ SRH. I. 325–326.

dása során törvényhozásával és adókivetésével kapcsolatban a „szokás” említése),²⁷ de kétségtelenül nem ugyanazt jelenti, mint a félreérthetetlenül elítélő és megbélyegző *iniuste secundum libitum suum*. Az Altaichi Évkönyv szerint Péter „törvénytelenül, önkényének megfelelően” hozott törvényeket. Vajon nem azért szelídítette-e a törvényteleniséget és önkényt a magyar krónikás *consuetudo*-ra (szokásra), mert Péter törvénye mellett Péter adóit is említette, márpedig azok nem „törvénytelenül, önkényének megfelelően” vettek ki. Ha pedig azoktól megvonta a törvénytelen és önkényes jelleget, akkor azok nyilván nem Péter kezdeményezéséből kivetett adók voltak — mégha írásban először Péterrel kapcsolatban is nyertek megörökítést —, hanem Istvánra mentek vissza. Ha itteni okfejtésünk megállja a helyét, akkor Aba nem Péter új adóit törölte el, hanem éppen az(oka)t az adó(ka)t, amely(ek)et még István király foganatosított. Későbbi adatokból tudjuk, hogy ez az a dénáradó volt, amelyet a szabadoktól szedtek.

Aba Sámuel tehát a szabad dénárokat (a füstadót) törölte el, éppen azt az adót, amely saját uralmi bázisát első renden sújtotta. Kik voltak Aba uralmának elsőrendű támaszai? Erre a kérdésre a magyar krónika ad választ. Aba „az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és paraszttal tartott össze”, illetve más helyen: „megveti a nemeseket. . . , és mindig nemtelen paraszttal étkezik, lovagol és társalog”.²⁸ Aba társadalmi támasza éppen az István által adóztatni kezdett, majd Péter alatt tovább — és alkalmasint még súlyosabban — adóztatott szabad jogállapotú népesség volt. Saját társadalmi bázisának járt tehát Aba kedvében, amikor ezt az adót eltörölte. Ugyanakkor Aba sem tudott adó nélkül meglenni. III. Henrik német királytól pénzen kívánt békét szerezni, s a 1043. évi békében 400 arany talentum fizetésére kötelezte magát.²⁹ Ezt adó nélkül aligha remélhette kifizetni. Feltehető, hogy a *Deliberatió*ban említett, az egyházak sérelmére végrehajtott adókivetések (a lélekváltság-adományok visszakövetelése, a püspökök *tributum*, azaz adó alá hajtása) Aba nevéhez fűződnek. Valószínűvé teszi ezt az a körülmény, hogy a meg nem nevezett uralkodó egyházak elleni, anyagi természetű fellépését a *Deliberatio* az eretnokséggel összefüggésben említi, márpedig hogy a két szóba jöhető király, Péter és Aba Sámuel közül csak az utóbbi minősíthető az eretnekekkel szimpatizáló és nekik teret nyitó uralkodónak, azt számosan valljuk.³⁰ Nincs-e mégis Gericsnek igaza, aki úgy látta, hogy Péter németországi példát ültetett át a magyarországi gyakorlatba, II. Henrik császáráé, aki „a püspökségek gazdasági teherbírását is igénybe vette”, valamint a hasonló utat járó II. Konrádét? Péter nem volt jó viszonyban uralkodásának első három évében a német-római császársággal, cseh szövetségben fegyveresen is szemben állt II. Konrád utódával, III. Henrikkel.³¹ Aligha hihető, hogy ilyen helyzetben Péter német minta magyarországi meghonosításán fáradozott volna. Sokkal természetesebb arra gondolni, hogy a szabad jogállású paraszti népességre támaszkodó Aba Sámuel

²⁷ Mindenesetre a *Képes Krónika* utolsó fordítói közül ketten is a *szokás* szóval adták vissza a *consuetudo* szót; GERÉB László: „Aba király megsemmisítette mindama törvényeket és adókivetéseket, melyeket Péter király a maga szokásához képest rendelt el” (*Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről*. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 104.); BELLUS Ibolya: „Aba király megsemmisítette mindazokat a törvényeket és adókat, amelyeket Péter király a maga szokása szerint rendelt el” (kézirat). Másként fordítja e mondatot BOLLÓK János: „Aba királyként minden olyan határozatot és intézkedést hatályon kívül helyezett, amelyeket Péter király a saját szája íze szerint hozott” (*A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 213.).

²⁸ SRH. I. 329., 330. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 299.

²⁹ AAm. 33.

³⁰ SZEGFŰ László: *Eretnokség és tirannizmus*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 513—515.; az 5. jegyzetben i. m. 28—29. L. még ifj. HORVÁTH János: *A Gelléri-legendák forrásértéke*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1958. 44.

³¹ *Magyarország története I/1*. 837. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája).

nyúlt — miután tömegbázisa biztosítása érdekében lemondott az István és Péter által éppen a szabadoktól szedett adóról — új jövedelemforráshoz akkor, amikor visszakövetelte az egyházaktól a lélekváltság-adományokat és megadóztatta a püspököket. A *Deliberatió*ban tehát általában az adózás (illetve különösen a püspökök megadóztatása) vonatkozásában Aba Sámuel kora tükröződik. Lehetetlen azonban nem gondolni arra, hogy e téren is valami „beszüremkedett” a *Deliberatió*ba Péter első uralmának időszakából. Amikor Gellért arról ír, hogy vannak népet zabáló, adókat hajhászó, önmagukat dicsőítő királyok, más előképek mellett talán Péterre is gondolt, arra a Péterre, akivel évtizedes ellentétek állították szembe.

Az imént azt érzékeltetem: aki a jelent egyoldalúan szemléli, az a múlt vizsgálata során sem tud szabadulni ettől. Hogy Gerics egyoldalúan szemléli a jelen, illetve a közel-múlt szakirodalmát, azt fentebb igazoltam. Most már csak annak felvillantása maradt hátra, hogy hasonlóképpen bánik a múlttal is. Ezt írja: „Kristó nagy nyomattékkal hangsúlyozza, hogy a *Deliberatio* jelen idejű szövegei Gellért mondanivalójának aktualitását fejezik ki, s most már elismeri, hogy Péter alakja is »beszüremkedett« a *Deliberatio*-ba. Ám ha Gellértnek az uralkodó elleni jelen idejű vádjai a mű írásakor éppen trónon levő királyra vonatkoznak, akkor csak egy király ellen irányulhatnak, az ellen, aki a kárhöz-tatás írásba foglalásakor hatalmon van! Azaz nem két király: Aba és Péter, hanem egy király: Péter bírálatáról van szó.” Gerics maga ismerte el 1982-ben, hogy „az a gondolati anyag, amelyet itt Gellért előad, nem az ő leleménye, hanem igen régi múltra tekinthetett vissza az egyházi, sőt bibliai hagyományban”.³² Egy olyan nagy műveltségű szerzőről, mint Gellért, akiről tudjuk, hogy évezredes tanok visszhangoznak nála, miért kell feltételezni, hogy amikor a jelenről, a mostról, a manapságról ír, azt szigorúan csak egy vagy két év közvetlen tapasztalása, egyetlen uralkodó országlásának megítélése motiválta. Ilyen kérdést különben sem *spekulatív* módon kell eldönteni, még kevésbé pedig a tények mellőzésével avagy azok ellenében. Sokkal inkább azt kell vizsgálni, hogy mi szól, mi bizonyít a feltevés, a munkahipotézis mellett s mi vall annak ellenében. Én úgy vélem: elsősorban Aba Sámuel tekinthető a *Deliberatió*ban névtelenül bírált király modelljének, de egy ponton (a főpapok letétele említésénél) bizonyosan, egy másik ponton (az adók nép rovására történt hajhászása leírásában) nagy valószínűséggel Péter királyra ismerhetünk a műben. S hogy még hány más helyről vett példák és minták, irodalmi reminiscenciák és olvasmányélmények olvadtak össze a *Deliberatio* ostorozott királyában, azt ma már sejtjük, s ebben éppen Gerics József kutatásainak van nem kis érdeme. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy „a világi hatalom iránti bizalmatlanság, az uralkodóknak az »e világ fejedelmével«, vagyis a Gonosszal való rokonítása . . . , a legkirívóbb jelenségek orvoslásának a hatalmasok lelkiismereti kötelességévé tétele. . . : ebben a körben mozognak Gellért gondolatai. Gellért korára mindez már majdnem egy évezrede tárgya volt a legtágabban értelmezett egyházi irodalomnak. Gellértnél könnyen lehetett ez akár őt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszmefuttatás”.³³ Gerics sem hiheti, hogy a *Deliberatió*ban tükröződő, Gellértet „személyesen érintő események” kivétel nélkül csak Péter rövid uralkodására szűkültek volna össze, miközben másfelől egy évezred teológiája és filozófiája visszhangzik nála, s magam sem hiszem, hogy csupán Aba Sámuel alakja nyert egyedüli modellként megörökítést a *Deliberatio* elmarasztalt királyának figurájában. Úgy gondolom, ha markáns módon Aba Sámuel alakja és kora (azaz az 1041 utáni két-három év) hagyta is rajta lenyomatát a *Deliberatió*n, nincs okunk az e műben tükröződő, szinte feneketlenül mély, ugyanakkor

³² A 2. jegyzetben i. m. 299.

³³ Uo. 299–300.

kozmosz magasságú gondolati tartalmat egyetlen magyarországi uralkodó országlásának néhány rövid évébe besűríteni.

Végezetül megjegyzem: a Pseudo-Isidorus-kánonyűjtemény és a XI. század első fele magyarországi társadalmi ideológiája feltett kapcsolatában a Gerics által újonnan bemutatott anyag ellenére is ahhoz az állásponthoz tartom magam, amelyet a Pseudo-Isidorus más szövegeivel kapcsolatban 1984. évi tanulmányomban kifejtettem.³⁴ Más szavakkal: Aba Sámuel társadalmi bázisának ismeretében kétségesnek tartom, hogy a Pseudo-Clementinák tartalmát „Aba Sámuel és tanácsadói: a püspökök, a bibliai ősegyházi vagyonszövetség mintájával együtt a maguk programjának alapigéjévé tették”. Aligha hihető, hogy a magyarországi egyház leépítésére, visszaszorítására törő bogumil eretnekséggel szövethető Aba Sámuel azért folytatott közös étkezést a nemtelen paraszttal, mert a hívek együttes étkezését a Pseudo-Clementina ajánlotta. Gericsel folytatott vitánk fontos tanulsága lehet, hogy ha a szövegpárhuzamok összeállítója forrásai tanúságait nem szembeesít állandóan és elfogulatlanul a vonatkozó kútfők és a szakirodalom lehető teljességével, könnyen önálló életre kelhetnek és társadalmi valóságuktól elszakadhatnak a szavak. Megismétlem, amit 1984-ben mondtam: „a forráskritika és a történettudomány nem... helyettesíthető egymással”.³⁵

KRISTÓ GYULA

³⁴ A 4. jegyzetben *i. m.* 174–175. Ha hinnénk Gericsnek s elfogadnánk, hogy Aba Sámuel országlásának három éve nem más, mint kísérlet a jeruzsálemi ősi keresztény egyházközösség biblia szerinti vagyonszövetségének, a keresztény hittestvéri közösségnek (az ezt kifejező *vita communis*-nak) a megteremtésére, akkor érthetetlen, hogy András, a *Catholicus* (SR.H. I. 344.) miért csak István királyhoz (1. a 2. jegyzetben *i. m.* 310–312.) és miért nem Aba Sámuelhez is fordult példaként az 1040-es évek második felében. Tény mindenestre, hogy I. András egyaránt megtagadta Pétert és Aba Sámuel. András bihari püspöke, Leodvin egyenesen úgy tekintett királyára, mint aki közvetlenül István után következett a trónon (Albinus Franciscus GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae II.* Budapestini 1937. 970.). Ha Aba Sámuel keresztény és zsarnokságtól mentes király lett volna (amilyennek a Pseudo-Isidorus-szövegek Aba korára vetítésével Gerics látja), akkor I. Andrásnak nem lett volna oka kiiktatni őt elődei közül.

³⁵ A 4. jegyzetben *i. m.* 298.

SZEMLE

Haiman György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Budapest 1983, Akadémiai Kiadó. 451 l. + 9 melléklet. — Társkiadó: Jack W. Stauffacher és John Howell-Books, San Francisco.

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus élete, műve betűinek, nyomtatványainak tükrében című könyvében Haiman György 1972-ben jelentette meg e fontos témáról kutatásainak eredményét, amelynek során természetesen támaszkodott a korábbi publikációkra. Míután anyanyelvünk izoláltsága gyakorlatilag hozzáférhetetlenné teszi a Kárpát-medencén kívül a magyar könyvek olvasását, Haiman munkájának angol nyelven történt megjelenését örömmel üdvözölhetjük. Fontos ez, hiszen Tótfalusi tevékenysége — mindennekelőtt az amszterdami betűmetszése — egyértelműen és tagadhatatlanul nemzetközi jelentőségű. Így valóban fontos volt, hogy a hazai szakember összefoglalója Tótfalusiról végre nyelvi nehézség nélkül gyakorlatilag immár minden érdeklődő számára hozzáférhetővé váljék.

A magyar könyvtörténet szempontjából ennek az igen jelentős munkának első kiadását Varjas Béla e folyóirat hasábjain még annak idején külön tanulmányban mutatta be (1974. 222–231.). Ennek tudható be, hogy a második kiadás jelenlegi ismertetése a magyar nyelvűhöz viszonyított bemutatására szorítkozik. Egymásmellette rakva a két kötetet ezeknek szinte csak a mérete azonos: mind terjedelmében, mind szerkezetében, mind szövegében igen sok és igen jelentős eltérés állapítható meg. A különbségek mind megannyi igazítást, bővítést, pontosítást stb. jelentenek a gondos érlelés egyértelmű eredményeként. A két kötet között eltelt több mint egy évtized során ugyanis Haiman minden új nyomnak és adatnak utánanézett, és azokat kiértékelés után bedolgozta munkájába. A gondolatébresztő szempontok közül ki kell

említeni a Kolozsvárott élő Jakó Zsigmond kitűnő könyvét (*Erdélyi fénys. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest 1974. — vö. Magy. Könyvszemle 1975. 103–104), aki mindennekelőtt az erdélyi források alapján tisztázott számos kérdést, ami Tótfalusival összefügg. Ugyancsak fontos Tótfalusi grúz betűmintalapja, amelyet szerencsés kézzel Dán Róbert talált meg 1980 év nyarán Amszterdamban (Magy. Könyvszemle 1980. 396–398.). Ez utóbbi kiértékelésére is sor kerülhetett függetlenül Haiman új könyvében (415–437.).

Mindezek után állítható, hogy Haiman munkájának angol nyelvű kiadása szinte önálló, új műnek tekinthető. Ennek illusztrálására álljon itt néhány számszerű adat. A könyv terjedelme a korábbi 317 lapról — közel a felével — 451 lapra nőtt, jóllehet a tipográfiai kivitel azonos és az angol nyelv tömörebb a magyarnál. Az első kiadás 99 szövegközi képe helyett a másodikban 159 található. De még az első pillantásra azonosnak tűnő ábrákon belül is számos — nem ritkán igen jelentős — kiegészítés tapasztalható. Így a korábbi 52. ábra tíz iniciáléja helyett most a 101. ábrán húsz, de hasonló megkettőzés tapasztalható a régi 52. és az új 100. ábrák között is. A színes tábláknál is észlelhető a változtatás és igazítás szándéka. A nyolc tábla száma — nyilván költséges volta miatt — aligha volt szaporítható, de ugyanazokról a kötetekről; némegyszer (pl. II, IV.) új felvétel készült, másrészt nagyítással, ill. kisebbitéssel nagyjából azonos méretre kerültek a korabeli kötések reprodukciói. (Más kérdés, hogy feltétlenül helyese-e a különböző formátumú köteteket — pl. 4° = VII, 8° = VIII, 12° = IV. — szinte mm-re azonos méretre hozni. Úgy tűnik, hogy inkább a rendelkezésre álló felület esztétikailag minél vonzóbb kihasználása volt a törekvés, semmint az eredetinek méretében is történő megközelítése.) Csak örülni lehet, hogy a nagyméretű mellékletek száma is hatról kilencre nőtt, és az egyetlen kihagyott (a korábbi VI.) most

— bár kicsinyítve — a kötet belsejében azért megtalálható (az új 61, 80. és 84. ábra).

Az illusztrációknak most előadott mennyiségi és minőségi fejlődése érvényes a szövegre is. Itt természetesen nem lehet és nem is szabad az azonos és eltérő, ill. az új szöveg sorszámaival érvelni. Már az első belelapozással megállapítható, amit azután a behatóbb tanulmányozás csak megerősít, hogy Haiman nem sajnálta a fáradságot, ha új szempontok, ill. adatok beépítését tartotta szükségesnek. Egészen új fejezetek kerültek bele az új kiadásba, míg máskor a korábbi néhány mondat, most részletes és alapos kibontásra került. Az új szöveg egy részét az is indokolta és jogosulttá tette, hogy az angol nyelvű kiadás olvasóinak több olyan korabeli, magyar sajátosság magyarázására volt szükség (pl. Partium), ami a magyar közönségnek felesleges volt. Csak dicsérni lehet Haiman mindenre kiterjedő gondosságát, hogy az ilyen — sokak számára talán jelentéktelennek tűnő, de valójában fontos — szempontokra is ügyelt.

Szükségesnek tűnik a magyar kötetet már jól ismerők számára felhívni a figyelmet az angol kiadás néhány olyan részére, amelyek vagy egészen újat, vagy lényeges szempontok szerint átdolgozott formában tartalmazzák a szerző megállapításait. Ezek közé tartozik a Tótfalusi-kérdés és annak irodalmának áttekintése (17—19.), Tótfalusi életútja (20—32.), a barokk betű és Tótfalusi (33—40.), a Tótfalusi—Janson vita (135—143.), Tótfalusi öröksége (203—212.). Egy mondat erejéig még ennél a legutóbb említett fejezetnél maradván, igazán tiszteletreméltó az a buzgalom, amellyel Haiman a 17. századi nagy betűművész iránti őszinte megbecsülése által hajtva, e század korábbi évtizedeiből a különböző angol, német és amerikai cégek által öntött betűkről kimutatta, hogy azok lényegében Tótfalusi alkotásai.

A szöveg és az illusztrációk mellett természetesen a kísérő apparátus átdolgozására is sor került. Így jól áttekinthető összeítést kapott a kötetben rövidítéssel idézett irodalom (10—14.), valamint Tótfalusi betűtípusai méret szerint csoportosítva (15.). (Ezzel kapcsolatban a mostani recenzió szerzője csupán megismételheti, amit Varjas egy évtizeddel korábban írt: „Vitatatható, hogy a Didot-féle pontrendszer elterjedése előtt helyes-e ennek mértékegységként való használata a típusvizsgálatokban.”) Természetesen kiegészítésre került Tótfalusi nyomtatványainak bibliográfiája is, ez alkalommal ugyancsak Soltész Zoltán gondozásában. A korábban 97 tételt tartalmazó összeállítás most további hét

újjal gyarapodott, amelyek az időrenden belül betűjellel megkülönböztetett sorszámozást kaptak. Előkerült a MTA Könyvtárából egy korábban csak irodalmi utalás alapján ismert nyomtatvány, amely régebben a 8. számot viselte, most pedig a 14. számot kapta. Ezzel a fenti két sorszám között a bibliográfia a két kiadásban egymáshoz viszonyítva eltolódott, amire a jövőben majd a bibliográfiai hivatkozások során ügyelniük kell a szakíróknak.

Különös figyelmet érdemel a 47. számot viselő Tótfalusi-féle *Síralmas panasza* (RMK. I. 1505.), amelynek a budapesti és kolozsvári példány közötti eltérésre Szabó Géza figyelt fel (Bogáti Fazekas Miklós: *Magyar zsoltár*. Bp. 1979. 270.). Kiderült, hogy Tótfalusi az egész munkát két alkalommal végig más szedésben készítette el, ezért tehát két különböző kiadásról van szó. Ez a külföldön már a 16. század tízes éveinek végétől folytatott gyakorlat tehát nálunk is tettenérhető. Sajnos, az ilyen sorról sorra történt utánszedés felismerése ugyanabból a nyomdából nem könnyű feladat, hiszen egyedül a 17. század végéig nyomtatott mintegy 5500 különféle hazai kiadványokból kb. 25—30 000 példány maradt fenn. Ezek egymással történő összevetése rendkívül nagy munkát igényelne. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* e nevezésű vállalkozás során igyekeztünk a különböző példányok között fennálló eltérések felismerését legalább valamennyi címlap reprodukciójának közzétételével biztosítani. Nem is egészen eredménytelenül (vö. *Magy. Könyvszemle* 1983. 409—414.). A fenti, a 17. század utolsó évtizedéből származó példa arra int bennünket, hogy a 18. századi hazai nyomtatványok összefoglaló, új bibliográfiájánál legalább ezt az azonosítási lehetőséget továbbra is biztosítani kell. Visszatérve a hivatkozott Tótfalusi-féle kiadványra, kár hogy a két — egymás között csupán minimális eltérést mutató — kiadás két-két lapja (Facs. 47.1 és 47.3, ill. 47a.1 és 47a.3) nem kerültek most Haiman könyvében egymással szemben reprodukálásra, ami igen tanulságos lett volna. Kétségtelen ugyan, hogy ez némileg felborította volna a bibliográfia alapján sorszámozott képek rendjét, de erre máshol — helyeselhető módon — már amúgy is sor került (pl. a 6. és 9. hasonmás együtt a 225. lapon), ill. a műszaki szerkesztés erre rákényszerült (pl. az 53. hasonmás az 55. és 56. tétel között, hogy a két, egymással szemközti lapra terjedő reprodukció füzetközépre kerüljön).

Összevetve Haiman alapvető munkája két kiadásának címét azonnal szembeötlük, hogy az első a „Tótfalusi Kis”, a másik pedig a „Kis” névalakot viseli. (Rá-

adásul Jakó a „Misztótfalusi Kis” formát használta könyvében.) Haiman ezt az angolszász világban valóban igen súlyos érvvel, a rövidségre való törekvéssel meg is indokolta (20. lap 4. jegyzet). Ennek ellenére kívánatosnak látszik, hogy egy és ugyanazon személynek ne rendszeresüljön ma két különböző névalakja: egy (vagy Jakóéval kettő) a magyar és egy másik (ill. harmadik) az idegen nyelvű használatra, mert ez — különösen a témában nem túlságosan járatások számára — problémát okozhat.

Haiman új kötetét őszinte örömmel üdvözl mindenki, aki a magyar könyvtörténettel foglalkozik, hiszen ezzel nemzetközi szinten tesz immár igazságot Tótfalusi Kis Miklósnak. Az angol nyelvű könyvburkoló — igen ügyesen — tipográfiaiailag kiemelt alémmel mutatja be Tótfalust, mint „A Janson betűtípusok alkotóját”.

BORSA GEDEON

A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Kiad. a Református Zsinati Iroda. Budapest, 1981. 322 l.

Tudományrendszertani szempontból az oktatási intézmények múltjára vonatkozó kutatások a neveléstudomány körébe tartoznak, de a művelődéstörténet is sokat meríthet egy-egy iskola történetét bemutató feldolgozásokból.

Az elmúlt évtizedekben kevés ilyen tárgyú mű született hazánkban, bár Kosáry Domokos, Mészáros István, Bajkó Mátyás, határainkon túl pedig Jakó Zsigmond és Fukász István összefoglaló műveikben foglalkoztak néhány magyar oktatási intézmény történetének egyes mozzanataival.

A Sárospataki Kollégium igen jelentős szerepet töltött be évszázadokon keresztül nemcsak oktatásügyünk, hanem a hazai művelődés múltjában is. (Történetét többben feldolgozták: Szombathy János: *A sárospataki főiskola története* Sárospatak 1919; Szinyei Gerzson: *A sárospataki ev. ref. főiskola története 1531–1661*. Sárospataki Lapok 1902; Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak 1931.)

A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya az intézmény alapításának 450. évfordulójára jelentette meg 13 tanulmányt tartalmazó kötetét, melyben új kutatási eredményeket tettek közzé a szerzők, történelemtudományunk kiemelkedő képviselői. A kötet nem pótolhatja a még hiányzó tudományos monográfiát, de jó alapot nyújthat ennek összeállításához.

Az iskola alapítási éve körüli viták évtizedek óta dúlnak. Bebizonyosodott, hogy a hagyományos 1531-es évzsámot a modern történeti kritika napjainkban már nem fogadja el. Szimbolikus jelentősége azonban megmaradhat. (Az 1540-es évek közepétől már okiratokkal igazolható és bizonyítható a pataki protestáns iskolázás megindulása.)

Szűcs Jenő tanulmánya az alapítás körülményeiről, a 15–16. század fordulójára körüli idők sárospataki művelődéséről, arról a szellemi környezetről vázol fel jellemző képet, amelyben Kopácsi István, Dévai Bíró Mátyás és mások működhettek. Az iskola történetének első időszakát (1549–1703) Makkai László gazdag forrásanyagra támaszkodó tanulmányai mutatják be.

Bakos József, Kiváló Comenius kutatónk foglalkozik az 1650–54 közötti időszakokkal, amely a pataki kollégium történetének és egyben Comenius életének is legfontosabb időszakai. Itt született az *Orbis Pictus*, az első képes tankönyv. A helyi nyomda korlátozott lehetőségei miatt itt csak néhány lap készülhetett el belőle, a teljes művet 1658-ban Nürnbergben nyomtatták ki. A Schola Ludas, a nagy pedagógus másik jelentős munkája azonban — amely 1656-ban jelent meg először — a pataki nyomda alkotása.

A felvilágosodás hatását, a nevelési eszmény változásának okait a korabeli tananyag alapos vizsgálatát, a diákság társadalmi összetételét, a kollégium gazdálkodási rendszerét elemzi Benda Kálmán *A Kollégium története 1703–1849-ig* című tanulmányában. A tantárgytörténet mindig elhanyagolt területe volt a neveléstörténeti kutatásainknak. Éppen ezért értékes és hiányt pótló munka Koncz Sándor tanulmánya, mely az 1703 és 1849 közötti időszak filozófiai és teológiai oktatását tárgyalja.

A kiemelkedő és ismert tudósok pályaképe mellett a szerző adatai alapján lehetőség nyílik kevésbé ismert és jelentős filozófusok és teológusok munkásságának tanulmányozására is. Iskolatörténeti szempontból fontos, eddig még feltáratlan adatokat közöl Barcza József két tanulmányában, melyekből a kollégium eseménytörténetét követhetjük nyomon 1849-től az 1948-ban bekövetkezett államosításig.

Czeglé Imre írása a kollégium tudományos életéről, a publikáló „tudós tanárokról” ad képet, T. Erdélyi Ilona Erdélyi János sárospataki éveit elemzi, Hőrsik Richárd a kollégium épületeiről, Szentimrei Mihály a tudományos gyűjteményekről, Takács Béla pedig a sárospataki nyomdáról ír. A szöveganyagot gondosan összeválogatott képgyűjtemény egészíti ki.

Az értékes tanulmánykötet új adatokkal gazdagította a magyar tudomány-művelődés- és neveléstörténetet, és talán ösztönzést ad hasonló kiadványok publikálására, amelyek a jövőben a kerek évfordulóktól függetlenül is megjelenhetnek.

FEHÉR KATALIN

Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. Szerk. Kállay István. Bp. ELTE, 1984. 676 p.

Alcímével ellentétben a kötetet csak *Kumorovitz Emlékkönyv*-ként fogják emlegetni. Tanítványai, munkatársai tisztelegtek Kumorovitz L. Bernát professzor egyetemi oktató tevékenységének fél évszázados évfordulója alkalmából, közreadva a „800 éves a magyar hivatali írásbeliség” c. konferencián elhangzott előadásait. A hazai medievisztika e kiemelkedő művelője az eltelt ötven év alatt (1934–1984) fél-százalán is több publikációban tárta fel a középkori hazai írásbeliséget, oklevelezesi gyakorlatot, miközben a Magyar Könyvszemlében is jelent meg közleménye II. Ulászló levélváltásáról Mátyás Firenzében hátramaradt Corvinái ügyében — (1956, 294–296.).

A tanulmányok az írásbeliség fogalmát Hajnal István felfogását követve (*Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jh.* Bp. — Leipzig—Milano, 1943. 3–4. p., uő. *Történelem és szociológia.* = Századok 1939. 160–162.) tágan értelmezik, beleértik az írást, az írás használatát, az írástudó szerepét, az írástudó hivatalnokai réteget, az értelmiséget és általában az írás társadalmi hatását. A szerzők írásaiból kiteljesedő kép egyben nyolc évszázad magyar történelmének, művelődéstörténetének keresztmetszete egy speciális szempontú és a formákhoz, hagyományokhoz szívesen kötődő volta ellenére is a változásokra érzékenyen és hatékonyan reagáló forrásterület nézőpontjából. A kezdeti klerikus hivatástól a literátusi tevékenységen át kibontakozik az írás és írásbeliség mint a társadalmi szerkezet tényeit rögzítő, a növekvő intellektuális szakszerűség irányába mutató sajátos társadalom-szervezet eszköze és alapja.

Gerics József — folytatva forráskritikai tanulmányait (I. MKSz 1982. 186., 299.) — *Breviarium Romanum II.* Szent Henrikre vonatkozó szövegrésze alapján azt vizsgálja, hogy milyen forrásokra alapozódott a *breviárium Magyarországot* Szt. István helyett krisztianizáló Henrik-képe.

A források, Otloh, Wipo, Herimannus Augiensis, Sigibertus Gemblacensis, Analista Saxo művei, illetve a Vita Henrici kronológiai és hagiográfiai vonatkozásai nyomán azonban kiténik, hogy II. Henriknek, a birodalom első szent uralkodójának teljesítenie kellett uralkodói kötelességét: a népek térítését, és erre nem találhattak mást, mint a szomszédos és a kereszténységhez csak újonnan csatlakozott magyar királyságot.

A szűkebb értelemben vett hivatali írásbeliség bemutatását III. Béla kancelláriai reformjára vonatkozó oklevelek újabb elemzése nyitja meg (Érszegi Géza). Kiténik, hogy az 1181-es reformoknak nem annyira az írásbeliség szükségességét hangsúlyozó arengák, mint az oklevelek szerkezetében bekövetkezett változások az igazi tanúi. Ekkor az évszázadokra állandósuló oklevélformulák és a kancellár személyének az oklevelekben való megjelenése mellett a reformot még ugyanezen évben a dátumsor új formája — datum per manus — tette teljessé.

Nagy műgonddal készült tanulmányok sora követi nyomon a hiteleshelyi gyakorlat alakulásától kezdve a hivatali írásbeliség fejlődését: az írás szerepét a rongált pecsétű oklevelek hitelességének megállapításában (Bertényi Iván); az írástudó és értelmiségi foglalkozásukat a XIV–XVI. században, újabb adalékokat hozva a *litteratus* kifejezés értelmezéséhez (Draskóczy István, Kubinyi András). A következő századok írásbelisége kerül bemutatásra a hegyaljai oklevéladás (Ladányi Erzsébet); a 17. századi erdélyi kancelláriai írásbeliség (Lancsák Gabriella); az iratnak a perbeli bizonyításban betöltött szerepe (Degré Lajos); a 18. századi szabad királyi városi írásbeliség (Bak Borbála); az egyetemi írásbeliség és az írásbeliségnek az egyetemi oktatása (Szögi László, Sinkovics István); valamint a magánkancelláriai fejlődés (Kállay István) elemzésén keresztül. A XIX. és XX. századi fejleményeket a tőkés vállalatok írásbeliségét (Sárközi Zoltán); a törvényhatóság írásbeliségét (1867–1950) (Farkas Gábor); a közégi jegyző szerepét (Csizmadia Andor); a legújabb kori magyar katonai igazságszolgáltatás írásbeliségét (Vargyai Gyula) és a magyar katonai nyelv fejlődését (Sziój Jolán) bemutató tanulmányok követik nyomon.

Nem meglepő, hogy könyvtörténeti tanulmányok is helyet kaptak a kötetben. Fakszimile kiadványok ösztönözték Dán Róbertet a Neudörffer-tanítvány W. Fugger Nürnbergben 1553-ban megjelent *Schreibbüchlein*-jének bemutatására (Londen, 1955; Leipzig, 1958), hasonlóképpen Gerda Mraz-ot J. B. Antesperg *Das Jo-*

sephinische Erzherzogliche A. B. C. Oder Namenbüchleinjének — 1774 — ismeretetésére (fakszimiléje Dortmund, 1980). A Borsá Gedeon által már korábban ismertetett (Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1960. 134–5.) Fugger-Szépíráskönyv, a kortárs mintakönyvek közül a legszebb és legtöbb nyelvet illusztráló, szemléletesen mutatja a kézirásművészet, a kalligráfia és a nyomtatás fejlődésének a viszonyát, utóbbinak az előbbire gyakorolt nem jelentéktelen hatását. G. Mraz, Sinkovics István tanulmányához hasonlóan a felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikáját világítja meg újabb szempontokkal. Valószínűsíti, hogy József főhercegnek, a későbbi II. Józsefnek ajánlott ábécéskönyve az anyanyelv, azaz a német nyelv dicsőítésével és minden más nyelv elé helyezésével — bár a szerzőt nemigen méltányolták — nagy hatással lehetett korára és így a császárra is.

Végül Vörös Károly a XIX. századi mindennapi műveltség egyik új szempontú megközelítést nyújtja a már-már elfeledett levélmintakönyvek összehasonlítása segítségével (*A Pesti és Budai Házi Secretarius*, 1829; Tipray Julián: *Legújabb és legteljesebb pesti magyar — német Házi Titkok vagyis Levelezőkönyv és Házi Ügyvéd*, 1861⁶; Wohl Janka: *A szerelem szótára és kalauza*, 1882; Bánfalvy Róza: *Mit feleljek?* 1886; *Legújabb hölgyek tükára*, é. n.). A formulák változásaiban, bővülésében és differenciálódásában jól kitapintható a társadalmi változásoknak az emberi viszonylatokra, viszonylattípusokra és a kommunikációs igények bővülésére gyakorolt hatása. Ezekben a mintakönyvekben — amelyek a középkori jogi formula-könyveknek nem is olyan távoli utódai — a jogi, közigazgatási, családi és családon kívüli magán érintkezésekben használatos legtömegesebb, ám mégis a legkevésbé fennmaradt írástípusra vetődik fény.

A kiadvány tematikája még az eddig, sokszor csak utalásszerűen ismertetettnél is gazdagabb, így méltánytalanul nem esett szó a magyar rovásírás problémáit vagy korszerű közigazgatás írásbeliségét, az írásmunka szervezését, gépesítését tárgyaló tanulmányokról. A kötet jól példázza, hogy sikeres, több tudományterület szakembereit is mozgósító konferenciák anyagának kiadása, még ha megkésve is, mekkor szellemi sokszínűség és mennyi új felismerés megismertetését segítheti elő. A kötet az egyetemi tanszékek örömdetesen újjáéledő kiadványi tevékenysége eredményeként az ELTE Történelem Segéd tudományai Tanszék gondozásában jelent meg.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Varjas Béla: Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Bp. 1982. ELTE Könyvtártudományi Tanszék.

Az ELTE Könyvtártudományi Tanszék kiadásában jelent meg Varjas Béla paleográfiai útmutatója, 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. A munka tulajdonképpeni témája a betűk, arab és római számok, valamint rövidítések néhány alapformája, mintákon bemutatva.

A felsorakoztatott minták a 15–17. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességről természetesen nem lehet szó, hiszen a betűalakok, írásmódok számtalan variációjával találkozik a kutató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek, minden jelnek számos egyéni változata lehetséges (gyakran még ugyanazon kéz írásában is). Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos, utánozhatatlan duktusa, betűvezetési módja, amelyből az írásszakértők azonosítani tudják. Létezik sokféle: egyszerű, takarékos, nyugodtabb vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakorlatlan, lassú és kapkodó, fiatalos és öreges. Jelleget az is meghatározza, hogy milyen céllal készült feljegyzés.

A gyors folyóírást (l. magánlevelezés, feljegyzések jegyzőkönyvek) a 15. század végétől a 17. század végéig az ún. *gótikus kurrens* képviseli, amelynek olvasásához Varjas Béla munkája szintén segítséget nyújt. Szébb, elegánsabb, a 16. század második felétől a magyar szövegekben is terjedő az ún. *reneszánsz* vagy *humanista kurzíva*, ami mai betűnk rajzához közelebb áll.

A gótikus és humanista betűalakok kezdetől fogva keverednek az azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében. A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól, hogy előbbi többet őrzött meg a szögletesebb, keményebb, törtvonalú betűképből. A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordulhat, és oly élesen is elűthet egymástól, hogy szinte hajlandók lennének két különböző személy kézvonását látni bennük, ha kétségtelen bizonyíték nem lenne arra, hogy mindkettő ugyanazon kéz betűvetése.

A munka bemutatja a nagy és kis betűk ötletszerű és következtelen használatát. A betűk mérete (nagysága) is eltér a megszokványostól, a régiségben pl. több az alapvonaltól fölfelé és lefelé is nyújtott szárú (testű) betű, de akad a mainál kisebb is.

Varjas hangsúlyozza, hogy a régi betűkapcsolásnak éppúgy nem voltak merev

szabályai, mint ahogy a mainak sincsen. A gótikus kurrens egyik legfeltűnőbb sajátossága pl., hogy az e-betűt általában nem az alsó szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemelve indítják a következő betűt. Ha ugyanis érintené az e-betű fejét az összekötő vonal, akkor a betűt c-nek lehetne olvasni. Előfordul az is, hogy az író nem emeli fel a tottát, így az e nyitott fejú o-nak tűnik. Máskor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az e-t. A hurkolt fejú kurrens e, é csak a 17. században terjedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A hangérték, hosszas ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró, ha az ékezet nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik. A más-salhangzó-kettőzés általában a hosszú ejtés jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk, és ott találkozzunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot.

A központozásról Varjas megállapítja, hogy a fejletlen és hiányos, gyakran meg-tévesztő. Az írásjeleket (pont, vessző pont-vessző, kettőspont, kérdő- és felkiáltójel, elválasztó-, záró- és gondolatjel) általában ismerik, de használatuk következetlen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, kettőspontok csupán a vesszorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincs.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bármely betűjel szétválasztható a következőtől, a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség (többnyire a sor vége, az arányos szöveg-elhelyezés) szabja meg, hogy hány betű kerül át a következő sorba. Néha még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják.

Varjas Béla számos táblázatot közöl, amelyeken a betűformák nem időrendben követik egymást, mivel ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata merev időhatárok közé alig szorítható. Az összeállítás, mint példatár, a magyar írástörténet 15–17. századi szakaszához készült segédlet. Haszonnal forgathatják nemcsak a régi magyar, hanem a német szövegeket olvasó könyvtárosok, levéltárosok, egyetemi hallgatók és kutatók egyaránt.

KÁLLAY ISTVÁN

Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century Studies Conference and the American Society for Reformation Studies. Ed. by R. W. Schnucker. No. 17. Summer 1983. 76 p. No. 18. Summer 1984. 76 p.

A „Sixteenth Century Studies Conference” 1969-ben szerveződött a „Foundation for Reformation Research” keretein belül, és céljával tűzte ki, hogy szervezze és továbbfejlessze a földrészünk korai történetével foglalkozó kutatásokat. A több-száz résztvevővel induló vállalkozás több területen kezdte meg tevékenységét. Meg indult a *The Sixteenth Century Journal* Robert M. Kingdon (The University Wisconsin, Madison) szerkesztésében. Előbb évi, majd negyedéves ciklusokban. Amint a folyóirat címe is mutatja a 16. századdal kapcsolatos minden fajta kutatási eredményeket közlő fontos orgánium, ez idő szerint széles körű nemzetközi szerzőgárdával dolgozik. Tanulmányai és könyvismertetései bemutatják a legújabb eredményeket, melyek között nemegyszer magyar vonatkozásúak is akadnak.

Az említett tudományos társaság másik jeles vállalkozása egy monográfia szeria kiadása *Sixteenth Century Essays and Studies* sorozattal. 1980-tól három kötet látott napvilágot: John R. Loeschen: *The Divine Community: Trinity, Church, and Ethics in Reformation Theologies*; Thomas Max Safley: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest*; Carter Lindberg ed.: *Piety, Politics, and Ethics: Reformation Studies in Honor of George Wolfgang Forell*. A közeljövőben további kötetekkel bővül az értékes sorozat, amelynek szerkesztője Charles Mauert (University of Missouri, Columbia).

Aharmadik vállalkozás fontos tudomány-szervező feladatokat tűzött maga elé. A „HEME”, Robert W. Schnucker szerkesztésében, a Northeast Missouri State University, Kirksville anyagi támogatásával éves ciklusokban országok szerinti beosztásban dolgozza fel a 16. századdal foglalkozó történészek, teológusok, irodalmárok és nyelvészek, valamint a művelődéstörténet egyéb területeit érintő kutatások bibliográfiai adatait, bemutatja a egyes szerzőket, azok működési területét, publikációikat, és folyamatosan figyelemmel kíséri tervezett kutatásaikat. R. W. Schucker a No. 17. 1983-as szám bevezetésében jelzi, hogy a szerkesztőség ki szeretné terjeszteni kapcsolatát a kelet-európai, dél-amerikai és afrikai reneszánsz kutató centrumokra és kutatóira. Az eredmény nem is maradt el. Már a következő szám-

ban (No. 18. 1984.) megjelennek a „HEME” által korábban csak alkalmanként figyelt magyar, lengyel, NDK, kenyai és más afrikai országok képviselői. A legnagyobb számban természetesen az Egyesült Államok szerepel. Jelentős számú kutatót regisztrál az orgánium az NSZK-ból, a Benelux Államokból, Angliából, és már az No. 17-ben jelen van Magyarország is. Klaniczay Tibor és e sorok írója képviseli a magyar reneszánsz kutatókat. Ajánlatos lenne — szerrefelhívtuk legutóbb a „HEME” szerkesztőinek figyelmét —, hogy a hazai eszméletörténeti és történeti kutatások, valamint azok legjelesebb képviselői és eredményei nagyobb számban lehessenek jelen ebben az igen hasznos és sokak által forgatott információforrásban. Tudomásunk szerint a szerkesztőség a jövőben eleget tesz ennek a kérésnek. Így a magyar kutatás ezen a csatornán keresztül is bekapcsolódhat a jelenleg mintegy 25 országot magába foglaló „HEME”-láncba.

A kiadvány a biográfiai, bibliográfiai és tudományos szervezési kérdéseken kívül aktuális híreket, konferencia felhívásokat és rövid könyvismertetőket is közöl. Külön érdekessége, hogy e tárgykörbe tartozó bejelentett doktori disszertációkat is regisztrál, ami lehetővé teszi, hogy egyes nyomtatásban meg nem jelent, illetve meg nem jelenő anyag is kutatók rendelkezésére álljon.

A „HEME” folyamatosan megjelenő kötetait jó lenne vizsgálni könyvtáraink polcain is.

DÁN RÓBERT

Defensio Francisci Davidis... and De dualitate etc. Introduced by Mihály Balázs. Bp. — Utrecht 1983. 492 p. (Bibliotheca Unitariorum 1.)

Az antitrinitárius eszméletörténeti kutatás számára két szempontból is kiemelkedő jelentőségű esemény volt az MTA által 1979-ben Siklóson rendezett nemzetközi tudományos konferencia. Első ízben került sor arra, hogy a késő reneszánszban jelentkező különféle teológiai szabadgondolkodó irányzatok ideológiai elemzésére és történetük komplex vizsgálatára Európa és Amerika különféle országaiból összegyűltek a szakértők. (*Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*. Eds.: R. Dán — A. Pirnát. Bp. — Leiden 1982. 352 p.) A tanácskozás másik és jövőbe mutató eredménye a „Bibliotheca Unitariorum” forráskiadvány sorozat létrejötte. A vállalkozás anyagi bázisát a hollandiai bejegyzésű „Foundation Bibliotheca Unitariorum” Jan van Goudoever elnökletével vállalta.

A tudományos felügyeletet az „International Advisory Board” Klaniczay Tibor vezetésével biztosítja. A faksimile sorozat főszerkesztője Dán Róbert.

A régi és ritka források közöttételére vállalkozó sorozat első kötete Dávid Ferenc erdélyi unitárius püspök és Fausto Sozzini itáliai hitvitázó 1578—1579-ben Kolozsvárott lezajlott teológiai vitáját és az annak következményeként 1579 június 1-én megkezdett Dávid Ferenc elítéléséhez vezető per anyagát tartalmazza. A szakirodalomban sokat vitatott problémakör forrásait elsőként Jacobus Paleologus gyűjtötte egybe és a pert követő években többször is kiadta. A Dávid Ferenc védelmében készített kötet 1581. évi edíciója szerényebb, az 1582. esztendei gazdagabb anyagot tartalmazott. Ez utóbbiban Dávid Ferenc teológiai tételei és Jézus imádatát és segítségül hívását tagadó nézetei mellett olvashatjuk Sozzini válaszait, majd megszólalnak a vitatott kérdésekről véleménymondó lengyel antitrinitáriusok. Végezetül a szerkesztő Paleologus fejt ki Dávidot támogató véleményét. Ezt szakítja meg egy kisebb betét, amiben egy szemtanú elmeséli a Gyulafehérvárott a fejedelem jelenlétében lezajlott Dávid-per megrázó eseményeit. E kiadás függelékeként kapjuk Dávid kis traktátusát a „De dualite”-t.

Az eredeti szövegeket Balázs Mihály bevezetője kíséri. Balázs remekül foglalta össze a kötet tartalmát és új tudományos megfigyelést is közöl. Könyvtörténeti szempontból jelentős az a megfigyelése, hogy az 1581. évi elsőnek tekintett kiadást megelőzte az 1580. esztendei ősedíció. Más kérdés az, hogy ebből nem maradt ránk példány.

De a további két kiadás története sem tekinthető szerencsésnek. Az üldözött kötetek csak töredékekben vészték át az évszázadok viharait. A szerkesztő tudományos és szervezői érdeme, hogy az Európa különféle könyvtáraiban levő darabokból megalkotta a *Defensio Francisci Davidis etc.* mostmár negyedik és számunka egyetlen teljes kiadását. Lehetővé tette így a tudományos kutatás számára az antitrinitárius eszméletörténet egy igen sokat vitatott és tanulságos periódusának az eredeti források alapján való tanulmányozását.

Mert bár a szakirodalom régóta foglalkozik a kötetben elmondott események és eszmék értékelésével, a kérdések egész sora vár válaszra. Vajon milyen körülmények kényszerítették 1578-ban az erdélyi antitrinitárius egyházat, vagy annak egyrészét, hogy saját püspöke ellen forduljon? Báthori Kristóf fejedelem jезuita tanácsadói sugallták-e a püspök elleni pert, vagy az egyháza legalitását radikálizmusát Dávidtól féltő

egykori elvbarát Giorgio Blandrata ötlete volt a püspök elleni hajsza? Sozzini hitvitát folytatott-e Dáviddal, vagy besugói szerepkört játszott el? Dávid menyire hajlott a házában tartózkodó pfalzi Matthias Vehe-Glirius „judaizáló” tanai felé? Balázs bevezetőjének végén sajnos igen szűkszavúan ismerteti a különféle álláspontokat. Annyi azonban kétségtelen, hogy a jövő kutatói is segédeszközt nyertek összeállításával.

Örömmel regisztrálhatjuk tehát, hogy a „Bibliotheca Unitariorum” sorozattal általában és a jól megválasztott indító kötettel konkrétan, jól használható forráskiadvánnyal bővült a kutatás fegyvertára. Köszönet érte a közreadóknak, a szép technikai kivitelért az Akadémiai Kiadónak. Reméljük, a sorozat további darabjainak méltatására rövidesen visszatérhetünk.

EVA SAINZ (Wien)

Paul Hocks—Peter Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. Zeitschriften der Berliner Spätaufklärung. Nendeln, 1979. Bd. 1—3. KTO Press.

A folyóiratoknak mint irodalom- és művelődéstörténeti forrásoknak a tekintélye az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben megnövekedett. Minél teljesebb feltárásuk és tartalmi kiaknázásuk érdekében ezért egyre több kezdeményezésnek lehetünk tanúi világszerte. Bibliográfiai számbavételüket — ahol még ez nem történt volna meg — mindenhol igyekeznek sürgősen elvégezni; újra kiadják a régi, fontosabb folyóiratokat; mikrofilmre veszik a teljes nemzeti folyóiratállományt és tartalmi feltárásuk érdekében is igyekeznek a leghasznosabb módszereket kikutatni.

Az a repertórium-típus, amellyel Szinyeyi József nálunk — csaknem egy évszázaddal korábban — megkísérelte feldolgozni a teljes magyar folyóiratirodalmat, a 20. században, a folyóiratok számának nagyméretű növekedése miatt, már nem látszik általában járható útnak. Hogy néhány ország még korunkban mégis megkísérelte a teljes bibliográfiai feltárást, az csak azzal magyarázható, hogy náluk a folyóiratirodalom csak nagy késéssel bontakozott ki, és még a legutóbbi időkig is áttekinthető volt a mennyiségük. Viszont a nagy irodalmi hagyományokkal és gazdag folyóiratirodalmi múlttal rendelkező országok általában csak arra vállalkozhatnak, hogy egy-egy korszak jelentékenyebb lapjainak a tartalmi feltárására koncentrálják erőiket.

Ilyen jellegű vállalkozásnak tekinthetjük P. Hocks és P. Schmidt kezdeménye-

zését, melynek során a német folyóiratok történetéből az 1773—1830 közötti időszak legjellegzetesebb orgánumainak a tartalmi feltárását tűzték ki célul. Négy részre tervezett munkájuk a berlini késő felvilágosodás, a német klasszika és romantika folyóiratait, az 1788—1799. évek politikai lapjait és végül Wieland *Teutscher Merkur*-jét kívánja a kutatás számára feldolgozni.

Módszerük egyszerűsége és tanulságos volta miatt érdemes szemügyre venni a sorozat első részeként megjelent három kötetet, melynek a berlini késő felvilágosodás 14 folyóiratát tárta fel bibliográfiaiilag. Az első kötet a folyóiratok teljes cikk- és minden egyéb közleményanyagát tartalmazza, folyóiratontként és azokon belül az eredeti kronológiai sorrendben, sorszámmal ellátva, a szerzők — szükség esetén ki-kutatott — nevének, a teljes címnek és a lapszámnak a megadásával. E rendkívül egyszerű és áttekinthető, minden kritikai megjegyzést nélkülöző, tipográfiaiilag is szépen megszerkesztett kötet tartalmazza tehát a 14 folyóirat teljes keresztmetszetét. Önmagában is sokat árul el, puszta átlapozásával is, az illető folyóirat jellegéről, szerzői gárdájáról és tematikájáról: szinte pótolja az eredeti folyóirat átnézését.

A második és a harmadik kötetben található indexek még tovább növelik az összeállítás sokrétű felhasználási lehetőségét. A második kötetben betűrendes névmutató és műfajmutató található, amely a korabeli műfajok gazdagsága szerint tagolódik. A harmadik kötet terjedelmes tárgyszómutatót tartalmaz, mely az első kötetben foglaltakat rendkívül sokrétűen és a kutatásban jelentkezhető csaknem valamennyi fogalom szerint segít megtalálni. A két kötetre terjedő három féle mutató alapján a szóban forgó 14 folyóiratnak mintegy fél-száz évfolyamát lehet könnyű szerrel, rövid idő alatt áttekinteni és a keresett cikkeket, közleményeket megtalálni. Ezek után a kutatónak már csak a kikeresett cikkek megrendelése marad hátra a megfelelő mikrofilm-archívumokból.

Hocks és Schmidt vállalkozása azonban nemcsak a jelzett módszertani okokból lehet számunkra figyelmet ébresztő, hanem azért is, mert a kitűnő segédeszközt nálunk is nagy haszonnal használhatják a német irodalomtörténet kutatóin kívül azok is, akik a felvilágosodás kori magyar szellemi élet németországi folyóiratvisszhangjára kíváncsiak. Már ebben az első részben is több ilyen magyar vonatkozású közlemény regisztrálódott, ami arra is figyelmeztet, hogy ezt és a hasonló vállalkozásokat érdemes nagykönyvtáraink beszerzőinek is a figyelmébe ajánlani.

KÓKAY GYÖRGY

Ján Molnár: Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagića v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava 1980. XCIV + 324 l., 64 faksimile és fénykép

Bár nem túlzottan nagy, Európában mégis páriát ritkító könyvgyűjtemény katalógusát készítette el igen alaposan és gondosan Molnár János, a pozsonyi Knižnica University Komenského tudományos munkatársa. Basagics Szafvet Bég (1870–1927 után) magánkönyvtára 1924-ben lezárult, vásárlás révén Pozsonyba került, s ennek köszönhetően teljesen érintetlenül áll ma is előttünk. Így egyfelől képet alkothattunk egy, a század elején élt mohamedán bosnyák értelmiségi orientalisztikai érdeklődési köréről, könyvbeszerzési lehetőségeiről, másrészt áttekintést nyerhetünk a századfordulót övező évtizedek arab betűs nyomdájának egy részéről. A nyomdatörténeti ismeretek bővítéséhez maga a szerző is hozzájárul, amikor válaszol a törökországi könyvnyomtatás első időszakait, azokat Basagics gyűjteményének egy-egy darabjával illusztrálja. (Mert még Műteferrika kiadványra is szert tett a jeles könyvbarát.) A nyomás helye szerinti mutatóból kitűnik, hogy az oszmán főváros messzemenően uralta a kibocsátásokat. Ez nem meglepő, az már inkább, hogy 88 különböző kiadót lehetett név szerint felsorolni, ami az egyközpontúságon belül meglehetősen tagolódást mutat. A szultáni nyomdából közel egy negyede került ugyan ki a Basagics által megvett isztambuli könyveknek, a többi kiadó közül viszont már alig részesedik egy is 10 körüli számmal. Isztambul mögött Kairó tölti be a második helyet, 27 nyomda működését tanúsítják Basagics könyvei, köztük az ifjútörökök kezében levő, talán illegális nyomda meglétét is. A mohamedán világ átmenetileg híressé vált könyvkiadó központját, a Kairó közelében levő Bulakot 4 nyomda és 24 kötet képviseli. A Balkán félszigetről viszont csupán Szarajevó és Ruszcsuk szerepel, előbbi 2 megnevezett nyomdával s összesen 10 kötettel, utóbbi egy anonim kiadóval s egyetlen művel. Pedig — mint Molnár János írja — Basagics különös fogékonyságot mutatott szülőföldje iránt, így az ott közreadott további munkákat is bizonyára megszerezte volna.

A tematikus mutató alapján elég széles körű, de leginkább mégis irodalom és vallás iránti érdeklődés rajzolódik ki. 179 mű sorolható az irodalom különféle kategóriájába, majdnem ennyi, 160, az iszlám különféle ágazataiba (egy-egy alkotás természetesen több csoportban is szerepelhet). A történelmet már csak 70 mű képviseli (ehhez még néhány politikai mű csat-

lakozik), a nyelvtudományt ennél is kevesebb, a többi szakterület pedig szinte elhanyagolható. Mindez összefüggésben lehet a nyomdák könyvkiadási profiljával is, ami J. Baysal kutatásai szerint erősen vallás és irodalom központú volt, legalábbis 1875-ig.

A kollekcio javát, 239 tételt a török nyelvű könyvek alkotják. Az arab címzők száma 144, a perzsáké mindössze 13. A könyvek tényleges száma az így összegezhető 496-tól némileg eltér, egyes művek ugyanis több kötetesek, a kolligátumokat pedig Molnár János érthető módon művekre bontva, külön számozva vette lajstromba. A címléírások mintaszerűek, az apró sajtóhibák száma minimális. A könyvek egyéb fontos adatait a szlovák mellett hasznos lett volna valamely világnyelven is közölni, s a három nyelvű rezüménél nem lett volna sokkal hosszabb egy, de teljes fordítás, ami így a könyvet a nemzetközi orientalisztika valamennyi kutatója számára minden tekintetben hozzáférhetővé tette volna. A kitűnő mutatók azonban kiegyenlítik e — feltehetőleg szerkesztési elvekből következő — „hiányt”, így az érdekeltek könnyen kiválaszthatják a nekik szükséges bármelyik művet.

DAVID GÉZA

László Polgár S. J.: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901–1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. Institutum historicum S. J.

A jezsuiták közismerten precíz bibliográfusa, a magyar Polgár László óriási munkával készült bibliográfiája elé a francia és angol nyelvű, mértéktartóan rövid előszót 1983. szeptember 27-én adta nyomdába s 1984 januárjában a vasikos kötet már megjárta a csak nekünk hosszú nyomdai kálváriát — Rómában, alig egy hónap alatt. Ez a hallatlan gyorsaság házi nyomdájuknak köszönhető, ahol a szerző vagy a szövegkiadó maga szedi ki a szöveget — eltanulva a modern nyomdatechnikai fogásokat.

Polgár László adatait az európai országok alapján gyűjti rendbe, tárgyalva Albánia, Németország, Ausztria, Belgium, Dánia, Spanyolország, Észtország, Finnország, Franciaország, Anglia, Görögország, Magyarország, Írország, Olaszország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta, Monaco, Norvégia, Hollandia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Svédország, Svájc, Csehszlovákia, Ukrajna, Jugoszlávia jezsuita házainak tevékenységét. A bibliográfiába az 1901-től 1980-ig megjelent cikkek, könyvek adatai kerültek, hasznosan egészítve ki a számunkra már 1957-ben

megjelent magyarországi jezsuita bibliográfiát.

A szerkesztő minden ország tanulmányait három nagyobb, az általános, a speciális és a helytörténet fejezeteire bontja. A magyar anyagot egyébként az általános történeti kérdések fejezetében a segédtudományok (bibliográfiák, levéltári katalógusok, életrajzi adatokat tartalmazó munkák) a dokumentumkiadványok, s a magyar rendtörténetről szóló átfogó művek szerint csoportosítja. A speciális történetet az alábbi fejezetekre bontja: lelkipásztorkodás, népmisziók, hitelemzés, prédikációk, a szentek kultusza, a Mária-kongregációk, a táborigény, a lelkigyakorlatok, a szociális kérdésekkel foglalkozó társaságok. A kulturális tevékenység fejezetében kaptak helyet azon könyveknek és tanulmányoknak a címei, amelyek a nevelés és tudománytörténet, a természettudományok, az irodalom-, iskoladráma-, építészeti-, sajtótörténeti és a hitvitázó irodalomra vonatkozó kérdéseket tárgyalnak. A magyar fejezetben a helytörténetnél Budapest, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Kalocsa, Kőszeg, Nagykapornak, Pécs, Sárospatak, Sopron, Székesfehérvár, Veszprém és Vörösbény címszavak olvashatók.

A könyv szerkezete már első átlapozás után is világos, s ez nagyon megkönnyíti a bibliográfia használatát, de magyarázza a különféle mutatók (név, tárgy) elmaradását is. Egy-egy fejezeten belül azonban nincs ilyen áttekinthető rend. Nem tisztázható, hogy Polgár milyen szempontok szerint szedte sorba a cikkeket. Az bizonyos, hogy sem a szerzők neve szerinti betűrend, sem a kronológia nem vezette. A magyarországi Litteratura fejezetben például a sort egy 1909-ben megjelent kötetel kezd, ezt 1931-, 1935-, 1960-, 1965-, 1974-es kötetek követik, majd egy 1904-ben, egy 1905-ben stb. megjelent cikkeket követnek. Nem vezette a szerzőt más szempont sem. Valószínű, hogy cédlái gyűjtési rendjében adta ki az összesen hatezer hétszázötvenegy bibliográfiai adatot.

A magyar kutató munkáját azonban ezen a viszonylag könnyen áthidalható nehézségen kívül más is nehezíti. Polgár a jelenlegi országhatárok szerint bontotta anyagát. Így a magyar Felvidék egykor volt jezsuita háziról szóló tanulmányok a Csehszlovákiáról szóló fejezetben kaptak helyet. Tehát a besztercebányai, a selmecbányai, a pozsonyi, a homonnai, a kassai, a lőcsei, a lipótszentmiklósi, az eperjesi, a roznyói, a rózsahegy, a trencsényi, a nagyszombati és a zsolnai házak történetéről szóló munkák itt keresendők. Ugyanígy az erdélyi Gyula-

fehérvárra, Brassóra, Kolozsvárra, Székelyudvarhelyre, Nagyváradra, Temesvárra vonatkozó tanulmányok Romániában, az ungvári háztörténeti dolgozatok pedig az Ukrajna címszó alatt kaptak helyet.

Romániából azonban kimaradt Nagybánya, Nagyszeben, Marosvásárhely nyilván azért, mert 1901 után semmi nem jelent meg az itteni jezsuiták tevékenységéről. A figyelmes olvasó tehát azonnal felfedez bizonyos következetlenségeket és a kutatást nehezítő rendező szempontokat. Egyrészt az egykori magyarországi városok jezsuitáinak tevékenységét az utódállamoknál tárgyalja, másrészt viszont olyan államalakulatok szerint rendezi anyagát, amelyek ma már nem léteznek. Nincs például egységes Németország, nincs Észtország, Lettország, Litvánia, Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna. Az utóbbiak a szovjet szocialista köztársaságok egyike. Megőrzött tehát Polgár bizonyos 1917 előtti vagy még később is létezett államalakulat- neveket, s figyelmen kívül hagyott olyan határviszonyokat, amelyek 1920-ig léteztek.

Számunkra azért bosszantó ez az eljárás, mert így az egykor zömmel magyar kultúrát hordó magyar városok magyar jezsuitáinak tevékenységét az utódállamok magukénak tulajdoníthatják. Ez a szemlélet eredményezhet esetleg egy valótlan irodalmi, történeti tudatot, amely szerint — jezsuita példával világítva meg a problémát — a romániai jezsuiták hatására katolizált bihari magyar ifjú, Pázmány Péter esztergomi érsek korában a szlovákiai Trnaván, azaz Nagyszombatban alapított a szlovákok számára egyetemet.

Elismerem a nemzeti érzékenységre egy bibliográfus nem lehet minden tekintetben figyelemmel, azt hiszem azonban alapvető történeti tényeket kár volt elhanyagolnia.

A magyar kutatóknak azonban támadhat más tekintetben is kérdése. Rozsnyónál például Polgár most ismertetett bibliográfiájában mindössze egy cikk (6368) szerepel Zagiba Frantiseknek egy 1936-ban megjelent cikke az 1957-es magyar jezsuita bibliográfiájában viszont öt tétel (509—513.) olvasható. A kassai jezsuita ház tevékenységéről a régi bibliográfiában 24 (364—368), az újban csak 18 (6261—6278) adat olvasható. A magyar kutató tehát kénytelen elővenni Polgárnak mindkét bibliográfiáját, ha munkáját becsületesen akarja elvégezni. A régebbi könyvben megtalálhatja az 1901 előtti, az újban pedig az 1901 utáni cikkeket találja meg bővebben mint az 1957-es bibliográfiában.

Számba véve, átlapozva Polgár László most megjelent bibliográfiáját, ismertetett hibái ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy nagy segítsége ez a magyar történeti

kutatásnak. Mert a magyar kutatók alig ismerik a legfrissebb szlovákiai, erdélyi eredményeket, s azért is mert az általános történeti, tudomány-, művészet-, dráma-történeti tényeket vizsgálva betekintést nyerhet a kutatott terület egész európai irodalmába. S különösen olyan témákban, mint a jezsuita építészet, az oktatás, amelyek Európa-szerte egyivásúak voltak, sok hasznos ötletet nyerhet e bibliográfiából kiindulva a kutató.

KILIÁN ISTVÁN

Schmitt, Elmar: *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II.* Konstanz (1984), Universitätsverlag. 508 + 583 l.

Két évvel ezelőtt (Magy. Könyvszemle 1983. 219—220.) beszámoltunk az ulmi Wagner-féle nyomda 1765-ben kiadott, majd 1777-ig többször is kiegészített betűmintakönyvéről. Ennek során a nyomdáról már általában tájékoztatást adtunk a magyar olvasónak. Ennek az ismertetésnek végén arról is szó esett, hogy belátható időn belül remélni lehet e családi műhely kiadványai bibliográfiájának, valamint az azokban fellelhető könyvdíszeknek közzétételét. Most arról tudósíthatunk, hogy ez a valóban impozáns mű napvilágot is látott ugyancsak Elmar Schmitt munkájaként, aki az említett betűmintakönyv hasonló kiadását is gondozta.

A két vaskos kötet közül az első elején (a 83. lappal bezárólag) viszonylag rövid, de igen plasztikus áttekintést kapunk a Wagner-nyomda történetéről. A jól tagolt írásból hű képet lehet nyerni e fontos délnémetországi műhely kezdetéről, életéről és elmúlásáról. Külön fejezet szól a német barokk regényről élén a „Simplicissimus”-okkal. Ezek közül is kiemelkedik részünkre a boroszlói születésű Daniel Speer saját magyarországi élményei alapján írt *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, amely 1683-ban hagyta el a sajtót. E mű első kiadásai nyomtatásának és kiadásának helye a szakirodalomban meglehetősen vitatott (vö. Magy. Könyvszemle 1963. 362.). Most Schmitt határozottan az ulmi megjelentetés mellett foglalt állást.

Az első kötet legnagyobb részét (85—431.) a Wagner-féle sajtó termékeinek 1858 tételszámot tartalmazó bibliográfiája alkotja, amely minden kiadvány esetében az összeállító által megvizsgált példány pontos lelőhelyét is feltünteti, többségében az ulmi Stadtbibliothek-ból. A fenti, közel kétezer számhoz viszonyítva elenyészőnek tűnik az az ötven tétel, amelyből Schmitt nem talált példányt, bár a forrá-

sok ezek ulmi elkészültéről tanúskodnak (432—434.). Szinte elképesztően kedvező ez az arány, legalábbis ha a hazai viszonyainkra gondolunk, ahol az elmúlt századok nyomtatványainak meglehetősen jelentős része ma már csupán hfrből ismeretes.

A fenti bibliográfia a szokásos bibliográfiai adatokon felül még továbbiakat is tartalmaz. Így a kéziratos bejegyzéseket, amelyek azért fontosak, mert az említett ulmi könyvtár speciális Wagner-gyűjteménye példányaiban a Wagner-család egyik jelentős egyénisége (Christian Ulrich II) még a 18. században utólag bejegyezte — mint igényes nyomdász — értékelő észrevételeit a tipográfiai kiállítás minőségét illetően. (Ezekről még külön mutatók is készültek: 435—436.) Igen érdekesek és jellemzőek ezek a vélemények. Külön sorban került a nyomtatványok bibliográfiai leírás során a címlap ismertetése (betűfajták, piros/fekete nyomás stb.). A következő adatsorozat a nyomdai dísznek a másik részben található sorszáma utal. Természetesen a speciális szakirodalomra történő hivatkozás sem hiányzik a leírások végéről.

Külön mutató áll rendelkezésre az ulmi városi könyvtáron kívül őrzött és leírt példányok lelőhelyei szerint: összesen 49 gyűjtemény. Az így kézbevert példányok egykori tulajdonságainak jegyzékét (439—440.) a könyvekben található metszetek művészeinek mutatója (441—448.) követi. Tanulságos azoknak a kiadóknak listája is, akik az ulmi Wagner-nyomdában állították elő könyveiket (449—452.) A hatalmas nürnbergi Endter-cég ebben mindössze egyetlen, Ulmban be sem fejezett művel (231. sz.) szerepel 1718-ból: úgy tűnik, hogy ez a — különben meglehetősen kézenfekvő — üzleti kapcsolat már az első kiadvány alkalmával zátonyra futott. Hazánkhoz legközelebb Laibach (Ljubljana), Graz és Bécs azok a városok, ahonnan könyvek nyomtatására adtak megbízást az ulmi műhelyek. A Wagner-féle nyomtatványok szerzőinek, ill. az anonyimák cím szerinti, kiadás jegyzéke zárja az első kötetet (453—508.).

A második rész tartalma szinte egyedülálló: az ulmi nyomda ötnegyedszázad során használt valamennyi könyvdíszének eredeti méretben történt reprodukciója. Ez nem kevesebb, mint 944 záródísz, ill. fejléc, 55 nyomdászjelvény és — meglepően kevés — 54 iniciálé ábrája, amelyek összeállítását Lore Fraisse végezte. Roppant érdekes így együttlátni ennek a viszonylag hosszú életű és jelentős délnémet műhelynek kiadványaiban fellelhető dekoratív elemeket, miután a betűtípusairól és öntött cifrái-

ról — a korábban ismertetett mintakönyv alapján — lényegében már áttekintést lehetett kapni. Ezek után már csupán az illusztrációk hiányzanak.

Éppen ezen a téjon akadhat gond: a most közreadott könyvdíszek éspedig a még publikálatlan illusztrációk határának megvonásában. Persze nehéz az eredeti könyvek ismeretének hiányában biztonságosan állást foglalni, mégis úgy tűnik, hogy a most közreadott képek egy része aligha szolgálhatott több helyen is felhasználható, általános jellegű könyvdísz gyanánt (pl. 271. sz.), hanem inkább a szöveghez szorosan kapcsolódó, magyarzó feladatlit kapott, ami pedig már az illusztráció ismérve. Nem lehet az sem véletlen, hogy a most publikált 93 rézmetszetes dísz közül 87 (vagyis 93,5%) csupán egyetlen Wagner-kiadványban lelhető fel. Ilyen hosszú időszak alatt és ilyen jelentős termelést végzett műhely esetében az ember joggal várhatná, hogy a rendelkezésre álló könyvdíszek ismétlődni fognak. Így különösen indokoltnak és kívánatosnak tűnik, hogy a Wagner-produktumokban található illusztrációk is mind közkinccsé váljanak. Ezzel teljessé válnék a kép, hiszen így gyakorlatilag mindenről áttekintést kaphatna az érdeklődő, amely nyomdafestékkal csak nyomot hagyott papíron ebben a műhelyben. Reméljük, hogy e pompás előzmények után erre is sor fog kerülni.

A második kötet végén (553—583.) — az első kötetben található leírás sorszámára történő hivatkozással — pontos mutató áll rendelkezésre arról, hogy melyik könyvdísz, melyik kiadványban található, közzölve ezek időkorét is. Csillaggal történt annak jelölése, ha sérülés, más ok, vagy akár utánvésés miatt változás állott be a könyvdísz küllemében. Kár, hogy a reprodukciók között ezek az új formák nem szerepelnek, hiszen nyilván ezek megállapítása volt a munka nagyobbik fele, a hasznosabbik viszont a reprodukálásuk lett volna. A nagy időbeli szóródásuk miatt néha az embernek az az érzése, hogy az említett, megkülönböztető csillag néha lemaradt (pl. a 792. sz. esetében az 1774. évi 1295. sz. kiadványban inkább feltételezhető az 1779—1794 közötti korból származó csillagos állapot, mint az 1682—1695 közötti időkörből most megadott).

Különösen érdekesnek tűnt, hogy tucatnyi záródísz és fejléc esetében formájában szinte megtevesztésig hasonló, de mégsem azonos metszet található a 18. századi debreceni kiadványokban, mint amelyeket most — a kitűnő kiadvány révén — Ulmból lehetett megismerni (79, 170, 171, 172, 173, 211, 223, 225, 372. sz. stb.). Ezek között több is akad (pl. 171, 173. sz.),

amelynél csillag utal a későbbi változásra. Reprodukció esetében megállapítható lenne, hogy vajon ezek egyike talán mégis eljutott Debrecenbe. E nélkül is arra kell gondolni, hogy Ulm és Debrecen könyvdíszek egy részét azonos forrásból szereztek be. Visszatérve a fentebb említett „Ungarischer oder Dacianischer Simplificismus” (39. sz.) nyomdájának meghatározására, úgy tűnik, hogy az valóban a Wagner-műhely volt, hiszen a három könyvdísz (170., 171. és 173. sz.) még több tucat másik, impresszummal is ellátott ulmi kiadványban lelhető fel.

Öszinte elismerés hangján kell szólni, hogy ilyen alapos kiadvány összeállítására sor került. Büszkeségére válik ez az alkotónak és a kiadónak egyaránt. Pompás képet lehet ennek alapján alkotni Magyarországon a Duna középső része mellől arról a jelentős tevékenységről, amelyet 200—300 évvel ezelőtt ugyanennek a folyónak felső szakasza mentén a Wagner-tipográfia kifejtett.

BORSA GEDEON

Weigel, Hans—Lukan, Walter—Peyfuss, Max D.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien Edition Christian Brandstätter, 1983. 136 p.

Egy író és a bécsi egyetem Ost- und Südosteuropa-Institutjának két történése az első világháború német és Habsburg-monarchiabeli háborús propagandájának bemutatására vállalkozott ebben az igen szép nyomású kötetben. Az irodalmi propagandára vonatkozó fejezetnek van már előzménye, szintén Hans Weigel nagyobb, önálló műve — ami korántsem csökkent a verses, prózai vagy röpiratokról származó idézetek és szerzőik neve olvastán érzett szomorú meghökkenésünket. Ebben az elcsüggesztő és elgondolkodtató antológiarészben századunk legnagyobb német anyanyelvű gondolkodóit és íróit találjuk, olyanokat, akiknek későbbi rendíthetetlen humanizmusa, megvesztegethetetlen józansága rögzült tudatunkban.

Forrásanyagát tekintve újszerű a kötet másik tanulmánya és a hozzá tartozó 138 kép: ezek az alkalmazott grafika területét tekintik át, pontosabban a képes levelezőlapokat, ugyancsak a háborús propagandában betöltött szerepüket vizsgálva. E képeslapok nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állnak a sajtótörténettel, hiszen a sajtógrafika, sőt a karikatúra eszközeivel élnek a grafikusok, akiknek gyakran személye is azonos mindkét területen. Több levelező-

lap-grafika feltehetőleg a sajtóból származott vagy utóbb ott is megjelent — bár ezt a vonatkozást nem tárják fel a szerzők.

Rendkívül érdekes a levelezőlap-válogatás és a gicstermés ikonográfiai feltérképezése. Hogy a válogatás egyúttal reprezentatív is, arra garancia a háttere: az egyik történész szerző, Walter Lukan saját, nyolcezerdarabból álló gyűjteménye, amely

mintegy egyhatoda a korabeli összes propaganda-levelezőlapnak.

A kötet a nemzeti történelem elfogulatlan vizsgálatának szép példája, s ugyanakkor meggyőző érv arra, hogy nincs olyan — akár a „nosztalgiahullám” által elcsépelet — nyersanyag, mely okosan szemügyre véve, ne lenne jól hasznosítható történeti forrás.

BUZINKAY GÉZA

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

A MTA Nyelvtudományi Intézetének időszakos kiadványa
Postacím: 1250 Budapest I. Szentháromság u. 2. Pf.: 19.

A kiadvány olyan 1—2 íves, magyarul vagy valamely világnyelven írott cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető.

A sorozat első kötetének ára 30,— Ft.
Megrendelést és előjegyzést felvesz

az **AKADÉMIAI KIADÓ**
Budapest, V.
Alkotmány u. 21.
1363

Példányonként árusítja a

STÚDIUM
Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V.
Gerlóczy u. 7.
1052

TUDOMÁNYTÁR

Könyvritkaságok új, bővített kiadásban
a Könyvértékesítő Vállalat utánnomás sorozatában

Szerkeszti: GAZDA ISTVÁN

A sorozat eddig megjelent kötetei

Soltész—Szinyei
ÓGÖRÖG—MAGYAR SZÓTÁR 335,— Ft

Bodor—Gazda
MAGYARORSZÁG HONISMERETI
IRODALMA 1527—1944 205,— Ft

MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS
CÍMERTANI IRODALOM 1561—1944 180,— Ft

Fináczy Ernő
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 240,— Ft
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 195,— Ft

Gulyás Pál
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE 290,— Ft

Kiss Áron
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTE-
MÉNY 1891 350,— Ft

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON I. kötet 490,— Ft
II. kötet 460,— Ft

Karácsonyi János
MAGYARORSZÁG EGYHÁZTÖRTÉNETE 102,— Ft

Előjegyzhető kötetek

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON III—IV. kötet

Szentpéteri Imre
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

MAGYAR NEVELÉSTÖRTÉNETI
IRODALOM 1800—1944

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. III. 18. — Terjedelem: 8,40 (A/5) ív

86.14316 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Dán Róbert</i> : Disputatio nummorum — Héber betűs Jézus-érmék a 17. században ...	101
<i>Lakatos Éva</i> : Hírlapműzeumok, újsággyűjtemények	115

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Kapitányffy István</i> : Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban	133
<i>Veszprémy László</i> : Anastasius esztergomi érsek műveltségéről	137
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai	141
<i>Fekete Csaba</i> : Tótfalusi ismeretlen kátékiadása	149
<i>Fried István</i> : Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója	150
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811)	154

V I T A

<i>Gerics József</i> : A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája (Válasz Kristó Gyulának)	159
<i>Kristó Gyula</i> : Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek)	170

S Z E M L E

<i>Haiman György</i> : Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	181
<i>A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok. Bp. 1981. (Fehér Katalin)</i>	183
<i>Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. Bp. 1984. (Veszprémy László)</i>	184
<i>Varjas Béla</i> : Paleográfiai útmutató 15—17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. (Segédletek a könyvtárosképzéshez. 1.) (<i>Kállay István</i>)	185
<i>Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century</i> ... 1983—1984. (<i>Dán Róbert</i>)	186
<i>Defensio Francisci Davidis</i> ... Introduced by Mihály Balázs, Bp. — Utrecht 1983. (<i>Eva Sainz</i>)	187
<i>P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (Kókay György)</i>	188
<i>Molnár, Ján</i> : Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (<i>Dávid Géza</i>)	189
<i>Polgár, László</i> : Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. (<i>Kilián István</i>)	189
<i>Schmitt, Elmar</i> : Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	191
<i>Weigel, H.</i> —Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983 (<i>Buzinkay Géza</i>)	192

SOMMAIRE

Dán, Róbert : Disputatio nummorum — des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIIe siècle 101
Lakatos, Éva : Musées de journaux, collections de presse 115

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Kapitányffy, István : Un fragment de la traduction latine de Pseudo-Dionysios Areopagita dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest 133
Veszprémy, László : Sur la formation intellectuelle d'Anastasius, évêque d'Esztergom 137
Borsa, Gedeon : Les éditions d'un rapport de Buda de l'année 1501 et leurs imprimeurs 141
Fekete, Csaba : Une édition de cathéchisme inconnue de Tótfalusi 149
Fried, István : Un pamphlet publié en 1790 et son traducteur hongrois 150
Pintér, Márta Zsuzsanna : A l'activité de rédacteur de Sámuel Decsy (1807—1811) .. 154

DISCUSSION

Gerics, József : Les textes de la collection Pseudo-Isidorus et l'idéologie sociale hongroise de la première moitié du XIe siècle. (Réponse à Gyula Kristó) 159
Kristó, Gyula : A la question du rapport de l'évêque Gellért avec les rois Pierre et Aba Sámuel. (Réponse à József Gerics) 170

REVUE

Haiman, György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (*Borsa, Gedeon*) 181
 Le Collège Réformé de Sárospatak. Études. Bp. 1981. (*Fehér, Katalin*) 183
 Magyar Herold. (Héraut Hongrois.) Un almanach de sources, d'histoire de famille et d'héraldique. Vol. I. L'évolution de l'usage de l'écriture en Hongrie de 1181 à 1981. — Bp. 1984. (*Veszprémy, László*) 184
 Varjas, Béla: Un guide paléographique à la lecture des manuscrits de langue hongroise du XVIIe siècle. (Manuels supplémentaire pour l'instruction des bibliothécaires. Vol. 1.) (*Kállay, István*) 185
 P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (*Kókay, György*) 186
 Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century 1983—1984. (*Dán Róbert*) 187
 Defensio Francisci Davidis... Introduced by Mihály Balázs, Bp—Utrecht 1983. (*Eva Sainz*) 188
 Molnár, Ján: Orientálne tlače z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (*Dávid, Géza*) 189
 Polgár, László: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jésus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. — Roma, 1983. (*Kiltán, István*) 189
 Schmitt, Elmar: Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (*Borsa, Gedeon*) 191
 Weigel, H.—Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983. (*Buzinkay, Géza*) 192